

MIESIĘCZNIK
POŁOCKI.

Т о м I.
Р о к 1818.

*«Вестник Полоцкого государственного университета»
продолжает традиции первого в Беларуси литературно-
научного журнала «Месячник Полоцкий».*

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

ВЕСНІК ПОЛАЦКАГА Дзяржаўнага ўніверсітэта
Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаваанне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY
Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Журнал входит в Российский индекс научного цитирования.
Электронная версия номера размещена на сайте: <https://journals.psu.by/humanities>

Адрес редакции:
Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой,
ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь
тел. + 375 (214) 59 95 41, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск В.Е. Овсейчик.
Редактор И.Н. Чапкевич.

Подписано к печати 29.07.2024. Бумага офсетная 80 г/м². Формат 60×84¹/₈. Ризография.
Усл. печ. л. 13,02. Уч.-изд. л. 15,69. Тираж 50 экз. Заказ 271.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 903.53(476.1)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-2-8

**ПОСЕЛЕНИЕ И КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ Д. БИРУЛИ ДОКШИЦКОГО РАЙОНА
В КОНТЕКСТЕ СИНХРОННЫХ ДРЕВНОСТЕЙ КОНЦА I – НАЧАЛА II ТЫС. Н. Э.
РЕГИОНА ВЕРХОВЬЕВ БЕРЕЗИНЫ ДНЕПРОВСКОЙ¹**

канд. ист. наук, доц. А.В. ВОЙТЕХОВИЧ
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

В статье рассматриваются факторы, которые повлияли на возникновение в верховьях Березины Днепро-провской в X в. торгово-ремесленного поселения, расположенного возле современной д. Бирули Докшицкого района. Это выгодное географическое положение (Березина Днепро-провская связывала земли Центральной Беларуси с Днепром и давал выход к рекам Неманского бассейна), природные условия (большое озеро, обширные леса, богатые дичью), расположенное недалеко от реки укрепленное городище (единственное в регионе рядом с Березиной). Поселение обеспечивало население региона импортными товарами и качественными изделиями собственного производства, включая неизвестную здесь до этого времени гончарную посуду. Местное население поставляло в первую очередь пушнину и, возможно, рабов. На поселении постоянно проживали ремесленники – кузнецы, ювелиры, гончары – и представители торгового сословия, которые одновременно выполняли военную функцию. Из этой среды формировалась местная элита, погребения представителей которой были зафиксированы в курганном могильнике. К середине XI в. торговый путь, связанный с Березиной, постепенно приходит в упадок и перестаёт функционировать. В это время прекращается жизнь на поселении возле городища у д. Бирули. Остальные поселения в регионе приобретают исключительно аграрный характер.

Ключевые слова: селище, курганный могильник, погребальный инвентарь, торговый путь, фактория.

Введение. Реки в жизни древних обществ играли значительную роль. Они являлись важными транспортными коммуникациями, по ним проходило освоение незаселённых территорий, осуществлялась торговля и обмен. Реки и озёра служили источником рыбы, на их берегах велась охота на ценных пушных животных: бобров и выдр. Верховья рек, расположенные поблизости, давали возможность перехода из одной водной системы в другую. Как правило, на этих территориях наблюдается концентрация поселений и курганных могильников, что было связано с обслуживанием торговых путей в X–XI вв. Такая ситуация отмечалась на месте водораздела Днепро-провской и Двинской водных систем в районе Друцка [1, с. 445–446] или Днепро-провской и Неманской водных систем в районе древнего Минска [2, с. 56–68]. Один из таких водоразделов включает бассейны рек трёх водных систем. В современном административном делении Беларуси эти территории находятся в Докшицком, Глубокском и Ушачском районах Витебской области, а также Логойском районе Минской области, где недалеко друг от друга расположены верховья Березины Днепро-провской, Вилии Неманской, Десны и Ушачи – рек бассейна Западной Двины.

Основная часть. В эпоху Средневековья земли верховьев Березины Днепро-провской были заселены достаточно слабо. На сегодняшний день здесь зафиксировано только 15 курганных могильников, два из них не сохранились, сохранность ещё пяти требует уточнения. Кроме этого были выявлены несколько открытых селищ. К наиболее ранним из исследованных памятников можно отнести селище и курганный могильник у д. Варганы и курганную группу 1 у д. Небышино.

Археологический комплекс у д. Варганы расположен за 3,5 км на восток от озера Сервеч, у самых истоков одноимённой реки. В него входят городище эпохи железного века, открытое селище у его подножия и курганный могильник. В 1965 г. Г.В. Штыхов заложил на селище раскоп площадью 72 м². Мощностъ культурного слоя достигала 0,8 м. В результате были выявлены остатки, предположительно, печи каменки. Находки представлены глиняными биконическими пряслицами, двумя глиняными литейными формами, железными шильями и серпом [3, с. 32]. Найдены также фрагменты лепной посуды, однако её характеристики неизвестны. В курганном могильнике сохранились три удлиненные насыпи, две из которых были исследованы [3, с. 114]. Погребения кремации размещались на уровне горизонта и в материковой ямке, инвентарь представлен лепным горшком и железной пряжкой с вогнутыми боками.

Курганный могильник 1 у д. Небышино расположен на левом берегу р. Поня, в среднем её течении. В могильнике насчитывается 13 насыпей, 5 из которых удлиненной формы. В одном из таких курганов было выявлено погребение кремации в материковой ямке [4, с. 174–175]. Инвентарь представлен бронзовым би-S-видным держателем с двумя трапециевидными подвесками, набором бронзовых поясных накладок и оковок и лепным горшком. Аналогии тонким тиснёным накладкам известны на городище Лужесно, Витебского района [3, с. 34].

¹ Статья подготовлена согласно научному проекту БРФФИ № Г22-011 «Археологический комплекс X–XI вв. у д. Бирули Докшицкого района в контексте функционирования водного пути «из варяг в греки».

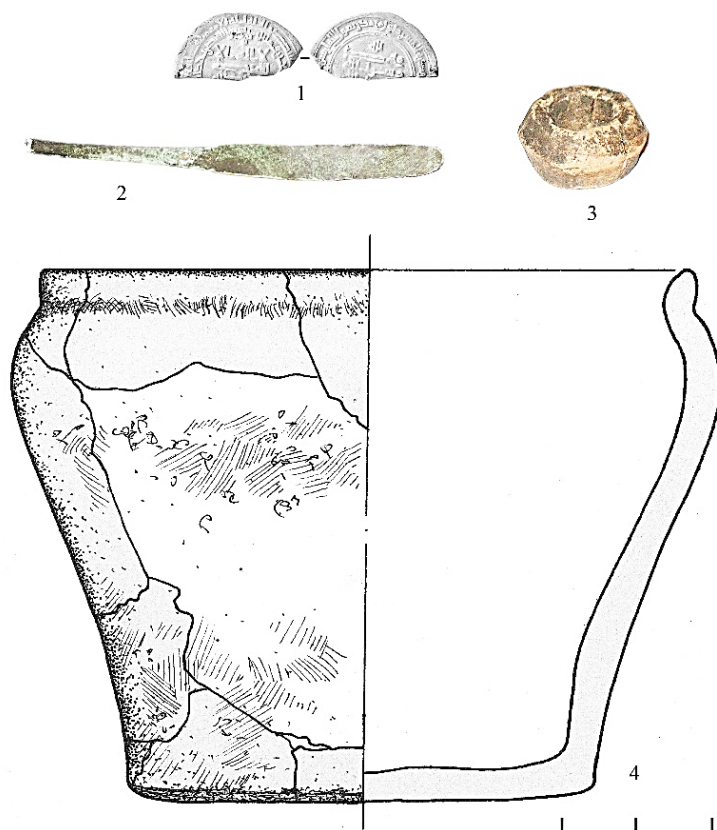
Курганы в Варганах и Небышино 1 относятся к погребальным памятникам классического этапа культуры смоленско-полоцких длинных курганов и могут быть датированы в пределах IX–X вв. Одним их внешних признаков могильников этого времени является наличие удлинённых курганных насыпей, длина которых превышает ширину, иногда в два раза и более. Такие насыпи отмечены в могильнике у д. Поречье в верховьях Сервечи, в могильниках Бирули, Нестеровщина и Шалашы в верховьях Березины. Условной границей ареала распространения удлинённых насыпей является река Поня. В правобережье этой реки зафиксирован только один одиночный курган, расположенный в лесу на северо-запад от бывшей деревни Старое Запонье.

Недалеко от озера Медзазол, в которое впадает и из которого вытекает река Березина, рядом с д. Бирули, Докшицкого района, находится ряд археологических памятников различных эпох. Среди них выделяется одно из селищ, с которым связан курганный могильник. Селище, расположенное у подножья городища эпохи железного века, было открыто в 2005 г. П.М. Кенько, а с 2010 по 2014 гг. полноценные его исследования осуществлял С.Д. Дернович. На поселении, которое занимало площадь порядка 4 га, было изучено 648 м².

Можно выделить 3 этапа существования селища. Первый этап связан с населением банцеровской культуры VI–VII вв. К этому периоду относятся остатки сгоревшей наземной деревянной постройки и несколько небольших ям, имеющих хозяйственное назначение. Материальная культура представлена фрагментами лепных слабо-профилированных сосудов и несколькими ножами.

Второй период (VIII–IX вв.) связан с носителем культуры смоленско-полоцких длинных курганов. Материалы этого времени представлены немногочисленными фрагментами лепных горшков с выделенным плечиком и отогнутым наружу венчиком, железными ножами с валотовидным окончанием рукояти, массивным трёхлопастным наконечником стрелы, фрагментом бронзовой шейной гривны с конусовидным окончанием, подвеской уткой из цветного металла и т.д.

Третий этап X – первой половины XI в. представляет собой время наибольшего расцвета поселения. Во время исследований было выявлено несколько десятков материковых ям, большинство из которых имело природное или хозяйственное назначение. Пять из них являлись подпольными ямами наземных срубных жилищ. Размеры ям варьировались от 2 до 4 м, в одном случае в северном углу ямы был обнаружен каменный фундамент печи каменки. В верхней части остальных ям также фиксировалось скопление камней. В заполнении ям были найдены фрагменты лепных и круговых горшков, один целый лепной горшок, глиняные пряслица, стеклянные бусы, подвески из цветных металлов, монеты дирхамы, гири-разновесы, кости животных и рыб (рисунок 1).

1 – дирхам Саманиды, Исманил ибн Ахмад, 29X г.х., 90X г.; 2 – заготовка бронзовой иглы фибулы;
3 – глиняное пряслице; 4 – лепной горшок

Рисунок 1. – Селище возле д. Бирули. Инвентарь из подпольной ямы срубного жилища № 32

Более разнообразные материалы были найдены в культурном слое. Прежде всего, это предметы, связанные с торговлей: кубические бронзовые и бочковидные железные гирьки-разновесы. Целые и резаные монеты дирхамы чеканки конца VIII – второй трети X в. Предметы, связанные с ювелирным производством: фрагменты тиглей, бронзовый литник, фрагменты слитков бронзы (за пределами поселения был найден клад целых слитков бронзы), матрицы, пинцеты. Кроме этого, найдены многочисленные женские украшения, изготовленные из цветного металла (трапециевидные и ромбовидные подвески, фрагменты браслетов, перстни и т.д.), стеклянные бусы различных типов. Элементы мужского костюма представлены подкововидными фибулами со спиральными и гранёными головками, поясными пряжками и накладками на пояс. Из железных изделий найдены ножи, ключ от кубического замка, шпора с шипом и крючками на концах, наконечники стрел, калачевидные кресала, шилья и т.д. О присутствии представителей военно-торгового сословья на поселении свидетельствуют прорезной наконечник ножен меча и массивный серебряный с позолотой равноконечный нательный крестик с округлыми концами. Изделия из глины представлены глиняными пряслицами с ребром и немногочисленными фрагментами лепных и гончарных горшков.

На расстоянии 2 км от поселения, на берегу озера расположен курганный могильник, в котором сохранилось 116 курганов удлиненной и круглой формы. Археологическое исследование могильника началось в 1938–1939 гг. сотрудниками кафедры археологии Виленского университета Е. Цегак-Голубович и В. Голубовичем [5]. Ими было раскопано 17 насыпей. С 2005 по 2014 гг. изучение могильника продолжалось автором статьи. За это время было исследовано 36 курганных насыпей.

За весь период исследований могильника выявлены 29 погребений с остатками кремации, 21 ингумация, в 6 курганах следов погребения выявлено не было. В большинстве случаев (24 кургана) погребения кремации размещались в насыпи, часто – у самой вершины, реже – на уровне горизонта. Непосредственно процесс кремации тел умерших происходил на стороне от места погребения. Несколько курганов имели удлиненную форму. В одном из таких курганов (№ 1А) его размер составлял $10,3 \times 14,3$ м, при высоте 2,5 м. Голубовичами была найдена половина дирхама середины X в. В курганах, имевших круглую форму, также были найдены вещи, датируемые X в. Инвентарь мужских погребений включал элементы одежды (фрагменты подкововидных фибул из цветного металла, перстни, поясные пряжки), детали конской упряжи (в том числе набор на уздечку, включающий две разделительные бляхи и 38 накладок, плакированных серебром (рисунок 2)), оружие (двушипные наконечники стрел). Инвентарь женских погребений был более разнообразен: многочисленные фрагменты украшений из цветного металла (головные венчики «вайнаги», височные кольца с заходящими серповидными концами, браслетовидные височные кольца со связанными концами, витые шейные гривны, нагрудные украшения из плетённых цепочек и подвесок, массивные литые браслеты, перстни с широкой серединой), также найдены наборы разнообразных стеклянных бус, железные ножи, иголки и шило.

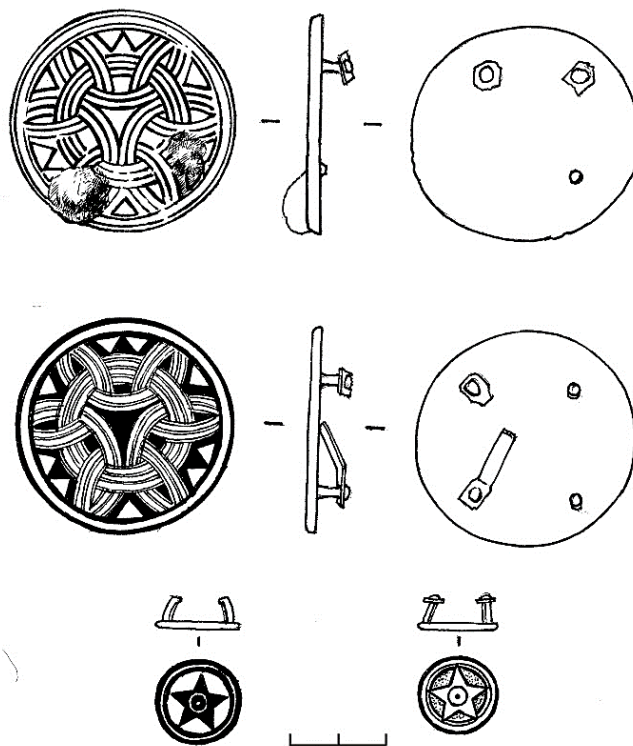
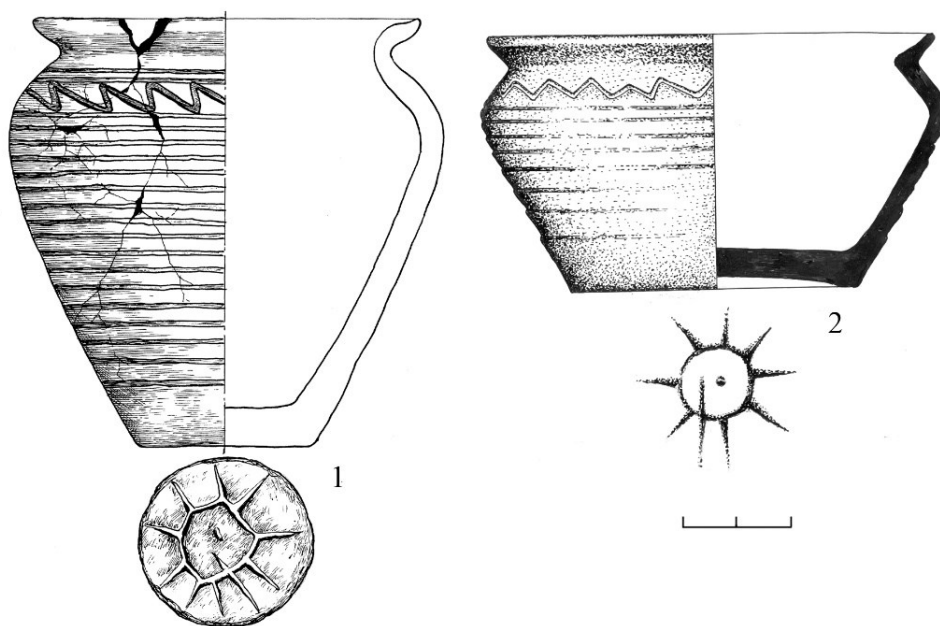

Рисунок 2. – Бронзовые с инкрустацией серебром накладки на конскую упряжь. Курганный могильник возле д. Бирули. Курган № 21 с погребением кремации

В погребениях обоих полов присутствуют лепные и гончарные горшки, иногда одновременно в одном кургане (рисунок 3: 1). Почти в каждом кургане отмечается присутствие костей жертвенных животных. В мужских погребениях встречаются кости преимущественно диких животных, в женских – домашних. В начале XI в. появляются погребения ингумации. Показательным является погребение представителя местной элиты в кургане № 1А из раскопок Голубовичей. Курган имел диаметр 14 м и высоту 2,5 м. Под насыпью на горизонте был найден скелет мужчины, ориентированный головой на запад. В погребении найден набор вооружения – топор, наконечник копья, двухшипный наконечник стрелы, а также бронзовая спиралеконечная фибула, нож, кресало и монета дирхам с процарапанным знаком. Ещё два кургана с погребением мальчика и женщины можно датировать этим же временем. В погребении мальчика найдена бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, серебряный пластинчатый перстень, нож, обреза́к дирхама, а в женском – перстневидные височные кольца, бронзовая витая шейная гривна с замком, дровотый браслет и перстень, лепной горшок. У ног женщины была положена передняя часть туши овечки. Остальные курганы с ингумациями в могильных ямах относятся к XII – началу XIII в.

1 – курганный могильник Бирули, курган № 19; 2 – курганный могильник Витуничи, курган № 4

Рисунок 3. – Гончарные горшки из погребений кремации

К середине XI в. поселение прекращает существование. Новое поселение возникает в конце XI – начале XII в. в другом месте, на правом берегу р. Березины, недалеко от места её впадения в озеро.

В окрестностях Бирулей известно ещё несколько могильников – возле деревень Нестеровщина и Шалашы. Курганы в этих могильниках по форме и размерам похожи на насыпи в Бирулях, однако их количество значительно меньше. Ещё одно скопление курганных могильников связано с рекой Поней (правый приток Березины), устье которой расположено в 3,5 км ниже д. Бирули. Курганные могильники отмечены на правом берегу реки, возле д. Заречицк и Скураты. Ближе к верховьям реки находятся два могильника, привязанные к д. Небышино [4, с. 174–181].

В могильнике Небышино 1, кроме насыпей с кремациями, были выявлены погребения ингумации мужчины и женщины первой половины XI в. В погребении мужчины найден железный топор, бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, нож, два лепных горшка. В женском, ориентированном на север, – бронзовые браслетообразные височные кольца со спиральным завитком на конце, железная шейная гривна, набор стеклянных бус, лунницы и монетовидные подвески из оловянистого сплава, два витых бронзовых браслета, спиральный перстень, нож и лепной горшок. Рядом с женщиной был маленький ребёнок.

Могильник Небышино 2 расположен на расстоянии 100 м от первой группы, в нём насчитывается 50 курганов полусферической формы. В одном из них была обнаружена безинвентарная кремация. Ещё в одном – погребение девочки, скелет которой лежал на боку, в позе спящего человека и был ориентирован на запад. Инвентарь представлен налобным венчиком из оловянистого сплава и маленьких трапециевидных подвесочек, стеклянными бусами и бронзовым перстневидным височным кольцом с узелковыми напусковыми бусинами. Погребение может датироваться XI в. Под двумя насыпями выявлены могильные ямы с ингумациями XII в.

На правом берегу Пони, напротив могильников Небышино, расположено городище эпохи железного века и курганный могильник, привязанный к д. Витуничи. Ещё один небольшой могильник, находится за 0,5 км, он относится к д. Старое Запонье.

В могильнике Витуничи сохранились 42 кургана. Раньше курганов было больше, часть из них уничтожили во время мелиоративных работ и строительства дороги. Как выяснилось, курганы были насыпаны также на площадке городища. В могильнике изучено 19 насыпей [4, с. 164–174]. Погребения с остатками кремации были обнаружены в двух курганах. В кургане № 2 на кострище найдено погребение мужчины. Инвентарь представлен набором бронзовых поясных накладок разных типов, железным калачевидным кресалом; фрагментами бронзовой фибулы, обрезанным серебряным дирхамом, ножом и лепным горшком. У северного края кострища найдены несколько десятков костей, сплавленные с бусами и маленький лепной горшок.

В кургане № 4, в центре на кострище было погребение останков кремации. Между костями найдена нетронутая огнем бронзовая подковообразная фибула со спиральными концами и бывший в огне лепной горшок. Вне погребения стоял мисковидный гончарный горшок с солярным клеймом на доннышке (рисунок 3: 2). Клеймо идентично клеймам на гончарных горшках, найденных в курганах и на селище возле д. Бирули. Исследованные курганы могут датироваться концом X – началом XI в. К этому же времени относятся материалы из разрушенных курганов на городище: 5 арабских дирхамов и их фрагменты чеканки середины IX – первой четверти X в.; украшения из цветного металла (2 бронзовые поясные накладки, фрагмент массивного орнаментированного браслета с V-образными концами, ромбовидная подвеска, шаровидная пуговица с ушком) двузвеньевые удила с кольцами.

В первой половине XI в. происходит переход к обряду трупоположения. Ингумации размещались на уровне горизонта, головой на запад. Инвентарь двух мужских погребений представлен наконечником копья с пером треугольной формы, спиралеконечной подковообразной бронзовой фибулой, бронзовым витым браслетом, лировидными пряжками (железной и бронзовой), ножами, гончарным горшком. Инвентарь женских погребений включал перстневидные височные кольца, цилиндрические стеклянные бусы с металлической фольгой, желтый пастовый бисер, «змееголовый» браслет. В XII в. распространяется обряд погребения в подкурганных ямах.

Курганные могильники известны также на территории водораздела правых притоков Пони и Березины. Это могильники у д. Залядь, Морговица (Бегомль) и в самом п. Бегомль. В последнем могильнике была исследована одна насыпь, под ней найдено погребение мужчины XII в. в могильной яме [4, с. 184]. В могильнике, расположенном между д. Береснёвка и Улесье в 1989 г. Л.В. Дучиц раскопала две насыпи [6]. Под одной (размер 8 × 7 м, при высоте 0,75 м) в могильной яме 2 × 1 м и глубиной 0,5 м обнаружен скелет пожилого мужчины, ориентированный головой на запад. Левая рука лежала на поясе, правая вытянута. Инвентарь отсутствует. Под другой (диаметр 6 м, высота 0,6 м) зафиксирована ямка диаметром 0,5 м и глубиной до 0,3 м с большим количеством кальцинированных костей. Инвентарь также отсутствует. Ещё один могильник, привязанный к д. Липск, расположен непосредственно на берегу Березины. В 1989 г. один курган в могильнике исследовала Л.В. Дучиц [6]. Размер насыпи 4 × 4,6 м, высота 0,5 м. Под ней, в небольшом углублении было обнаружено несколько десятков кальцинированных костей.

Скопление курганных могильников наблюдается на территории максимального сближения верховьев рек Днепровского бассейна (Поня, Деряжина, Цна, Черница) и Неманского (Вилия, Каменица, Лонва). К Днепровскому бассейну относятся могильники возле д. Осовы, Васильковка, Прусовичи, Ровнядь, Дальковичи, Жердяжье, Остров, Чырвоная Заря. В могильнике Васильковка в 1962 г. А.Г. Митрофанов раскопал 2 кургана с кремацией. Известно, что в одном случае кости размещались на пяти уровнях без инвентаря, в другом было два погребения. В последнем случае найден лепной конусовидный мискообразный лепной горшок [7, с. 179]. К Неманскому бассейну относятся могильники возле д. Шклянцы, Городище, Амнишево.

Заключение. Как видно из вышесказанного, территория верховьев Березины Днепровской в эпоху Средневековья была заселена достаточно слабо, причиной этому послужили заболоченные лесные массивы, занимающие её значительную часть. Самые верховья реки, включая территорию водораздела с бассейном правого берега Вилии представлены средне- и слабоподзолеными почвами на супесях и песках с валунами. Эти почвы бедны гумусом и достаточно тяжелы для ведения сельского хозяйства. Достаточно обширные болотные массивы начинались у самых истоков реки и простирались на север, до границ Двинского водного бассейна, который включал левые притоки Дисны и связанную с ними озёрную систему (Шо, Ивесь и др.). Земли левобережья Березины, где сейчас находится Березинский заповедник, и левобережье Севручи были сильно заболочены, слабоподзолённые почвы на песках, распространённые там, были малопригодны для ведения сельского хозяйства и представляли слабый интерес для освоения. На юго-восток от верховьев Березины размещаются территории слабоподзолённых почв на песках, их границы обозначает условная линия, проведённая между поселениями Бирули и Избище; по этой же линии проходит полоса болотного массива. Однако здесь встречаются вкрапления островков почв, пригодных для земледелия. Они расположены в районе Бегомля, вдоль поймы Пони и левого берега Вилии. Именно на таких островках функционировало большинство поселений.

Регион верховьев Березины Днепровской не представлял большого интереса для ведения сельского хозяйства, однако густые леса, реки и озёра способствовали развитию промыслов.

В X в. одно из кривичских поселений (возле д. Бирули) начинает выполнять функции торгово-ремесленного поселения. На это повлияло несколько факторов: выгодное географическое положение (Березина Днепровская связывала земли Центральной Беларуси с Днепром и давала выход к рекам Неманского бассейна), природные условия (большое озеро, обширные леса, богатые дичью), расположенное недалеко от реки укрепленное городище (единственное в регионе рядом с Березиной). Поселение должно было обеспечивать население региона импортными товарами и качественными изделиями собственного производства, включая неизвестную здесь до

этого времени гончарную посуду. Местное население поставляло пушнину и, возможно, рабов. Возникшие торговые отношения послужили началом более широкого освоения региона, которое проходило, в основном, в западном и южном направлениях. Важную роль в этом процессе играла река Поня (правый приток Березины). Вдоль её течения существовал ряд поселений, одно из которых было непосредственно связано с поселением возле д. Бирули. К сожалению, точного месторасположения этого поселения, курганный могильник которого был привязан к д. Витуничи, определить не удалось. Однако, в отличие от поселения на озере Медзозол, оно не было связано с единственным в окрестностях городищем, которое, впрочем, использовалось как место погребения.

Березина в эпоху Средневековья, без сомнения, была важной водной артерией Центральной Беларуси. Об этом свидетельствует находка монетно-вещевого клада конца IX в. возле д. Брыли, Борисовского района [27], а также поселения и курганные могильники, размещенные на её берегах и притоках. Так на берегу реки, в д. Студёнка, Борисовского района были обнаружены следы поселения X–XI вв. Вероятно, крупное поселение на берегу Березины находилось в районе г. Бобруйска. Об этом свидетельствуют найденные материалы X–XI вв., среди которых выделяется богато украшенный шлем. В отличие от Днепра, по которому проходил торговый путь «из варяг в греки», Березина не была транзитной водной артерией. Постепенно сужаясь в самых верховьях, река перестаёт быть судоходной. Конечным пунктом водной коммуникации в этом случае было поселение возле д. Бирули. Отсутствие на селище значительного количества фрагментов посуды, сельскохозяйственного инвентаря, бытовых отходов, малая толщина культурных напластований свидетельствует о том, что интенсивность жизни здесь была не высокой. Это поселение, видимо, являлось факторией, обеспечивающей регион верховьев Березины Днепровской изделиями, которое не могло произвести местное кривичское население, а также импортными товарами. На поселении постоянно проживали ремесленники – кузнецы, ювелиры, гончары – и представители торгового сословия, которые одновременно выполняли военную функцию. Из этой среды формировалась местная элита, погребения представителей которой были зафиксированы в курганном могильнике. Вероятно, несколько раз в году на поселение приезжали купцы с товарами и устраивали торжища – ярмарки. Это объясняет значительное выпадение монетного серебра на ограниченном пространстве селища, а также частые находки гирек-разновесов, которые терялись во время торга. Полученные за время торжищ товары сплавлялись вниз по реке к Днепру, откуда попадали в более крупные перевалочные пункты, типа Гнёздова, и в самом конце – на рынки Скандинавии и Византии.

В начале – первой половине XI в. в некоторых, отдалённых от Полоцка, регионах появляются курганы с ингумациями, расположенными в могильных ямах. Это могильник Погоща [9] в Браславском Поозерье, могильники Черневичи и Шо в верховьях Дисны [10], могильник Избище в верховьях Вилии [11] и Небышино в среднем течении Пони. Подобный обряд не имел генетической связи с погребальными традициями местного населения, которые в это время хоронило умерших под курганами на уровне горизонта. Отличительной чертой ингумаций в могильных ямах являлось присутствие оружия в мужских погребениях и разнообразный и богатый инвентарь в женских. Видимо этот обряд был связан с группами населения, переселёнными на новые территории для того, чтобы укрепить в местной среде власть Полоцких князей. Появление в это время ингумаций в подкурганных ямах в могильнике Небышино 1, вероятно, связано с процессом становления погостов Полоцкой земли. Погребённые здесь мужчина и женщина не являлись местными жителями и поэтому не были захоронены на действующем могильнике (Небышино 2). Их похоронили на соседнем могильнике культуры полоцко-смоленских длинных курганов, который уже давно не использовался как кладбище.

К середине XI в. торговый путь, связанный с Березиной, постепенно приходит в упадок и перестаёт функционировать. В это время прекращается жизнь на поселении возле городища у д. Бирули. В курганном могильнике, связанном с этим поселением, отсутствуют погребения середины – второй половины XI в. В конце XI в. возникает новое поселение, которое уже носило исключительно аграрный характер. К этому времени, судя по материалам курганных могильников, население региона уже ничем не выделяется среди рядовых сельских поселений Полоцкой земли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Войтехович А.В. Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X–XII вв. – Минск: Беларус. навука, 2019. – 269 с.
2. Дучиц Л.В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. на территории Глубокского и Докшицкого районов Витебской области. – ЦНА НАН Беларуси. ФАНД. Оп. 1. – Арх. № 1130.
3. Заяц Ю.А. Сельские поселения центральных районов Беларуси X – первой половины XIII вв. // Матэрыялы па архалогіі Беларусі. Даследаванне сярэдневяковых старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю.А. Заяца) – Минск, 2013 – Вып. 24. – С. 56–69.
4. Левко О.Н., Довнар А.Б., Ляшкевич Э.А. Друть, её притоки и волоки в хозяйственной жизни региона // Друцк: Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX–XII вв., летопись древних слоёв, князя Друцкие и их владения в XIII–XVIII вв., ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников), памятники архитектуры и объекты туризма. – Минск: Беларус. навука, 2016. – С. 445–449.
5. Плавінскі А.М. Курганны могільнік Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер’я. – Мінск: А.М. Янушкевіч, 2017. – 242 с.
6. Рабцэвіч В.Н., Плавінскі М.А., Юў А.В. Брылёўскі скарб. – Мінск: “Беларускі дом друку”, 2011. – 112 с.
7. Штыхов Г.В. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма. – Вып. 2. – Минск: Полымя, 1971. – 275 с.

8. Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 188 с.
9. Штыхаў Г.В. Курганны могільнік Ізбішча–Дзвінаса // Матэрыялы па археалогіі Беларусі – 2008. – Вып. 16. – 249 с.
10. Hołubowiczowa H. Słowiansko-warenskie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecza w powiecie Dziśnieńskim // Przegląd archeologiczny. – 1938/39. – T.6. – S. 178–203.
11. Hołubowiczowa H. Słowiańskie groby kurhanowe koło Czerniewicz w pow. Dziśnieńskim // Wiadomości Archeologiczne. – 1939. – T. XVI. – S. 421–464.

Поступила 23.03.2024

**OPEN-SETTLEMENT AND BURIAL MOUND NEAR THE VILLAGE OF BIRULI, DOKSHITSKY DISTRICT,
IN THE CONTEXT OF SYNCHRONIC ARTEFACTS OF THE LATE 1ST – EARLY 3RD MILLENNIUM AD
IN THE UPPER BEREZINA DNEPER REGION**

A. VOITEHOVICH

(The Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

Some factors which were reflected in the time of origin of a trade and craft open-settlement in the upper reaches of the Berezina River in the 10th century, located near the present-day village of Biruli, Dokshitsky district are being presented in the article. This favourable geographical position (the Berezina Dnieper connected Central Belarus with the Dnieper and gave access to the rivers of the Neman basin), natural conditions (a large lake, forest lands rich in game), hill-fort located near the river (the only one in the region near the Berezina). The settlement provided the population of the region with imported goods and quality ones of its own production, including pottery, which was unknown there until then. The local population supplied the former with fur and possibly slaves. This place was permanently inhabited by craftsmen – blacksmiths, jewellers, potters and representatives of the trading class, who at the same time fulfilled a military function. This environment formed the local elite, the burials of representatives of whom were recorded in the burial mounds. By the middle of the 11th century the trade route connected with the Berezina River gradually decayed and ceased to function. At that time, activities ceased at the settlement near the hill-fort near the village of Biruli. Other ones acquired exclusively agrarian in character in the region.

Keywords: *open-settlement, burial mounds, grave goods, trade route, trading post.*

УДК [902.2+903.4/.5](476.6)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-9-12

АРХЕАЛАГІЧНЫ КОМПЛЕКС САННІКІ: ГІСТОРЫЯ І ПЕРСПЕКТЫВЫ Вывучэння

канд. гіст. навук С.С. ЮРЭЦКІ

(Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа НАН Беларусі, Мінск)

e-mail: st.yuretski@yandex.by

У артыкуле разглядаюцца пытанні інтэрпрэтацыі археалагічнага комплексу Саннікі (Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці). Аналізуецца гісторыя вывучэння гарадзішча Саннікі, а таксама варыянты яго інтэрпрэтацыі ў працах даследчыкаў. Прыводзяцца вынікі археалагічнага вывучэння, якія праводзіў аўтар. На падставе аналізу новых крыніц абгрунтоўваецца вылучэнне археалагічнага комплексу Саннікі.

Ключавыя словы: археалогія Беларусі, Старажытная Русь, Вялікае Княства Літоўскае, пахавальная абраднасць, язычніцтва, балты, славяне.

Уводзіны. У Дзяржаўным спісе гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь пад шыфрам 413В000254 пазначана гарадзішча Саннікі [1, с. 371]. Дадзенае гарадзішча размешчана ў Дзятлаўскім раёне Гродзенскай вобласці. Помнік лакалізаваны ў 250 м на поўнач ад населенага пункта Саннікі на правым беразе р. Лядзінка паміж населенымі пунктамі Саннікі і Раготна (GPS: 53.338169, 25.487204). Цікава, да дадзенага помніка археалогіі праяўлялі даследчыкі з канца XIX ст. У выніку інфармацыя аб ім увайшла ў навуковую і энцыклапедычную літаратуру [2, с. 140; 3, с. 277]. Палявыя даследаванні, праведзеныя аўтарам у 2021 і 2023 гг., адкрылі новыя даныя, якія дазволілі інтэрпрэтаваць помнік археалогіі Саннікі ў якасці археалагічнага комплексу, які складаецца з гарадзішча, селішча і грунтовага могілніка [4].

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца аналіз гісторыі вывучэння помніка Саннікі, аргументацыі яго інтэрпрэтацыі ў якасці археалагічнага комплексу X–XVI стст., а таксама вызначэння перспектывных накірункаў яго далейшага даследавання. Актуальнасць пазначанай тэматыкі тлумачыцца як перспектывнасцю вывучэння матэрыяльнай культуры і аб'ектаў, звязаных з сельскім насельніцтвам старажытнарускага часу і перыяду Вялікага Княства Літоўскага, так і самім рэгіёнам даследавання. Менавіта тэрыторыя Верхняга Панямоння, і асабліва яго паўднёвая частка, дзе знаходзіцца археалагічны комплекс Саннікі, з'яўляецца надзвычай важнай для вызначэння складаных этнакультурных працэсаў. Тых працэсаў, якія звязаны са славянскай каланізацыяй, станаўленнем структур старажытнарускага часу і фарміраваннем новага дзяржаўнага ўтварэння – Вялікага Княства Літоўскага.

Першыя звесткі. Упершыню сведчанні аб гарадзішчы Саннікі былі змешчаны ў працы Ф.В. Пакроўскага «Археологическая карта Гродненской губернии» (1895 г.). Даследчыкам на тэрыторыі Рагатнянскай воласці Слонімскага павета адзначана: «Въ 100 саженьяхъ отъ д. Санюковъ, на холмъ, сохраняется круглая земляная насыпь, величиною около 15 саж. Въ діаметрѣ и до одной сажени вышины – по откосу; называется «Талерка». На ней прежде находимы были золотыя и серебряныя монеты. Теперь и холмъ и насыпь поросли мужжавельникомъ, тѣмъ не менѣе и до сихъ поръ можно наблюдать на самой насыпи слѣды дѣятельности человека, въ формѣ, повидимому, чего-то сходнаго съ полевыми запашками, а на холмѣ – слѣды кладбища. – Народъ вѣрит, что на насыпи прежде стояла церковь, которая вполѣдствіи ушла въ землю» [5, с. 14].

У прыведзенай цытаце звяртае на сябе ўвагу не толькі лакалізацыя і агульнае апісанне помніка. Надзвычай важным з'яўляюцца сведчанні аб слядах могілак на тэрыторыі ўзвышша, на якім знаходзіцца гарадзішча, а таксама слядоў гаспадарчай дзейнасці мясцовага насельніцтва. Менавіта дадзеныя факты дазваляць тлумачыць вынікі вывучэння адкрытага аўтарам грунтовага могілніка, пра што будзе пазначана ніжэй.

Матэрыялы першых археалагічных абследаванняў. Далейшыя даследаванні гарадзішча Саннікі адносяцца да часу пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны. У 1959 г. помнік абследаваў ленінградскі археолаг, буйны спецыяліст па старажытнарускаму абарончаму дойлідству і архітэктуры П.А. Рапапорт. Археалагам было зроблена апісанне помніка. Звярталася ўвага на яго размяшчэнне на халме вышыняй каля 12 м, а таксама на правільную форму самога гарадзішча і яго памеры з дыяметрам па пляцоўцы 34 м [6, с. 10]. П.А. Рапапорт зняў план гарадзішча, які стаў у пэўнай ступені ўзорам для прац пазнейшых даследчыкаў. Археалаг адзначыў адсутнасць слядоў культурнага слоя на плошчы помніка і сляды падрэзкі схілаў халма ў аснаванні гарадзішча. Значнай з'яўляецца фіксацыя археалагам фрагментаў керамікі XI ст. на полі, якое прымыкала з усходняга боку да гарадзішча [6, с. 11].

Інфармацыя, якая была назапашана П. А. Рапапортам, была прыведзена яшчэ адным ленінградскім археолагам Ф.Д. Гурэвіч у яе манаграфіі «Древности Белорусского Понеманья» (1962 г.) [7, с. 203]. Неабходна падкрэсліць, што ў паказальніку помнікаў пад назвай «Санюкі» ёю адзначана гарадзішча і селішча з храналагічным вызначэннем абодвух XI–XIII стст. [7, с. 219].

У 1974 г. помнік абследавала экспедыцыя Інстытута гісторыі АН БССР пад кіраўніцтвам П.Ф. Лысенкі. Археалагам у справаздачы па выніках палявых работ прыведзена апісанне самога гарадзішча, размешчанага на «отдельном моренном останце». П.Ф. Лысенка адзначыў таксама звесткі пра слаба заўважны вал вышыняй 20–30 см па перыметры пляцоўкі [8, с. 10].

Дадзеныя звесткі ўцэлым былі паўтораны ў выданні «Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць» (1986 г.) [9, с. 180]. Адзначым аднак два моманты. Па першае, у ім цалкам адсутнічаюць звесткі пра сляды селішча каля гарадзішча. Дадзеная акалічнасць будзе характэрная і для некаторых пазнейшых выданняў [3, с. 277]. Па другое, у публікацыі згадваецца абследаванне помніка Ф.Д. Гурэвіч у 1955 г. Пры гэтым, у навуковай справаздачы дадзенай даследчыцы па выніках палявых даследаванняў 1955 г. пазначана: *“Близ деревни (Саннікі – прым. С.Ю.) на холме расположено городище. Ввиду карантина осмотреть его не удалось”* [10, с. 27–28].

Важным вынікам першых археалагічных абследаванняў помніка стала яго дакладная прасторавая фіксацыя, а таксама лакалізацыя з усходняга боку гарадзішча селішча з керамічнымі матэрыяламі старажытнарускага часу.

Гарадзішча-сховішча альбо гарадзішча-свяцілішча. Пытанні класіфікацыі гарадзішча і інтэрпрэтацыі помніка Саннікі таксама пачалі разглядацца ў шэрагу даследаванняў. Вызначэнне месца гарадзішча сярод сінхронных аб’ектаў зрабіў П.А. Рапапорт у манаграфіі «Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.» (1967 г.). Гарадзішча было аднесена археолагам да тыпу ўмацаванняў, якія мелі геаметрычна правільныя формы, што не былі прывязаныя да ландшафту. Адметнай з’яўляецца таксама прыведзеная датыроўка керамікі з селішча, што прымыкае да гарадзішча – X–XI стст. [11, с. 83]. Я.Г. Звяруга ў сваёй абагульняючай працы «Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.» (1989 г.) аднёс помнік Саннікі да ліку гарадзішчаў, форма якіх не залежыць ад канфігурацыі мясцовасці. Даследчык звярнуў увагу на наяўнасць у непасрэднай блізкасці селішча, насельніцтва якога падчас небяспекі магло знайсці прытулак на гарадзішчы [12, с. 96]. Гарадзішча Саннікі разгледзеў у сваіх даследаваннях і С.А. Піваварчык. Першапачаткова даследчык з улікам адсутнасці культурнага слоя, а таксама наяўнасці ў непасрэднай блізкасці ад яго селішча, аднёс Саннікі да тыпу помнікаў *“гарадзішчы-сховішчы”* [13, с. 105]. У далейшым, у адпаведнасці з сацыяльна-гістарычнай тыпалогіяй, якую выпрацаваў археолаг для гарадзішчаў Беларускага Панямоння X–XIII стст., Саннікі былі аднесены да тыпу *“гарадзішчы-сховішчы і гарадзішчы-свяцілішчы”*. Прыметай аднясення да дадзенага тыпу з’явілася адсутнасць культурнага слоя на пляцоўцы, а таксама натуральная абароненасць месцазнаходжання гарадзішча [14, с. 22]. Пры гэтым, у сваім дысертацыйным даследаванні С.А. Піваварчык разглядаў гарадзішча Саннікі ўжо як асаблівае гарадзішча-свяцілішча [15, с. 162].

Даволі цікавыя звесткі аб гарадзішчы Саннікі змешчаны П.А. Русавым у навукова-папулярным выданні «Спатканыя ў дарозе» (1995 г.). У дадзеным выданні гарадзішча інтэрпрэтуецца як гарадзішча-свяцілішча. На карысць гэтаму прыводзяцца мясцовыя паданні і невялікія памеры гарадзішча [16, с. 31–33]. Аўтарам прыведзены таксама варыянт графічнай рэканструкцыі гарадзішча-свяцілішча. Гарадзішча Саннікі як помнік перыяду славянскай каланізацыі рэгіёна ў X–XII стст. разглядаў В.У. Шаблюк. Пры гэтым звярталася ўвага на выкарыстанне гарадзішча тагачасным мясцовым насельніцтвам у якасці сховішча [17, с. 25–26].

Археолагам, які правёў значныя даследаванні на гарадзішчы Саннікі стаў Э.М. Зайкоўскі. Менавіта ён у 1997 г. здзейсніў на пляцоўцы гарадзішча раскопкі плошчай 120 м² [2; 3; 18; 19]. Даследчык па выніках праведзеных прац адзначыў наяўнасць культурнага пласта каля края пляцоўкі глыбінёй да 1,15 м. Пры гэтым у цэнтры пляцоўкі такі пласт фіксаваўся магутнасцю да 0,25 м. У культурным пласце даследчыкам былі зафіксаваны парэшткі драўніны, а таксама вуголля. Сярод ідэнтыфікаваных артэфактаў быў знойдзены фрагмент вэнца кружалнай керамікі, які можа быць храналагічна аднесены да XVI ст. [19, с. 36]. Э.М. Зайкоўскі па выніках сваіх прац быў схільны разглядаць гарадзішча Саннікі ў якасці паганскага свяцілішча. Пры гэтым час яго функцыянавання адносіў да позняга Сярэднявечча, звязваючы з мясцовым неславянскім насельніцтвам [2, с. 140].

Да высноў аб сакральным прызначэнні дадзенага месца прыйшлі Л.У. Дучыц і І.Я. Клімовіч. На карысць існавання тут паганскага капішча прыводзяцца мясцовыя паданні пра ўзгорак – *“гару Талерка”* [20, с. 179; 21, с. 11]. У якасці сакральнага месца дадзенае ўзвышша разглядаецца і ў пазнейшых абагульняючых працах [21, с. 81]. А.С. Кібінь таксама схіляецца да высновы аб верагоднай ступені ідэнтыфікацыі падобных гарадзішчаў Верхняга Панямоння ў якасці свяцілішчаў. Цікавым падаецца погляд даследчыка на конт *“символического”* прызначэння такіх гарадзішчаў [22, с. 27].

Такім чынам, у шэрагу абагульняючых даследаванняў ужо разгледжаны пытанні класіфікацыі і інтэрпрэтацыі гарадзішча Саннікі. Шэрагам навукоўцаў звернута ўвага на яго верагоднае атаясамленне з гарадзішчам-сховішчам, альбо гарадзішчам-свяцілішчам. Пры гэтым, частка даследчыкаў звязвала яго функцыянаванне са старажытнарускім часам з улікам размяшчэння паблізу селішча дадзенага перыяду (П.А. Рапапорт, Я.Г. Звяруга, С.А. Піваварчык). Э.М. Зайкоўскі па выніках вывучэння пляцоўкі гарадзішча аднёс яго да познесярэднявечнага часу.

Археалагічны комплекс. Аўтарам у 2021 г. было праведзена даследаванне помніка Саннікі, а таксама прылеглай да яго тэрыторыі. У выніку правядзення паверхневых збораў, а таксама раскопак плошчай 42 м² на тэрыторыі ўзвышша, на якой знаходзіцца гарадзішча, былі атрыманы новыя даныя, якія дазваляюць унесці істотныя карэктывы ў існуючую інтэрпрэтацыю помніка Саннікі.

Па-першае, на тэрыторыі, якая прымыкае да ўзвышша (не толькі з заходняга, але і з паўднёвага і ўсходняга бакоў), было лакалізавана селішча старажытнарускага перыяду. У выніку правядзення паверхневых збораў на тэрыторыі ўзвышша былі знойдзены фрагмент бронзавага бранзалета, бронзавыя бляшкі (накладкі) пасавыя, фрагменты керамічнага посуду. Выяўленыя на селішчы матэрыялы звязваюцца са старажытнарускім насельніцтвам і могуць быць датаваны X–XIII стст.

Па-другое, на тэрыторыі ўзвышша, на якім знаходзіцца гарадзішча, быў выяўлены грунтовы могільнік. На ўскрытай раскопках плошчы 42 м² было выяўлена 10 грунтовых пахаванняў па абрадзе інгумацыі. Большая частка з выяўленых аб’ектаў разбурана з-за сельскагаспадарчай дзейнасці на тэрыторыі ўзвышша (паверхневыя зборы

дазволілі выявіць жалезны наканечнік дзіды і сякера, крэсіва, спражку і фрагмент пярсцёнка). У трох пахаваннях выяўлены выразны пахавальны інвентар. У мужчынскім пахаванні (раскоп 1, аб'ект 1) былі знойдзены пенязі Вітаўта (калюмны/дзіда з крыжом), нож, крэсіва, спражка пасавага і сякера з пашкоджаным лязом, якая знаходзілася ў нагах пахаванага. Па прыметах развіцця шкілета ўзрост памерлага вызначаны ў дыяпазоне 12–14 год. У жаночым пахаванні (раскоп 1, аб'ект 2) пахавальны інвентар быў прадстаўлены наступнымі артэфектамі: бронзавая фібула – сакта (знаходзілася на правай ключыцы ў раёне грудзіны), бронзавыя пярсцёнкі, з іх адзін захаваны цалкам на левай руцэ і адзін фрагментарна, жалезны нож (знаходзіўся злева каля вобласці таза), 2 бронзавыя накладкі, з якіх 1 гузік (?) (знаходзіліся ў раёне грудной клеткі), 3 фрагменты кружалнай керамікі (1 фрагмент знаходзіўся ў раёне таза, два іншыя – каля ніжняй костцы правай нагі). Па ступені сцёртасці зубоў узрост пахаванай вызначаны ў дыяпазоне 18–20 год. У наступным жаночым пахаванні (раскоп 1, аб'ект 4) былі знойдзены пытаннепадобныя завушніцы і пярсцёнак. Узрост памерлай вызначаны ў дыяпазоне каля 18–20 год. Астатняя частка пахаванняў не мела пахавальнага інвентара, або пашкоджаны характар аб'ектаў не дазваляў выявіць такія артэфекты.

Характар вывучаных пахаванняў дазваляе звязваць іх з балцкім насельніцтвам і датаваць XIV–XVI стст. Адметнасці пахавальнай абраднасці маюць аналогіі ў матэрыялах балцкіх грунтовых могільнікаў XIV–XVI стст. на тэрыторыі сучаснай Літвы на ўсход ад Каунаса – напрыклад могільніка Румшышкес [23, рэв. 1; 12: 1–3; 13: 2, 3].

У выніку на падставе атрыманых новых даных неабходна інтэрпрэтаваць помнік Саннікі ў кантэксце археалагічнага комплексу, які ўключае ў сябе гарадзішча, селішча і грунтовы могільнік. На сённяшнім этапе даследаванняў археалагічны комплекс Саннікі датуецца X–XVI стст.

Перспектывы далейшага вывучэння. Археалагічны комплекс Саннікі мае важнае значэнне для даследавання гістарычных працэсаў, якія праходзілі на тэрыторыі Верхняга Панямоння ў перыяд Сярэднявечча. На сённяшнім этапе вывучэння мы можам казаць аб двух асноўных этапах у гісторыі функцыянавання комплексу.

Першы этап звязваецца са старажытнарускім часам і датуецца X–XIII стст. адпаведна знаходкам з тэрыторыі селішча. Знаходкі дадзенага часу (паясныя накладкі) зафіксаваны і на тэрыторыі ўзвышша. Пры гэтым неабходна зрабіць заўвагу, што вызначальных знаходак перыяду Старажытнай Русі на тэрыторыі самога гарадзішча пакуль не выяўлена. Аднак, з вялікай доляй упэўненасці можна казаць аб часе з'яўлення гарадзішча адначасова з селішчам і звязваць дадзеную падзею са славянскай каланізацыяй рэгіёна. На карысць дадзенага сцвярджэння сведчыць наяўнасць падобных гарадзішчаў без культурнага слоя ў межах асваення славянамі тэрыторый [24, 1993, с. 20–24]. З улікам правільнай геаметрычнай формы круга гарадзішча неабходна разглядаць у якасці кultaвага аб'екта. На карысць гэтаму сведчыць малая плошча пляцоўкі (34 м у дыяметры), якая рабіла нязручным сховішча значнай колькасці людзей і маёмасці. Круглая форма ў якасці сакральнай шырока вядомая сярод аналогіяў кultaвых аб'ектаў [25, с. 18–19].

Пытаннем для далейшага вывучэння з'яўляецца, безумоўна, высвятленне больш дакладнага часу і адметнасцей узвядзення гарадзішча. Для яго вызначэння ў будучым неабходна правесці прарэзку вала. Выразных сведчанняў кultaвых пабудов альбо падобных ім аб'ектаў пакуль не выяўлена на пляцоўцы гарадзішча. Таму перспектыўным застаецца даследаванне і самой пляцоўкі. Мэтазгодным з'яўляецца і далейшае вывучэнне селішча, што на дадзены момант знаходзіцца пад врывам. Таксама неабходна правесці больш грунтоўную разведку ў наваколлі з мэтай пошуку селішчаў старажытнарускага часу. Характар гарадзішча сведчыць пра яго даволі значны статус для тагачаснага мясцовага насельніцтва. Высветліць трэба колькасць селішчаў у наваколлі, насельніцтва якіх гіпатэтычна магло выкарыстоўваць дадзены кultaвы аб'ект.

Вынікі даследавання грунтовага могільніка паказалі наяўнасць тут балцкага (літоўскага) насельніцтва. На сённяшні дзень пахаванні датуецца XIV–XVI стст. Неабходна далейшае і суцэльнае вывучэнне могільніка. Адным з найбольш важных пытанняў застаецца пошук магчымых больш ранніх балцкіх пахаванняў (перадусім, па абразе крэмацыі). У выніку іх адсутнасці і на падставе сучасных даных можна сцвярджаць пра з'яўленне тут балцкага насельніцтва ў XIV ст. Дададзеныя факты пры далейшым комплексным вывучэнні могуць унесці і пэўныя карэктывы адносна часу з'яўлення балтамоўнага насельніцтва на тэрыторыі Дзятлаўшчыны.

Адным з пытанняў для далейшага даследавання з'яўляецца і выкарыстанне гарадзішча ў якасці кultaвага аб'екта ў XIV–XVI стст., а магчыма і ў пазнейшы час. Прынамсі, ажно па сённяшнія дні мясцовае насельніцтва выкарыстоўвае пляцоўку гарадзішча падчас палення кастрышча на Купалле.

Высновы. Гарадзішча Саннікі, вядомае ў навуковай літаратуры з канца XIX ст., стала аб'ектам абследавання археолагамі з 1950-х гг. У гістарыяграфіі прадстаўлены погляды на яго як на гарадзішча-сховішча альбо гарадзішча-свяцілішча. Храналогія яго функцыянавання таксама вызначалася па-рознаму: старажытнарускі час (П.А. Рапапорт, П.А. Піваварчык, А.С. Кібінь і інш.), альбо Позняе Сярэднявечча (Э.М. Зайкоўскі).

Даследаванні, праведзеныя аўтарам, дазволілі вылучыць тут археалагічны комплекс Саннікі, які складаецца з селішча, гарадзішча і грунтовага могільніка. Селішча датуецца X–XIII стст. і звязваецца са старажытнарускім насельніцтвам. Грунтовы могільнік адносіцца да балцкага (літоўскага) насельніцтва XIV–XVI стст. Пры гэтым, гарадзішча, што было ўзведзена ў старажытнарускі час, магло выкарыстоўвацца ў кultaвых мэтах і насельніцтвам, якое пакінула пасля сябе могільнік.

Перспектыўнымі застаюцца даследаванні як асобных складнікаў археалагічнага комплексу (селішча, гарадзішча і могільніка), так і іх узаемасувязі паміж сабой. На сённяшнім этапе даследаванняў археалагічны комплекс Саннікі датуецца X–XVI стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь: [давед.] / склад.: В.Я. Абламскі, І.М. Чарняўскі, Ю.А. Барысюк. – Мінск: БЕЛТА, 2009. – 684 с.
2. Зайкоўскі Э.М. Познесярэднявекавыя язычніцкія свяцілішчы і культавыя аб'екты // Археалогія Беларусі: у 4 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; рэдкал.: М. С. Сташкевіч (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. / Ш.І. Бекціннеў, Ю.М. Бохан, І.У. Ганецкая [і інш.]. – С. 139–248.
3. Зайкоўскі Э.М. Саннікі // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. / склад. Ю.У. Каласоўскі; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – Т. 2: Л–Ю. – С. 277.
4. Юрецкий С.С. Археологический комплекс Санники в Верхнем Понеманье // Второй республиканский форум молодых ученых учреждений высшего образования Республики Беларусь: сб. науч. тр. / Белорус.-Рос. ун-т; редкол.: В.М. Пашкевич (общ. ред.) [и др.]. – Могилев, 2023. – С. 121–122.
5. Покровский Ф.В. Археологическая карта Гродненской губернии. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1895. – 165 с.
6. Раппопорт П.А. О полевой работе 1959 г. в Гродненской и Брестской областях БССР // Центральный научный архив НАН Беларуси (ЦНА НАН Беларуси). – Ф. – Оп. 1. – Арх. № 59.
7. Гуревич Ф.Д. Древности Белорусского Понеманья. – М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 222 с.
8. Лысенко П.Ф. Отчет о полевых исследованиях Туровского археологического отряда в 1974 году // ЦНА НАН Беларуси. – Ф. – Оп. 1. – Арх. № 474.
9. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць / Акад. навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыкл., 1986. – 369 с.
10. Гуревич Ф.Д. Отчет о работе славяно-литовского отряда Прибалтийской экспедиции за 1955 г. // ЦНА НАН Беларуси. – Ф. – Оп. 1. – Арх. № 11.
11. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние. – 240 с.
12. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 207 с.
13. Пивоварчик С.А. Сацыяльна-гістарычная тыпалогія гарадзішч Панямоння X–XIII стст. // Гіст.-археал. зб.: у 2 ч. / Ін-т гісторыі АН Беларусі. – Мінск, 1993. – Ч. 2: Памяці Міхася Ткачова. – С. 93–108.
14. Пивоварчик С.А. Городища X–XIII вв. Белорусского Понеманья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – Минск, 1994. – 26 с.
15. Пивоварчик С.А. Городища X–XIII вв. Белорусского Понеманья: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – Минск, 1994. – 253 л.
16. Русаў П.А. Спатканьня ў дарозе. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 53 с.
17. Памяць. Дзятлаўскі раён: гіст.-дак. хроніка гарадоў і р-наў Беларусі / рэдкал.: П.М. Бараноўскі [і інш.]. – Мінск: Універсітэцкае, 1997. – 397 с.
18. Зайкоўскі Э.М. Справаздача пра палявыя археалагічныя даследаванні ў 1997 г. // ЦНА НАН Беларусі. – Ф. – Воп. 1. – Арх. № 1678.
19. Зайкоўскі Э. Язычніцкія свяцілішчы паўночнай перыферыі ўплываў галіцка-валынскага княства // Галіч і Галіцкая земля в державотворчих процессах України: Матеріалы Міжнар. ювіл. наук. конф. / НАН України, Прикарпат. ун-т; ред. В. Кононенко [та ін.]. – Івано-Франківськ; Галіч, 1998. – С. 33–37.
20. Дучыц Л., Клімковіч І. Узгоркі, апетыя ў міфах і паданнях // Полымя. – 2010. – № 10. – С. 177–188.
21. Сакральныя ўзгоркі Беларусі / В.Ф. Вінакураў, Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2022. – 267 с.
22. Кибинь А.С. От Ятвязи до Литвы: русское пограничье с ятвягами и Литвой в X–XIII века. – 2-е изд. – М.: Квадрига, 2022. – 269 с.
23. Urbanavičius V. Rumšiškėnai XIV–XVI amžiais = Население Румшишкес в XIV–XVI вв. – Vilnius: [s. n.], 1970. – 81 p.
24. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: [б. и.], 1993. – 144 с.
25. Русанова И.П. Истоки славянского язычества: культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы: Прут, 2002. – 172 с.

Паступіў 18.04.2024

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС САННИКИ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ

канд. ист. наук С.С. ЮРЕЦКИЙ

(Центральная научная библиотека имени Якуба Коласа НАН Беларуси, Минск)

В статье рассматриваются вопросы интерпретации археологического комплекса Санники (Дятловский район Гродненской области). Анализируется история изучения городища Санники, а также варианты его интерпретации в работах исследователей. Приводятся выводы археологического изучения, проводимого автором. На базе анализа новых источников обосновывается выделение археологического комплекса Санники.

Ключевые слова: археология Беларуси, Древняя Русь, Великое княжество Литовское, погребальная обрядность, язычество, балты, славяне.

SANNIKI ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: HISTORY AND STUDY PROSPECTS

S. YURETSKI

(The Yakub Kolas Central Scientific Library of National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

This article deals with the issues of interpretation of the archaeological complex of Sanniki (Dzaytlava district, Grodno Region). The history of the study of Sanniki settlement is analysed, as well as its interpretation options in the works of researches. The results of the archaeological study conducted by the author are given. Based on analyses of new sources, the selection of the Sanniki archaeological complex is justified.

Keywords: archaeology of Belarus, Ancient Rus, Grand Duchy of Lithuania, funeral rites, paganism, Balts, Slavs.

УДК 904:739.1(476.5-21)"10/18"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-13-17

ХІМІЧНЫ СКЛАД РЭШТКАЎ МЕТАЛІЧНАЙ СЫРАВІНЫ НА СЦЕНКАХ ЛІЦЕЙНЫХ ФОРМ І ТЫГЛЯЎ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ЮВЕЛІРНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ НА ТЭРЫТОРЫІ ПАЎНОЧНАЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ БЕЛАРУСІ ў Х–XVIII СТСТ.

канд. гіст. навук, дац. І.У. МАГАЛІНСКІ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)

У артыкуле прадстаўлены вынікі вывучэння хімічнага складу рэшткаў металічнай сыравіны, якія захаваліся на паверхні прыстасаванняў для ліцця Х–XVIII стст., знойдзеных на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. Аўтарам устаноўлена, што асноўнымі сплавамі каляровых металаў, якія зафіксаваны на сценках тыгляў і льячак, з'яўляюцца шматкампанентныя і свінцовыя латуні, што дазваляе разглядаць пераважнае выкарыстанне гэтай сыравіны ў якасці адметнай рысы мясцовай каляровай металаапрацоўкі. Адзначаецца, што свінцовыя латуні найбольш характэрныя для вытворчых комплексаў Х–XIII стст., а складаныя медна-цынкавыя сплавы сустракаюцца ў тыглях з майстэрні XVII–XVIII стст. Аўтарам таксама выяўлена, што частка гліняных і каменных ліцейных форм ужывалася для адлівак вырабаў з тугаплаўкіх сплаваў на меднай аснове. Устаноўлена, што ў формах плавіль пераважна медна-цынкавыя і складаныя шматкампанентныя сплавы.

Ключавыя словы: археалогія Беларусі, гісторыя старажытнай тэхналогіі, ювелірнае рамяство, археаметалургія.

Уводзіны. Важным сведчаннем існавання на пэўнай тэрыторыі вытворчасці па апрацоўцы каляровых металаў з'яўляюцца знаходкі рамесных інструментаў і прыстасаванняў, якія прадстаўляюць розныя этапы рамеснай дзейнасці. Увесь інструментарый, які выкарыстоўваўся старажытнымі ювелірамі, магчыма аднесці да двух асноўных груп: 1) прыстасавання для плаўкі металаў і ліцця; 2) інструменты для механічнай апрацоўкі металаў. Да першай групы трэба аднесці найбольш выразныя і шматлікія маркеры існавання на пэўнай тэрыторыі ліцейнай справы – тыглі, льячкі і ліцейныя формы [1, с. 184].

У айчынай археалогіі вывучэнне прыстасаванняў для ліцця традыцыйна абмяжоўваецца тыпалагічным аналізам артэфактаў з усталяваннем іх параметраў і марфалагічных адметнасцей. У цяперашні час з дапамогай метадаў прыродазнаўчых навук існуе магчымасць пераасэнсаваць крыніцазнаўчы патэнцыял дадзенай катэгорыі археалагічных матэрыялаў. Так, падчас плаўкі металаў на паверхні тыгляў, льячак і ліцейных форм захоўваюцца не толькі шлакі, аднак і рэшткі металічнай сыравіны, колькасці якой дастаткова для даследавання яе хімічнага складу і вызначэння якаснага ўтрымання элементаў [2, с. 754].

Такім чынам, мэта артыкулу – увядзенне ў навуковы зварот даных адносна хімічнага складу рэшткаў металічнай сыравіны, якая захавалася на сценках прыстасаванняў для ліцця Х–XVIII стст., знойдзеных на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. Аналіз атрыманых матэрыялаў дасць магчымасць выявіць характэрныя для ювелірнай вытворчасці тыпы каляровых металаў і іх сплаваў, што дазволіць вызначыць адметныя рысы мясцовай каляровай металаапрацоўкі.

Асноўная частка. Хімічны склад рэшткаў металічнай сыравіны на паверхні прыстасаванняў для ліцця даследаваўся аўтарам артыкулу ў археалагічнай лабараторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай па метадах безэталоннага рэнтгена-флюарэсцэнтнага аналізу на партатыўным РФА-спектрометры Vanta C вытворчасці кампаніі Olimpus. Дадзены прыбор дазваляе атрымліваць даныя адносна хімічнага складу металаў у рэжыме рэальнага часу, не патрабуе папярэдняй падрыхтоўкі пробы і не пакідае на паверхні абразца слядоў [3, с. 5].

Керамічныя тыглі і льячкі – гэта ёмістасці для плаўкі металу і разліву яго ў формы [4, с. 330]. Іх формы і памеры дастаткова ўніверсальныя і мала змяняліся ў працэсе эвалюцыі ювелірнага рамяства. Гэта звязана з асаблівасцямі вытворчых працэсаў па плаўке металаў, канструкцыі вогнішча і печы, здольнасцямі ліцейшчыкаў кантраляваць металургічныя працэсы [5, с. 244–245; 6, с. 54]. Для вывучэння адметнасцей мясцовай каляровай металаапрацоўкі намі быў даследаваны хімічны склад рэшткаў металічнай сыравіны, якія захаваліся на ўнутранай паверхні плавільных пасудзін. У выбарку трапіла 56 абразцоў, якія паходзяць, пераважна, з матэрыялаў даследаванняў вытворчых комплексаў па апрацоўцы каляровых металаў, даследаваных на тэрыторыі галоўнага старажытнага гардскога цэнтра на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі – Полацка (табліца 1).

Табліца 1. – Вынікі аналізу хімічнага складу рэшткаў металічнай сыравіны на сценках тыгляў і льячак

№ пп	Тып	Месца вы- яўлення	Дата	Хімічны склад					
				Cu	Zn	Sn	Pb	Ag	Au
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	цыліндрычны	Полацк, Селішча	X–XI стст.	2,61	0,85	-	0,99	-	-
2	цыліндрычны			3,96	25,6	-	9,71	-	-
3	цыліндрычны			7,02	29,71	-	8,69	-	-
4	цыліндрычны			5,93	47,4	-	8,95	-	-

Заканчэнне табліцы 1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5	конусападобны	Полацк, Верхні замак	XIII ст.	54,3	23,52	1,46	2,4	-	-
6	конусападобны			1,5	0,07	-	91,8	-	-
7	конусападобны			35,0	7,68	6,3	27,9	-	-
8	конусападобны			17,55	3,7	-	11,0	-	-
9	конусападобны			-	-	10,65	89,1	-	-
10	конусападобны			12,14	3,4	5,33	6,6	-	-
11	конусападобны			2,0	26,16	-	6,0	32,1	-
12	конусападобны			0,2	0,02	0,6	95,69	-	-
13	конусападобны	Полацк, Вялікі Пасад	XVII ст.	0,34	-	0,46	96,75	-	-
14	конусападобны			0,22	0,012	0,52	94,18	-	-
15	конусападобны			7,45	27,51	24,32	29,16	-	-
16	конусападобны			67,81	16,31	4,54	4,58	-	-
17	конусападобны			53,18	8,41	6,7	2,5	-	-
18	конусападобны			18,94	23,0	1,46	1,1	-	-
19	конусападобны			26,52	23,64	2,36	10,89	-	-
20	конусападобны			26,24	41,1	10,04	5,68	-	-
21	конусападобны			13,76	22,25	6,86	27,06	-	-
22	конусападобны			61,29	1,05	1,17	3,57	-	-
23	конусападобны			18,5	6,21	2,23	20,39	-	-
24	конусападобны			3,19	13,26	-	3,28	-	-
25	конусападобны			10,7	54,26	1,21	3,0	-	-
26	конусападобны			9,85	24,25	-	7,3	-	-
27	конусападобны			5,8	59,13	-	2,32	-	-
28	конусападобны	Полацк, Вялікі Пасад	XII–XIII стст.	7,1	33,97	2,1	3,15	-	-
29	конусападобны			12,71	42,18	-	4,25	-	-
30	конусападобны			30,66	6,72	3,27	2,7	-	-
31	конусападобны			16,94	26,1	10,02	4,84	-	-
32	конусападобны			20,25	20,82	6,58	3,93	-	-
33	цыліндрычны			10,7	2,96	-	1,78	-	-
34	цыліндрычны			29,0	62,19	-	1,8	-	-
35	цыліндрычны			3,44	36,46	-	3,43	-	-
36	цыліндрычны	Полацк, Ніжні замак	X–XI стст.	27,23	61,93	-	2,56	-	-
37	цыліндрычны			11,6	67,45	-	11,25	-	-
38	цыліндрычны			37,02	43,94	1,99	2,35	-	-
39	цыліндрычны			36,92	44,05	-	5,66	-	-
40	цыліндрычны			14,32	30,36	-	40,54	-	-
41	цыліндрычны			35,48	47,91	0,84	5,49	-	-
42	цыліндрычны			22,08	45,55	-	7,8	-	-
43	цыліндрычны			26,03	45,25	1,2	6,89	-	-
44	цыліндрычны	Полацк, Ніжні замак	XIV–XV стст.	40,04	28,7	0,4	6,4	-	-
45	цыліндрычны			11,6	26,43	-	43,96	-	-
46	цыліндрычны			6,36	46,44	-	17,43	-	-
47	цыліндрычны			2,15	51,12	1,34	9,37	-	-
48	цыліндрычны			2,18	52,69	-	19,04	-	7,83
49	цыліндрычны			3,0	38,54	2,13	17,96	-	4,44
50	цыліндрычны			25,97	20,37	1,16	6,38	-	-
51	цыліндрычны			37,96	29,59	1,47	13,6	-	-
52	конусападобны пласкадонны	Полацк, Вялікі Пасад	XIV–XV стст.	29,62	15,25	6,74	2,35	-	-
53	конусападобны пласкадонны	Полацк, Ніжні замак	XIV–XV стст.	6,82	34,78	-	0,82	-	-
54	лячка	Полацк, Ніжні замак	XII–XIII ст.	0,4	0,85	50,0	4,39	-	-
55	лячка	Полацк, Ніжні замак	XII–XIII ст.	1,3	1,7	-	0,4	-	-
56	конусападобны пласкадонны	Полацк, Вялікі Пасад	XVII ст.	2,08	76,58	-	3,94	-	-

Неабходна адзначыць, што вынікі аналізу хімічнага складу шлагаў і рэшткаў сыравіны на сценках тыгляў, часцей за ўсе, не адлюстроўваюць канцэнтрацыі металаў, якія ўтрымлівалі першапачатковыя сплавы, а ўказваюць толькі на прысутнасць тых ці іншых элементаў. Гэта звязана з хімічнымі працэсамі, якія адбываюцца ў тыглях падчас плаўкі металаў, асноўным з якіх з'яўляецца акісленне.

Так, лятучы цынк падчас награвання выпараецца са сплаву і злучаецца з кіслародам, а затым асядае на сценках ёмістасці ў выглядзе аксиду цынка. У гэтым выпадку зафіксаваная спектрометрам канцэнтрацыя цынка можа быць значна большай, чым яго рэальнае ўтрыманне ў першапачатковым сплаве. Пад уздзеяннем флюсаў і рэакцый з керамічным цестам тыгляр маглі акісляцца і іншыя кампаненты сплаву [5, с. 245; 2, с. 754].

Падчас аналізу атрыманых даных улічваліся толькі тыя металы, якія з'яўляліся асноўнымі сплаваўтваральнымі элементамі: медзь, цынка, волава, золата, серабро і свінец. Пры гэтым свінец, які не раствараецца ў медзі і сплавах на яе аснове, без залежнасці ад канцэнтрацыі разглядаўся намі ў апошнюю чаргу.

У выніку аналізу атрыманых даных устаноўлена, што найбольшай колькасцю ў выбарцы прадстаўлены шматкампанентныя (22 экз., 42%) і свінцовыя (21 экз., 38%) латуні. Сустрэты таксама алавяна-свінцовыя сплавы і нелегіраваныя легкаплаўкія металы (6 экз., 11% выбаркі), “чыстая” медзь (1 экз., 1,8% выбаркі), шматкампанентная бронза (1 экз., 1,8% выбаркі) і сплавы каштоўных металаў (золата і серабра) (3 экз., 5,5% выбаркі) (табліца 2). Акрамя таго, даследаванне льячкі з Полацка дазволіла ўстанавіць, што прадмет не быў у выкарыстанні (табліца 1, № 55).

Табліца 2. – Металы і іх сплавы з запаўнення тыглей і льячак

№ пп	Склад сплаву	Тып сплаву	Колькасць
1	<i>Cu</i>	“Чыстая” медзь	1
2	<i>CuZnPb</i>	Свінцовая латунь	22
3	<i>CuZnSnPb</i>	Шматкампанентная латунь	22
4	<i>PbCu</i>	Сплаў свінца з медзю	1
5	<i>PbSn</i>	Сплаў свінца з волавам	1
6	<i>CuSnZnPb</i>	Шматкампанентная бронза	1
7	<i>Pb</i>	“Чысты” свінец	3
8	<i>AgZnCuPb</i>	Нізкапробнае серабро	1
9	<i>CuZnAuPb</i>	Сплаў медзі з цынкам, золатам і свінцом	1
10	<i>CuZnAuSnPb</i>	Сплаў медзі з цынкам, золатам, волавам і свінцом	1
11	<i>SnPb</i>	Сплаў на аснове волава са свінцом	1
Усяго:			55

Цікавым аспектам аналізу праблемы ўяўляецца ўстанаўленне адпаведнасці паміж элементным складам рэшткаў металу ў тыглях і готовых рэчах з асобных вытворчых комплексаў. Так, у выніку праведзеных даследаванняў устаноўлена, што асноўным тыпам сплаваў, які выплаўляўся ў майстэрні X–XI стст. на Ніжнім замку Полацка (раскопкі С.В. Тарасава), а таксама ў тыглях з раскопак селішча каля Чырвонага моста (раскопкі Г.В. Штыхава) з'яўляліся высокацынковыя свінцовыя латуні. Гэты ж сплаў выплаўляўся ў 89% даследаваных абразцоў з вытворчага комплексу XII–XIII стст. на Вялікім пасадзе Полацка (раскопкі С.В. Тарасава). Асноўнай сыравінай для выплаўкі металаў у тыглях з майстэрні XVII–XVIII стст. (раскопкі Д.У. Дука) з'яўляліся высокацынковыя шматкампанентныя латуні (78% ад даследаваных вырабаў).

Асобна вылучаецца элементны склад сыравіннага металу з запаўнення плавільнага посуду з майстэрняў XIII ст. на Верхнім замку Полацка (раскопкі Г.В. Штыхава). З 10 даследаваных тыгляр у 5 экзэмплярах сустрэты алавяна-свінцовыя сплавы і нелегіраваныя легкаплаўкія металы. Пры гэтым толькі ў двух прадметах выяўлены цынказмяшчальныя сплавы (шматкампанентныя латуні). Гэтыя даныя карэлююцца з матэрыяламі, атрыманымі ў ходзе раскопак дадзеных вытворчых комплексаў, сярод знаходак з якіх магчыма адзначыць зліткі і нарыхтоўкі з нелегіраваных легкаплаўкіх металаў і іх сплаваў.

Ліцейныя формы – гэта найбольш выразныя знаходкі, якія адназначна ўказваюць на існаванне на пэўнай тэрыторыі вытворчай дзейнасці па апрацоўцы каляровых металаў. Ліцейныя формы рабілі з каменю, гліны, металу, дрэва, косці [7, с. 214]. Шматразовыя формы з'яўляюцца адлюстраваннем масавага попыту на прадукцыю ювелірнага рамяства, для вытворчасці якой ліццё было асноўнай, а часта і адзінай, тэхналагічнай аперацыяй.

У гістарыяграфіі працягваюцца спрэчкі адносна прызначэння ліцейных форм. Частка даследчыкаў упэўнена, што падобныя вырабы не выкарыстоўваліся для непасрэдных адлівак вырабаў з тугаплаўкіх сплаваў, а прызначаліся для вырабу васковых мадэляў ці плаўкі нелегіраваных легкаплаўкіх металаў і іх сплаваў, пра што сведчыць слабая ашлакаванасць і мінімальныя сляды ўздзеяння высокіх тэмператур на паверхні форм [8, с. 84].

Для ўдакладнення спосабу выкарыстання ліцейных форм намі праведзены аналіз хімічнага складу паверхні 9 адлівак (табліца 3). Даследаванне хімічнага складу металічнай сыравіны на паверхні каменных і гліняных ліцейных форм дазволіла выявіць, што, прынамсі, частка такіх прыстасаванняў выкарыстоўвалася для адлівак металічнай тугаплаўкай сыравіны. У выніку ацэнкі наяўнасці ў спектры слядоў медзі, цынка, волава і свінца было ўстаноўлена, што ў вырабах, нягледзячы на адсутнасць істотнай ашлакаванасці паверхні, маглі плавіць свінцовую латунь (6 экз., 67%), двойную латунь (2 экз., 22%) і шматкампанентную бронзу (1 экз., 11%).

Таблица 3. – Сляды металічнай сыравіны на паверхні адлівак ліцейных форм

№	Матэрыял формы	Хімічныя элементы, %					Тып сплава
		<i>Cu</i>	<i>Pb</i>	<i>Zn</i>	<i>Sn</i>	<i>Fe</i>	
1	Камень	7,5	2,68	4,2	-	62,5	Свінцовая латунь
2	Камень	5,0	1,72	3,21	-	54,5	Свінцовая латунь
3	Камень	12,7	2,8	8,05	8,2	41,2	Шматкампанентная бронза
4	Камень	14,0	6,7	4,7	-	55,5	Свінцовая латунь
5	Гліна	2,13	0,92	3,34	-	74,9	Дваяная латунь
6	Камень	6,0	5,58	3,24	-	48,8	Свінцовая латунь
7	Камень	5,6	9,44	3,8	-	68,2	Свінцовая латунь
8	Камень	7,17	8,99	2,13	-	68,6	Свінцовая латунь
9	Камень	2,58	0,49	1,59	-	71,6	Дваяная латунь

Заклучэнне. Такім чынам, у выніку вывучэння хімічнага складу рэшткаў металічнай сыравіны на паверхні прыстасаванняў для ліцця, якія выкарыстоўвалі ў ювельнай вытворчасці на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі ў X–XVIII стст., магчыма зрабіць наступныя высновы:

1. Асноўнымі сплавамі, якія зафіксаваны на сценках тыгляў і льячак, з’яўляюцца шматкампанентныя і свінцовыя латуны. Свінцовыя латуны найбольш характэрныя для вытворчых комплексаў X–XIII стст., шматкампанентныя медна-цынкавыя сплавы атрымалі распаўсюджванне сярод матэрыялаў з майстэрні XVII–XVIII стст. Асобна стаяць вытворчыя комплексы XIII ст. з раскопак на Верхнім замку Полацка, якія спецыялізаваліся на пераважным выкарыстанні алавяна-свінцовых сплаваў і нелегіраваных легкаплаўкіх металаў. Дадзеныя адрозненні трэба звязваць са спецыялізацыяй асобных майстэрняў, іх арыентацыю на вытворчасць пэўных катэгорый вырабаў, неабходнасць вытворчасці рэчаў масавага попыту з адносна даступнай сыравіны.

2. Даследаванне хімічнага складу паверхні адлівак каменных і гліняных ліцейных форм дазволіла ўстанавіць, што частка прыстасаванняў выкарыстоўвалася для апрацоўкі тугаплаўкіх сплаваў на меднай аснове. Устаноўлена, што ў вырабах, нягледзячы на адсутнасць істотнай ашлакаванасці паверхні і слядоў уздзеяння высокіх тэмператур, плавіль пераважна медна-цынкавую сыравіну (свінцовая і двакая латунь), а таксама складаныя сплавы (шматкампанентная бронза).

ЛІТАРАТУРА

- Магалінскі І.У. Ліцейныя формы і тыглі для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X–XVII стст. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2011. – Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – С. 184–193.
- Персов Н.Е., Сарачева Т.Г., Солдатенкова В.В. Тигли из раскопок квартала ювелиров в Твери // Исторический журнал: научные исследования. – 2016. – № 6. – С. 750–759.
- Магалінскі І.У. Метады даследавання хімічнага складу вырабаў з каляровых металаў X–XVIII стст. з тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуман. науки. – 2024. – № 1(69). – С. 2–5. – DOI: <https://doi.org/10.52928/2070-1608-2024-69-1-2-5>.
- Лашанкоў М.І. Тыгель // Археалогія Беларусі: энцыкл. У 2 т. / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.). – Мінск, 2011. – Т. 2. – С. 360.
- Енисова Н.В., Ререн Т. Плавильные сосуды новгородских ювелиров // Новгородские археологические чтения–3. – Великий Новгород, 2011. – С. 243–254.
- Енисова Н.В., Митоян Р.А. Тигли Гнёздовского поселения // Труды ГИМ. – М., 1999. – Вып. 111: Археологический сборник памяти Марии Васильевны Фехнер. – С. 54–63.
- Рындина Н.В. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 117: Труды новгородской археологической экспедиции. Т. 3. – С. 200–247.
- Зайцева И.Е., Сарачева Т.Г. Ювелирное дело «Земли вятичей» во второй половине XI – XIII в. – М.: Индрик, 2011. – 404 с.

Паступіў 02.04.2024

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ ОСТАТКОВ МЕТАЛЛИЧЕСКОГО СЫРЬЯ НА СТЕНКАХ ЛИТЕЙНЫХ ФОРМ И ТИГЛЕЙ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЮВЕЛИРНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ БЕЛАРУСИ В X–XVIII ВВ.

канд. ист. наук, доц. **И.В. МАГАЛИНСКИЙ**
(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)

В статье представлены результаты изучения химического состава остатков металлического сырья, сохранившихся на поверхности приспособлений для литья X–XVIII вв., найденных на территории Северной и Центральной Беларуси. Автором установлено, что основными сплавами цветных металлов, зафиксированными на стенках льячек и тиглей, являются многокомпонентные и свинцовые латуны, что позволяет рассматривать

преимущественное использование данного сырья в качестве отличительной особенности местной цветной металлообработки. Отмечается, что свинцовые латуни наиболее характерны для производственных комплексов X–XIII вв., а сложные медно-цинковые сплавы встречаются в тиглях из мастерской XVII–XVIII вв. Автором также определено, что часть глиняных и каменных литейных форм использовалась непосредственно для обработки тугоплавкого металлического сырья. Установлено, что в изложницах плавилась преимущественно медно-цинковые и многокомпонентные сплавы.

Ключевые слова: археология Беларуси, история древней техники, ювелирное ремесло, археометаллургия.

**CHEMICAL COMPOSITION OF REMAINS OF METAL RAW MATERIALS
ON THE WALLS OF LYCEUM FORMS AND CRUCIBLES AS A SOURCE ON THE HISTORY
OF JEWELRY PRODUCTION IN THE TERRITORY OF NORTH AND CENTRAL BELARUS
IN THE X–XVIII CENTURIES**

I. MAHALINSKI

(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The article presents the results of a study of the chemical composition of the remains of metal raw materials preserved on the surface of casting devices of the 10th–18th centuries, found on the territory of Northern and Central Belarus. The author has established that the main alloys of non-ferrous metals fixed on the walls of pots and crucibles are multicomponent and lead brass, which allows them to be considered as a distinctive feature of local non-ferrous metalworking. It is noted that lead brasses are most typical for industrial complexes of the 10th–13th centuries, and complex copper-zinc alloys are found in crucibles from a workshop of the 17th–18th centuries. The author also determined that some of the clay and stone foundry molds were used for casting metal raw materials. It was established that mainly copper-zinc and multicomponent alloys were melted in the molds.

Keywords: archeology of Belarus, history of ancient technology, jewelry craft, archaeometallurgy.

УДК 902.1.(476.5-21)+726.5.03

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-18-26

**БАРАБАН СПАСА-ПРААБРАЖЭНСКАГА ХРАМА Ё ПОЛАЦКУ
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ НОВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ У 2021 ГОДА)**

Я.М. ТОРШЫН, П.Л. ЗЫКАЎ
(Дзяржаўны Эрмітаж, Санкт-Пецярбург)

А.Л. КОЦ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)

Артыкул прысвечаны вынікам архітэктурна-археалагічнага даследавання аднаго з найважнейшых помнікаў старажытнарускага дойлідства XII ст. – Спаса-Праабражэнскага храма Спаса-Еўфрасіньеўскага манастыра ў Полацку (Рэспубліка Беларусь). Рэстаўрацыйныя працы суправаджаліся навуковым вывучэннем помніка. У 2021 г. аб'ектам рэстаўрацыі і архітэктурных даследаванняў быў падкупальны барабан храма. Для ўмацавання кладкі барабана з яго была выдаленая тынкоўка за выключэннем слаёў XII ст. Пад знятым тынкам на паверхні сцен барабана былі выяўлены сляды дэкаратыўных і канструктыўных элементаў старажытнай царквы.

Фрагменты дэкаратыўнага ўбрання Спаса-Праабражэнскай царквы змянілі наша ўяўленне аб архітэктурнай стылістыцы храма. Былі выяўлены дэталі, якія ніколі раней не сустракаліся на помніках мураванага дойлідства старажытнага Полацка. Некаторыя адкрытыя мураваныя элементы маюць аналагі ў іншых архітэктурна-будаўнічых традыцыях XII ст., што дазваляе выказаць здагадку аб іх перайманні ці ўдзеле іх у полацкай архітэктуры.

Ключавыя словы: старажытнаруское мастацтва, архітэктура, полацкае дойлідства, Полацк, Спаса-Праабражэнскі храм Спаса-Еўфрасіньеўскага манастыра, рэстаўрацыя, архітэктурна-археалагічныя даследаванні.

Уводзіны. У Спаса-Еўфрасіньеўскім манастыры, размешчаным на ўскраіне сучаснага Полацка, знаходзіцца выдатны помнік архітэктуры – Спаса-Праабражэнскі храм, пабудаваны ў другой чвэрці – сярэдзіне XII ст. заснавальніцай абіцелі, Святой Еўфрасінняй. Старажытная царква з'яўляецца адзінай сярэднявечнай пабудовай Полацка, якая захавалася да нашых дзён амаль цалкам. Усе існуючыя зараз сцены і перакрыцці гэтага храма, уключаючы купал на светлавым барабане, з'яўляюцца першапачатковымі канструкцыямі. Несумненна, за больш як 800 гадоў гісторыі знешні выгляд будынка зведаў істотныя змены, але разбуранымі былі прыбудовы: прыдзелы і галерэі ля паўночнага і паўднёвага фасадаў, экзанартэкс і прытвор пры заходняй сцяне. У XVII–XVIII стст. былі надбудаваны і завершаны гарызантальным карнізам усе сцены будынка, а ў XVIII–XIX стст. з'явіўся двухсхільны дах, які мы бачым сёння. Нягледзячы на змены ў абліччы будынка, гэтыя перабудовы дазволілі захавать на гарышчы царквы, першапачатковыя канструкцыі перакрыццяў. Менавіта яны звярнулі на сябе ўвагу даследчыкаў у пачатку XX ст., калі пачалося вывучэнне храма.

**Малюнак 1. – Спаса-Праабражэнскі храм.
Выгляд барабана да рэстаўрацыі
(фота Я.М. Торшына)**

Перакрыцці, якія завяршаюць Спаскую царкву, утвараюць пірамідальную кампазіцыю, якая складаецца са скляпенняў, размешчаных на розных адзнаках вышыні. Ніжняя прыступка гэтай кампазіцыі складалася са скляпенняў над заходняй часткай царквы – нартэксам – і сіметрычнай ёй з усходу конхай апсіды. Наступная па вышыні прыступка была ўтворана скляпеннямі цэнтральнага аб'ёму храма, размешчанымі на адным узроўні. Верхняй прыступкай перакрыцця з'яўляўся пастамент пад барабанам, завершаны кладкамі, якія імітуюць яшчэ адзін узровень зводаў. Такая кампазіцыя завяршэння Спаскай царквы вызначае ўсім формам будынка вертыкальны акцэнт. Гэтая асаблівасць помніка была адзначана даследчыкамі як першы прыклад архітэктурных рашэнняў, ужытых у пазнейшых царкоўных будынках, збудаваных у Смаленску, Пскове, Ноўгарадзе, якія вызначаюць галоўны напрамак развіцця старажытна-рускай архітэктуры.

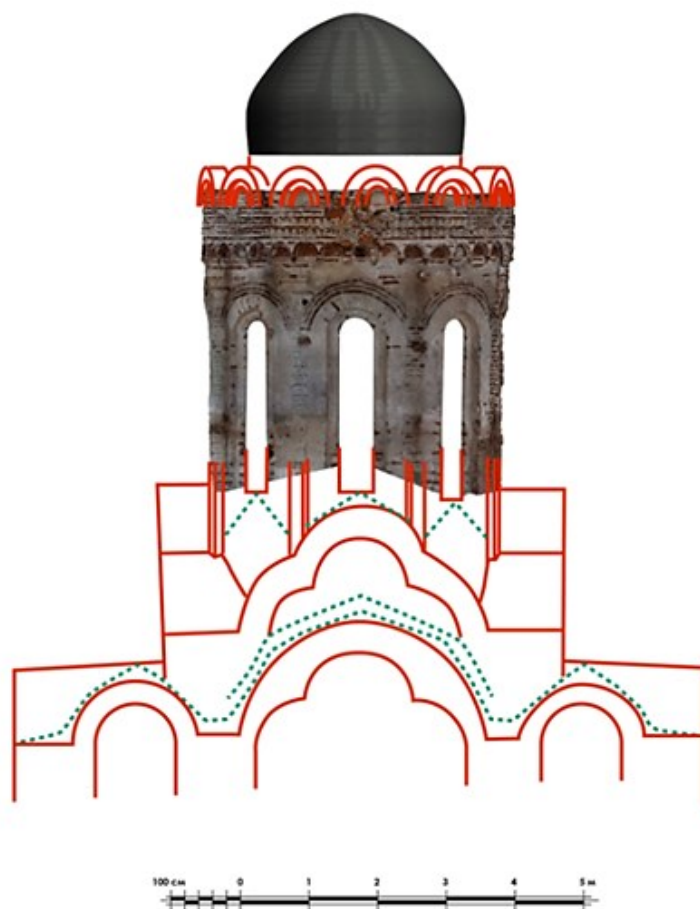
Асаблівую каштоўнасць гэтаму помніку архітэктуры надаюць фрэскі, раскрытыя ў інтэр'еры і, часткова, на сучасных фасадах, якія ўяўляюць сабой самы маштабны ансамбль старажытнарускіх роспісаў XII ст., створаны адразу пасля завяршэння будаўніцтва царквы [4, с. 259–268].

Нягледзячы на добрую захаванасць помніка і яго ўнікальнасць як адзінага прыкладу старажытнага полацкага

мураванага дойдліства, толькі ў апошні час храм стаў аб'ектам архітэктурнай рэстаўрацыі. Работы суправаджаюцца навуковымі даследаваннямі: археалагічнымі раскопкамі і натурным вывучэннем будынка. Яны былі ажыццёўлены даследчыкамі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай сумесна са спецыялістамі Архітэктурна-археалагічнай экспедыцыі Дзяржаўнага Эрмітажа.

У 2021 годзе падчас рэстаўрацыі Спаса-Праабражэнскага храма Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра ў Полацку была праведзена ачыстка сцен барабана купала храма ад позніх тынковак XVII–XXI стст. (малюнак 1). Пасля выдалення паверхневых тынкавых пакрыццяў адкрыліся мур, якія адносяцца да XII ст. ці з'явіліся пры пазнейшых рамонтах і перабудовах. Гэта дазволіла правесці даследаванне канструкцый і дэкаратыўнага вырашэння барабана, вынікі якога мы прапануем у далейшым артыкуле.

Асноўная частка. Купал на высокім вузкім цыліндрычным барабане з'яўляецца цэнтрам аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі Спаса-Праабражэнскага храма. Барабан абапіраецца на квадратны ў плане пастамент, кожны бок якога завяршаецца, так званымі, «какошнікамі» – масівамі кладкі, якія маюць у наш час форму пазакамарнага завяршэння сцен трохлопасцевага абрысу. Іх падставы прымыкаюць да цыліндру барабана, а сярэднія аркі трохлопасцевага завяршэння ўключаны ў яго мур. Такая перавязка пастамента з ніжняй часткай цыліндру барабана робіць іх адзінай канструкцыяй. Толькі вышэй за ўзровень завяршэння «какошнікаў» барабан выяўляецца звонку храма як самастойная форма (малюнак 2).

Малюнак 2. – Схема канструкцыі падставы барабана і купала

Сучаснае архітэктурнае аблічча барабан набыў, у асноўным, падчас рамонтаў і рэканструкцый храма ў XVIII–XIX стст. Па версе барабана ў XIX ст. быў узведзены карніз, які выраўнаваў разбуранае завяршэнне XII ст. Вынесена наперад ад паверхні сцен верхняя паліца карніза была зроблена з двух шэрагаў цэглы. Нахільная аснова карніза пад навісаючай плоскасцю паліцы складалася з двух шэрагаў цэглы, счэсанай пад кутом 45°. Цагліна, выкарыстаная ў карнізе, была старанна сфармаваная. Яна мела памеры 24 × 11–11,5 × 5 см. Керамічнае цеста цэглы раўнамерна прамышана і абпалена да насычанага чырвонага колеру. У якасці дамешак выкарыстоўваўся дробны пясок. Такая цэгла сустракаецца ў канструкцыях Спаса-Праабражэнскай царквы ў рамонтных мурах XIX ст.

Верхнюю трэць барабана пад карнізам займаў фрыз. Ён уяўляў сабой тоўсты пласт белай вапнава-пясчанай рошчыны, па якім былі пракладзены вертыкальныя каннелюры. Дыяметр фрыза быў большы за аб'ём барабана, які размешчаны ніжэй. Таму пад ніжнім краем фрыза быў змешчаны аркатурны пояс, аркі якога абапіраліся на прастакутныя кансолі, выкананыя з рошчыны або брускавай цэглы, пастаўленай вертыкальна, які прымыкаў лажковым бокам да сцяны.

У XVIII ст. закамары храма і «какошнікі» ў п'едэстале барабана былі перакрыты агульным двусхільным дахам. Ён закрыў таксама і ніжнюю частку старажытных вокнаў барабана, якія апынуліся пад дахам і былі закладзены плінфай ці брускавай цэглай. У астатнім форма аконных праёмаў, перакрытых скляпеннямі, з XII ст. не змянялася сур'ёзных змен.

Выдаленне позніх тынковок з паверхні фасада барабана дазволіла вызначыць стан муроў XII ст., выявіць наступствы рамонтаў і пераробак і адкрыць сляды разбураных першапачатковых дэкаратыўных дэталей і фасадных элементаў.

Як і ўсе першапачатковыя (XII ст.) канструкцыі Спаса-Праабражэнскага храма, барабан быў пабудаваны з плінфы на вапнава-цямяначчай рошчыне. Плінфа размяшчалася ў муроў ў адпаведнасці з тэхналогіяй «схаванага шэрагу». Яна прадугледжвала чаргаванне радоў плінфы, якія выходзяць на паверхню сцяны, з тымі, што схаваны ў глыб муроў і закрыты слоём рошчыны (малюнак 3).

Малюнак 3. – Кладка барабана (ортафотаздымак, развёртка)

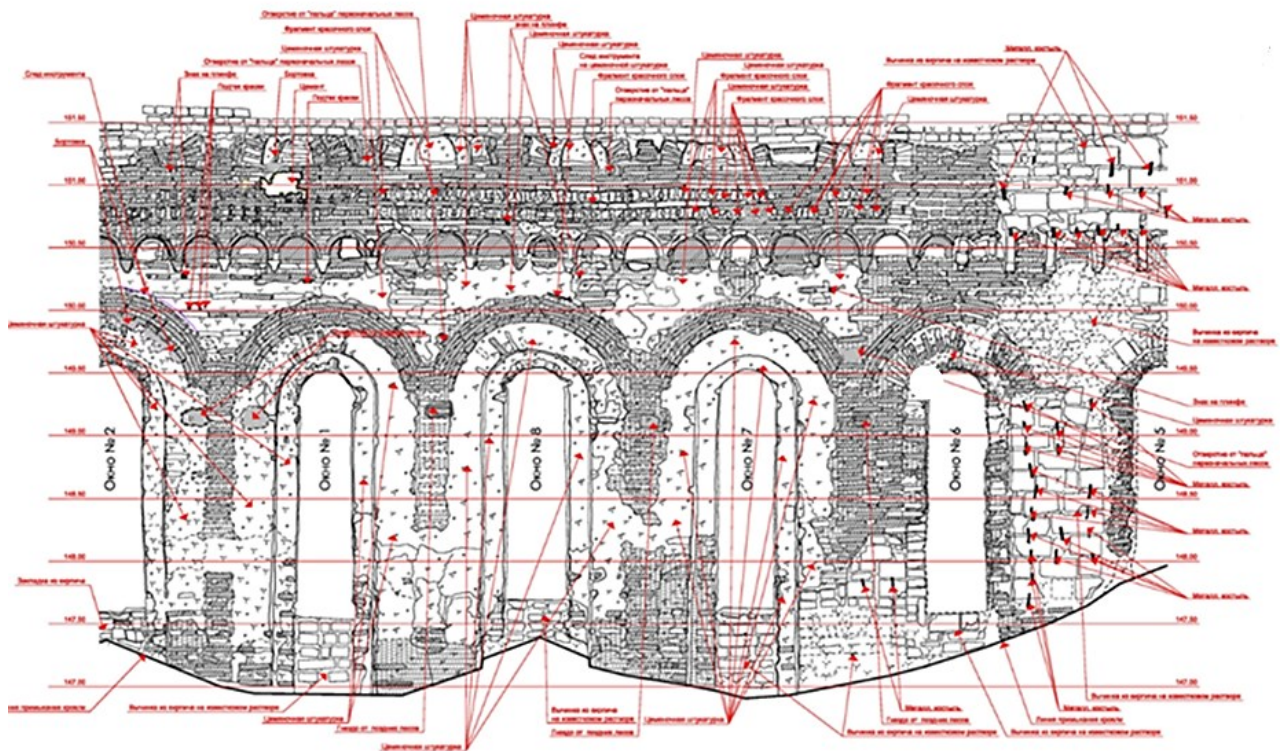
Найбольшыя пашкоджанні атрымаў паўднёвы бок барабана: тут амаль цалкам, на глыбіню да 8 см, паверхня муроў XII ст. аказалася страчанай. Сляды разбурэнняў ў XVIII ст. былі запоўнены кладай з брускавай цэглы, арыентаванай пастэльным бокам уздоўж плоскасці сцяны (гл. малюнак 3). Нягледзячы на страты паверхняў, захавалася архітэктурная кампазіцыя барабана Спасакага храма XII ст. Яна складаецца з двух ярусаў: у ніжнім размяшчаюцца вокны, верхні быў прызначаны для складанай дэкаратыўнай кампазіцыі, у якую ўваходзілі некалькі арнаментальных паясоў (малюнак 4: 1, 2).

Ярус вокнаў барабана Спаса-Праабражэнскага храма складаецца з васьмі праёмаў. Чатыры з іх арыентаваны па восьях зводаў прасторавага крыжа храма. Астатнія размешчаны паміж імі і накіраваны на куты храма. Для графічнай фіксацыі вокны былі пранумараваны. Нумарацыя пачыналася з усходняга вакна 1 і ўзрастала па ходу гадзінніка да вакна 8, накіраванага на паўночна-усходні кут царквы. Ваконныя праёмы ў 2021 г. былі даступныя для вывучэння толькі з вонкавага боку барабана. Пасля вымання ваконных блокаў, праёмы былі зачынены знутры храма ўцяпляльнымі мембранамі, што рабіла немагчымым абследаванне іх з боку інтэр'ера.

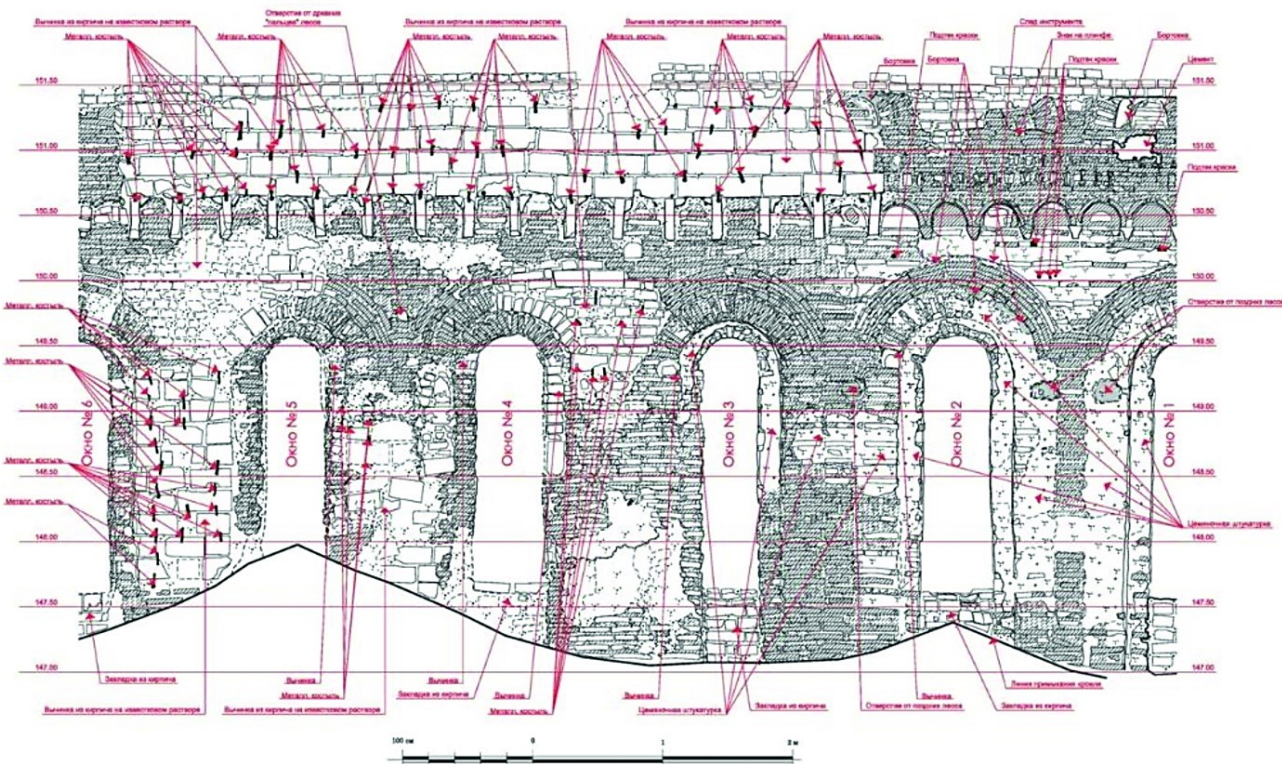
Узровень падваконняў першапачаткова знаходзіўся непасрэдна над завяршэннем цэнтральнай аркі «какошнікаў». Вышыня першапачатковых ваконных праёмаў, такім чынам, складала каля 3,04 м. Завяршэнне праёмаў было выканана цыліндрычнымі скляпеннямі. Шырыня праёмаў вокнаў складае 0,52 – 0,53 м. Адхоны размяшчаліся перпендыкулярна да знешняй паверхні барабана. Такім чынам, вокны атрымалі ў плане форму раструбаў, якія раскрываліся вонкі. Пры збудаванні двусхільнага даху, які захаваўся да нашага часу, ніжнія часткі ваконных праёмаў былі закладзены. Вокны былі змешчаны ў неглыбокіх (да 0,11 м) нішах, якія былі шырэй за праёмы на 0,16 – 0,18 м па баках і на 0,12 м над зводамі. Гэтыя памеры адпавядаюць шырыні плінф, ужытых на дадзеных участках муроў. Нішы завяршаліся аркамі, якія паўтаралі форму выгіну зводаў ваконных праёмаў. Аркі ніш былі выкананы з плінфы, якая выходзіла на фасад тычковым бокам. Аркі ваконнага праёму над нішамі былі складзены з плінф шырынёй 0,17 – 0,18 м. Краі аконных ніш у прасценках паміж вокнамі, размешчаныя ніжэй узроўню пят завяршальных арак, былі ўзведзены са звычайнай сценавай плінфы (фармат 29–33 × 24–25 × 4 см).

Над усімі вокнамі, над верхнім краем арак ваконных ніш былі выяўлены рэшткі счэсаных трох шэрагаў плінфы, якія выступалі першапачаткова з паверхні сцяны барабана. Яны былі выкладзены плашмя па паверхні рошчыннага пакрыцця арак і паўтаралі іх выгін (гл. малюнак 4). Ніжні шэраг быў складзены з плінфаў шырынёй 10–11 см. Такую шырыню мелі лякальныя плінфы з трохкутнай тарцовай часткай (так званыя «зубчыкі»). У дадзеным месцы ад іх захаваліся толькі прававугольныя фрагменты, змешчаныя ў мур.

1.

2.

Малюнок 4. – Графічна фіксація кладки сцен барабана

У позній закладці розбуранай часткі верхняга яруса арнаменту барабана быў знойдзены амаль цалкам захаваны экзэмпляр такой лекальнай плінфы. Памер прамавугольнай часткі плінфы (без «зуба») $13 \times 11 \times 4,7$ см. Агульная даўжыня пасцелістага боку – 19,5 см (разам з «зубчыкам»). Выступ зубчатай часткі – 6,1 см, даўжыня бакавых плоскасцяў «зуба» – 8,6 і 8,2 см (малюнак 5).

Малюнак 5. – Лекальная плінфа, якая выкарыстоўвалася для будаўніцтва паэрэбрыка

Такія плінфы ўтваралі «паэрэбрык» – арнамент, які ўяўляе сабой паласу зубчыкаў. Гэты арнаментальны прыём можна бачыць на фасадах помнікаў як старажытнарускага дойлідства, так і ў сярэднявечнай візантыйскай і раманскай архітэктуры.

Два шэрагі муроў надваконных бровак, размешчаныя вышэй «паэрэбрыка», складаліся з прамых плоскіх плінф. Яны паўтаралі выгнутую форму арачнага завяршэння аконных ніш. Абодва шэрагі, пакрытыя вапнава-цамяначнай рошчыннай абмазкай, утваралі выступ, які накрываў зверху ніжні рад «паэрэбрыка». Разам яны фарміраавалі над вокнамі выгнутую броўку. Аналагічныя броўкі існавалі над вокнамі ніжняга яруса Спаса-Праабражэнскага храма. Паўкруглыя броўкі, якія складаюцца з шэрагу зубчыкаў і паліцы над ім, злучаліся паміж сабой гарызантальнымі адрэзкамі такога ж профілю. Такім чынам, гэтыя элементы, размешчаныя над вокнамі, складалі адзіны аркатурны пояс.

Паміж ваконнымі праёмамі былі выяўлены сляды ад счэсаных вертыкальных цяг, якія складаюцца з плінф, укладзеных у мур барабана перпендыкулярна яго фасаду. Яны размяшчаліся пад гарызантальнымі перамячкамі, паміж паўкруглымі ваконнымі броўкамі і абапіраліся на «жакошнікі», схаваныя пад сучасным дахам. Фрагмент такой цягі захаваўся на прасценку паміж 1 і 8 вокнамі ў сучаснай паддахавай прасторы. Ён меў прамакутнае сячэнне. Пры адсутнасці капітэляў і баз гэтыя цягі могуць лічыцца тонкімі лапатак.

У прасценках паміж вокнамі 1 і 2, 1 і 8, 7 і 8 сляды ад вертыкальных лапатак захаваліся не толькі ў выглядзе вертыкальнай паласы са счэсаных плінфаў. Месцы іх размяшчэння заўважны як разрывы ў фасаднай абмазцы. Па краях гэтых разрываў засталіся фрагменты рошчыны, якія пакрывалі бакі лапатак. У такіх месцах можна больш дакладна разлічыць іх шырыню разам з тынковачным пакрыццём. У сярэднім яна дасягае 0,24 м. Для выбудоўвання сістэмы са «схаваным шэрагам» у муроў лапатак спалучаліся плінфы шырынёй 22–23 см і 16 см.

Першапачаткова ўся паверхня фасада барабана была пакрыта пластом вапнава-пяшчана-цамяначнай рошчыны. Таўшчыня гэтай абмазкі вагалася ад 0,5 да 2 см. На ніжнім ярусе барабана – ярусе вокнаў – вялікія памеры ўчасткі рошчыннай абмазкі захаваліся вакол вокнаў 7, 8, 1, 2, 3. Побач з астатнімі вокнамі рошчыннае пакрыццё і нават паверхня старажытных муроў XII ст. былі страчаны пры рамонтзе XVIII ст. На адхонах і зводах ваконных праёмаў першапачатковая абмазка захавалася на вонкавым баку вокнаў. На ўнутраным баку ў глыбіні праёмаў, за лініяй сучасных ваконных блокаў, першапачатковае рошчыннае пакрыццё падчас рэстаўрацыі фрэсак у інтэр'еры барабана было перакрыта кансервацыйнай тынкоўкай.

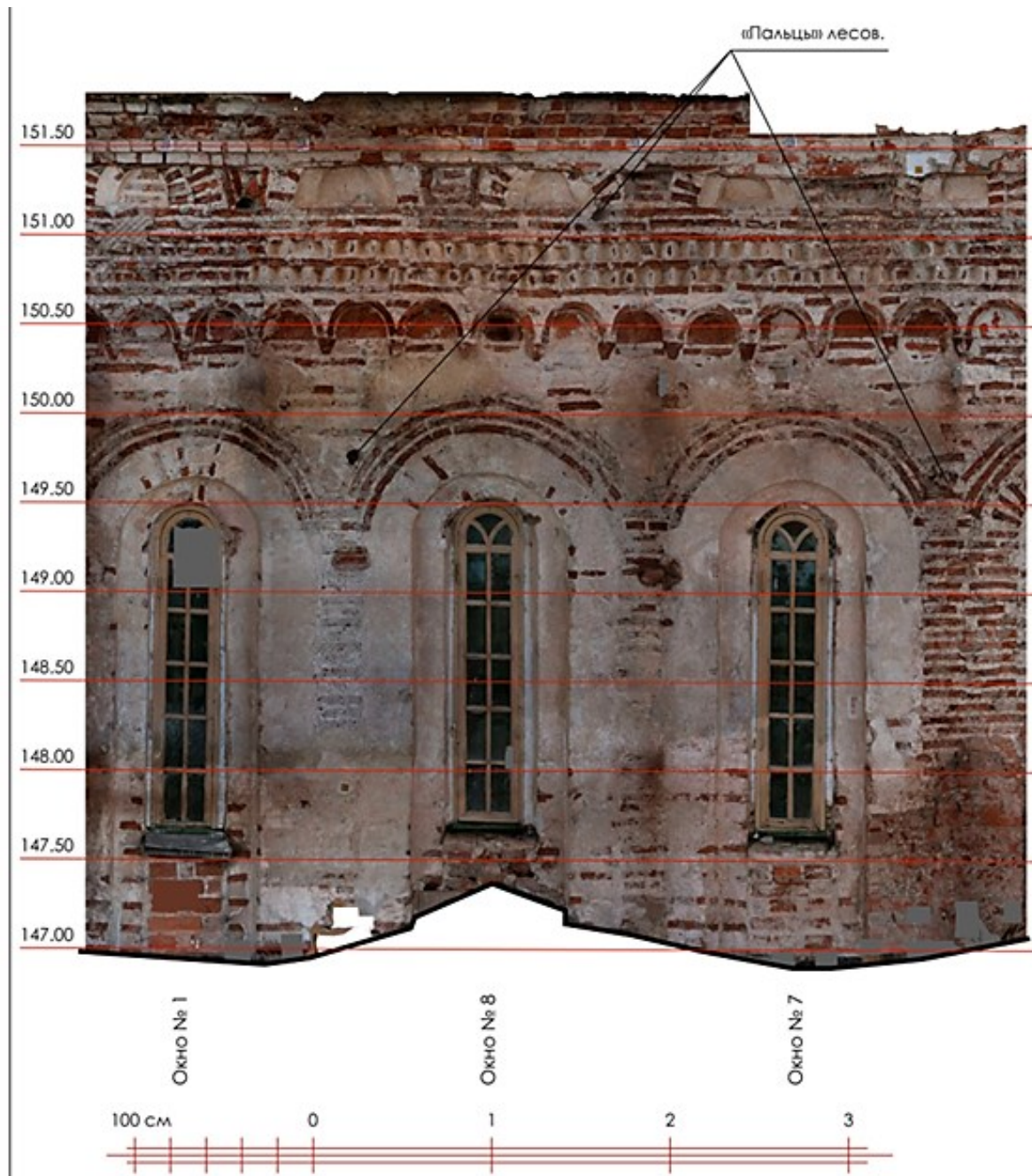
У адхонах вокнаў падчас папярэдняга этапу рэстаўрацыі пад познімі тынкоўкамі былі выяўлены каналы ўнутрыценных драўляных сувязей. У некаторых з іх захаваліся брусы, заведзеныя ў мур барабана пры будаўніцтве. Яны ўтваралі два паясы на ўзроўнях 149,35 і 148,01 (на ніжніх адзнаках каналаў сувязей). Сувязі праходзілі ўнутры сцяны: верхняя – на глыбіні 0,54 м ад фасада барабана, ніжняя – на глыбіні 0,47 м. Падчас папярэдняй рэстаўрацыі брусы сувязей былі ачышчаныя ад прылеглых да іх рошчынаў і закансерваваны рэстаўрацыйным раствором. Толькі ў праёме вакна 3 можна ўбачыць прылеглы да ніжняй сувязі першапачатковы цамяначны тынк. Побач з ім сувязь была перасечаная, аднак немагчыма ўстанавіць, калі гэта было зроблена.

Слядоў прымыкання да адхонаў першапачатковых аконніц XII ст. не захавалася або яны не чытаюцца, але ў вакне 1 на паўночным адхоне захавалася вертыкальная разгранка ў выглядзе паласы чырвонай вохры, якая азначае, магчыма, мяжу паміж унутранай часткай ваконнага праёму і вонкавай. Верагодна, на гэтым месцы знаходзілася старажытная ваконніца. Разгранка размяшчалася на адлегласці 30 см ад краю ваконнага праёму. Акрамя апісанай разгранкі, слядоў фрэсак на адхонах і зводах аконных праёмаў барабана не захавалася, ці яны былі зачыненыя вапнавай тынкоўкай, нанесенай падчас папярэдняй рэстаўрацыі роспісу. На тынкоўцы XII ст., якая пакрывала адхоны вокнаў, засталіся пашкоджанні, злучаныя з усталёўкай аконных блокаў падчас рамонтных работ XVIII–XIX стст. Пашкоджанні ўяўляюць сабой вертыкальныя штробы, прабітыя ў пласце тынку або ў выглядзе палос цёмна-шэрага колеру.

Над вокнамі, на тры шэрагі вышэй узроўня верха бровак (адметка 150.10), пачынаўся верхні ярус барабана, складзены з некалькіх арнаментальных паясоў, размешчаных адзін над адным, што ўздымаліся да асновы купала. Дыяметр верхняга яруса барабана на гэтым участку быў шырэйшы, чым ярус вокнаў. Усе дэкаратыўныя элементы, размешчаныя ў верхняй частцы барабана, былі выяўлены пры выдаленні фрызы XIX ст. і расчыстцы аркатурнага пояса ў формах XIX ст., які захаваўся пад ім.

Ніжні арнаментальны пояс верхняга яруса барабана XII ст. уяўляў сабой аркатуру, складзеную з невялікіх арак, сабраных са спецыяльных керамічных элементаў. Бакавыя дугі арак былі зроблены з двух выгнутых плінф даўжынёй 23–24 см (вымярэнні зроблены па дузе), шырынёй 15–16 см і таўшчынёй 3,5 см. Паміж імі ў зеніце кожнай аркі гарызантальна ўстаўлены невялікі фрагмент прамой плінфы. сумежныя аркі абапіраліся на спецыяльна вырабленыя кансолі. У кожнай кансолі зверху была зроблена невялікая прастакутная пляцоўка для

абалірання дэталю арак, а ніжняя частка кансолі звужалася з дапамогай выкружак з трох бакоў. Прастора пад кожнай арачкай была запоўнена паўкруглай лякальнай плінфай (малюнкi 6, 7).

Малюнак 6. – Фрагмент кладкі барабана з найлепшай першапачатковай захаванасцю на участку вокнаў 1, 8, 7

Першапачатковы аркатурны пояс XII ст. захаваўся толькі над вокнамі 1, 2, 6, 7, 8. Над вокнамі 3, 4, 5, дзе паверхня барабана была пашкодзана і счэсана, аркатурны пояс быў цалкам страчаны, але папоўнены пры рамонце ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. брускавай цэглай. Увесь аркатурны пояс захаваўся ў атынкаваным выглядзе на фасадзе сучаснага барабана.

Аркатурныя паясы, падобныя знаходцы на барабане полацкага Спаса-Праабражэнскага храма, на тэрыторыі Старажытнай Русі прысутнічаюць на фасадах храмаў канца XI – пачатку XIII ст., якія адносяцца да кіева-чарнігаўскай архітэктурнай традыцыі. Такая аркатура захавалася ў саборы Елецкага манастыра ў Чарнігаве [6, с. 57–67] і ў царкве Пятра і Паўла ў Смаленску [1, с. 64–90]. Яна рэканструіруецца на фасадах Барысagлебскага сабора ў Чарнігаве [7, с. 188–210] і ва Успенскім (Мсціславым) храме ва Уладзіміры-Валынскім [5, с. 18] (малюнак 8). Мы бачым, што падобная дэкаратыўная дэталё выкарыстоўвалася на вялізнай тэрыторыі ў розных землях. Паходжанне гэтай арнаментальнай кампазіцыі звязваюць з раманскай архітэктурай Паўночнай Італіі [3, с. 37–41].

Малюнак 7. – Ніжні арнаментальны пояс. Дэталь

Малюнак 8. – Чарнігаў. Успенскі сабор Елецкага манастыра. Аркатурны пояс на фасадзе

Вышэй аркатурнага пояса (праз адзін шэраг плінфы) барабан ахоплівалі два паясы зубчастага парэбрыка, падзеленыя гарызантальным радам плінфы (малюнкi 3, 4: 1, 9). На большай частцы барабана заостраныя кончыкі зубчыкаў парэбрыка ў гэтых паясах былі, у асноўным, страчаны, але захаваліся іх бакавыя плоскасці. Шырыня лекальных плінф складала 10 – 10,5 см пры таўшчыні 4,5 см. Плінфы падзяляліся кладачнымі швамі таўшчынёй 3–4 см. Швы былі падрэзаныя па плоскасці зубчыка, а лекальная зубчастая плінфа таксама была пакрыта тонкім пластом рошчыны. Такім чынам, паласа зубчыкаў парэбрыка выглядала таўсцей (да 10 см) і прыкметней на высока размешчаным завяршальным участку барабана. Паверхня атынкаванага парэбрыка была афарбавана ў сіні, светла-ахрысты, жоўты і зялёны колеры.

Важна адзначыць, што арнаментальную кампазіцыю, якая складаецца з двух шэрагаў парэбрыка і аркатурнага пояса, сабранага са спецыяльна вырабленых элементаў, мы можам бачыць на помніках Смаленска, якія захаваліся да нашых дзён: на фасадах царквы Пятра і Паўла і Міхаіла Архангела [1, с. 195]. Верагодна, традыцыя выканання гэтай дэкаратыўнай дэталь ў полацкім храме мае сувязь са смаленскай будаўнічай школай.

Над верхнім парэбрыкам на барабане царквы Спаса былі збудаваны яшчэ шэсць радоў кладкі ў тэхніцы «са схаваным шэрагам». Верхні з іх служыў асновай для завяршальнага пояса арнаментальнага барабана. Ён складаўся з 12 арачных ніш, кожная з якіх была ўтворана дзвюма аркамі, якія знаходзіліся адна ўнутры другой. Вонкавая арка фарміравала знешнюю мяжу нішы, меншая – унутраны ўступ. Унутраная плоскасць нішы была выканана з прамавугольных плінф, выкладзеных гарызантальнымі шэрагамі, якія выходзілі на фасад тычковым бокам. Вонкавыя аркі былі складзены з плінфы шырынёй 15 см, што таксама выходзіла на фасад тычковай старонай. Унутраная арка, утвараючая ўступ у сярэдзіне нішы, была выканана з плінфы шырынёй 11 см. Зверху вонкавыя аркі былі пакрыты радам размешчаных плашмя вузкіх плінф шырынёй 10–11 см, што адпавядае шырыні зубчастых плінф парэбрыка. Шэраг парэбрыка не толькі пакрываў зверху знешнюю арку, але і праходзіў гарызантальным поясам у прасторы паміж нішамі (малюнкi 6 і 10).

Малюнак 9. – Два паясы парэбрыка над ніжнім аркатурным поясам

Малюнак 10. – Верхні ярус архітэктурнага дэкора

Падобныя завяршэнні барабанаў добра вядомыя ў архітэктуры Старажытнай Русі з XI ст. і прадстаўлены, напрыклад, на помніках дойлідства Ноўгарада (Георгіеўскі сабор Юр'ева манастыра (малюнак 11) [2, с. 404-408]. Аднак, яны знаходзяць сабе аналогіі і ў архітэктуры Візантыі, прыкладам можа служыць сабор манастыра Осіас Мелеціас у Атыке (Грэцыя).

Малюнак 11. – Ноўгарад. Георгіеўскі сабор Юр'евага манастыра (1119 г.)

Нішы дасягалі шырыні 1 м у аснове дэкаратыўнага пояса. Вонкавыя аркі першапачаткова ўздымаліся вышэй асновы захаваўшагася да нашых дзён купала XII ст. Прастора паміж аркамі была рознай шырыні, але ўсе яны былі запоўненыя плінфай, выкладзенай гарызантальна ў тэхніцы мура «са схаваным шэрагам». Магчыма, такая кладка паднімалася вышэй узроўня зеніту вонкавых арак. Гэта азначае, што верхні абрэз барабана быў, відавочна, гарызантальным. Цяпер убачыць гэта немагчыма – верхняя частка барабана была перабудавана ў XIX ст. і заменена карнізам з брускавай цэглы. Мур верхняга дэкаратыўнага пояса барабана ў XII ст. быў пакрыты абмазкай, падобнай па складзе на старажытную рошчыну для кладкі, але з больш дробнымі фракцыямі цямянкі. Па абмазцы на дэкаратыўных дэталях захавалася афарбоўка, нанесеная ў тэхніцы фрэскі.

Заклучэнне. Архітэктурна-археалагічныя даследаванні ў 2021 годзе паказалі, што паверхня сцен барабана XII ст. была моцна пашкоджана, а знешняе аздабленне ў паўднёва-заходняй частцы цалкам страчана. Між тым выдаленне позняй тынкоўкі дазволіла раскрыць і даследаваць унікальную сістэму архітэктурнай дэкарацыі барабана Спаса-Праабражэнскай царквы, аб якой раней не было ніякіх звестак. Былі выяўлены архітэктурныя дэталі, якія ніколі раней не сустракаліся на помніках мураванага дойлідства старажытнага Полацка – аркатурны пояс з двума радамі парэбрыка. У той жа час некаторыя архітэктурныя дэталі злучаюць дэкарацыю барабана Спаса-Праабражэнскай царквы з традыцыямі мураванага дойлідства Русі XI ст. Новым адкрыццём, якое характарызуе дойлідства Полацка, стала выяўленне знешняй афарбоўкі на асобных элементах дэкарацыі фасада барабана.

ЛІТАРАТУРА

1. Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Л.: «Наука», 1979. – 413 с.
2. История русского искусства. Т. 1: Искусство Киевской Руси IX – первая четверть XII века / Отв. ред. А.И. Комеч. – М.: «Северный паломник, 2007. – 664 с.
3. История русского искусства. Т. 2/1: Искусство 20–60-х годов XII века / Отв. ред. Л.И. Лифшиц. – М.: Гос. ин-т искусствоведения, 2012 – 460 с.
4. Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская церковь Ефросиньева монастыря в Полоцке // Памятники культуры, Новые открытия. 1979 – 1980. – С. 459–468.
5. Раппопорт П.А. «Мстиславов храм» во Владимире-Волынском // Зограф, Белград. –1977. – № 7. – С. 17–22.
6. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. – 1961. – Т. 3. – С. 51–67.
7. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 188–210.

Пастуніў 02.04.2024

**БАРАБАН СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОГО ХРАМА В ПОЛОЦКЕ
(ПО МАТЕРИАЛАМ НОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В 2021 ГОДУ)**

Е.Н. ТОРШИН, П.Л. ЗЫКОВ
(Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург)

А.Л. КОЦ
(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)

Настоящая статья посвящена результатам архитектурно-археологического исследования одного из важнейших памятников древнерусского зодчества XII века – Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в городе Полоцке (Республика Беларусь). Исследования сопровождали реставрацию здания. В 2021 году объектом реставрационных работ и архитектурных исследований был подкупольный барабан храма. Для укрепления кладки барабана с него была удалена штукатурка за исключением растворного покрытия XII в. Под снятой штукатуркой на поверхности стен барабана были обнаружены следы декоративных и конструктивных элементов древней церкви.

Фрагменты декоративного убранства Спасо-Преображенской церкви изменили наше представление об архитектурной стилистике облика храма. Были обнаружены архитектурные детали, никогда ранее не встречавшиеся на памятниках архитектуры древнего Полоцка. Некоторые, открытые во время исследования, архитектурные элементы имеют аналоги в других архитектурно-строительных традициях XII в., что позволяет предположить заимствования из них или их участие в полоцкой архитектуре.

Ключевые слова: древнерусское искусство, архитектура, полоцкое зодчество, Полоцк, Спасо-Преображенский храм Евфросиниевского монастыря, реставрация, архитектурно-археологические исследования.

**DOMES OF THE SPASO-PREOBRAZHENSKY CHURCH IN POLOTSK
(RESEARCH IN 2021)**

E. TORSHIN, P. ZYKOV
(State Hermitage Museum, Saint Petersburg)

A. KOTS
(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The Spaso-Preobrazhenskaya church of the Spaso-Efrosinievsky monastery is the most important monument of ancient Rus' architecture of the 12th century in Polotsk. The article is devoted to the results of an architectural study of the church in 2021. Then scientists examined the dome of the temple. During the restoration, the plaster from the 18th and 19th centuries was removed. Researchers have discovered traces of decorative and structural elements of the ancient church.

Fragments of the decorative decoration of the Spaso-Preobrazhenskaya church changed our understanding of the architectural style and appearance of the temple. Researchers have discovered architectural details never before known on the architectural monuments of ancient Polotsk. Some elements have analogues in other architectural and construction traditions of the 12th century: pavement, arcature belt, fresco painting, etc.

Keywords: ancient Rus' art, architecture, Polotsk architecture, Polotsk, The Spaso-Preobrazhenskaya church of the Spaso-Efrosinievsky monastery, restoration, architectural and archaeological research.

УДК 069.01

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-27-31

**СИСТЕМАТИЗАЦИЯ КОЛЛЕКЦИИ ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ ИМ. А.В. АНОХИНА****д-р ист. наук, проф. О.Н. ТРУЕВЦЕВА***(научно-образовательный центр “Историко-культурное наследие Большого Алтая”,
Алтайский государственный педагогический университет)***ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0319-1992>****И.К. ШАЛАМОВ***(Алтайский государственный педагогический университет,
Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина)*

В статье впервые проведен анализ и научное описание коллекции холодного оружия в Национальном музее Республики Алтай им. А.В. Анохина. Исследование проведено с использованием методик авторитетных отечественных историков и археологов, искусствоведов, этнографов, оружейников. Необходимость исследования коллекции продиктована возросшим интересом общественности к истории развития военного дела. По итогам исследования обновлен этикетаж оружия в стационарной экспозиции, подготовлена серия временных выставок с использованием оружейных коллекций в Национальном музее им. А.В. Анохина. Авторы выражают надежду на то, что работа вызовет большой интерес как у специалистов, изучающих историю развития военного дела, вооружение народов Сибири, коллекционеров, так и у широкого круга любителей, интересующихся историей оружия.

Ключевые слова: музей, музейная коллекция, фонды, холодное оружие, систематизация, хронологическая последовательность.

Введение. Коллекция холодного оружия в Национальном музее Республики Алтай им. А.В. Анохина насчитывает более 40 единиц хранения. Начало формирования коллекции относится к 20-м годам прошлого века и связано с историей формирования музея и первых коллекций. Оружие поступало в музей от частных лиц, областного военного комиссариата, активистов поискового движения. Значительная часть коллекции была собрана сотрудниками музея, отыскивавшими их в научных экспедициях по районам Алтайского края и Республики Алтай. Уникальные предметы вооружения из музейного собрания представляют ценность не только для Республики Алтай, но и Сибири. К сожалению, длительное время, из-за отсутствия охранной сигнализации и специалистов, коллекция не получала профессионального описания, что не позволяло провести работу по систематизации и классификации экспонатов. Авторами впервые проведена работа по изучению и научному описанию коллекции.

Целью написания статьи является подготовка коллекции для дальнейшей каталогизации и знакомство специалистов-оружиеведов и любителей, интересующихся оружием, с экспонатами музея. Музейные предметы отражают историю развития вооружения от периода бронзового века до современности. Представление коллекции холодного оружия Национального музея Республики Алтай им. А.В. Анохина весьма важно для понимания истории становления и развития военного дела и оружейного дела в Сибири, а также отражения региональной специфики истории оружия в Горном Алтае.

Методической основой научного описания коллекции стали труды российского историка, археолога Ю.С. Худякова, внесшего значительный вклад в изучение военно-культурного наследия кочевников Центральной Азии и Южной Сибири эпохи Древности, Средневековья и раннего Нового времени. В основу классификации оружия положена разработанная Ю.С. Худяковым комплексная аналитическая модель изучения военного дела кочевых этносов и культур и соответствующие данной модели принципы классификации предметов вооружения, согласно которой рассмотрение материала по военному делу конкретного этноса или культуры ведется по следующим основным разделам: оружие дистанционного и ближнего боя, защиты, комплекс вооружения, структура военной организации и военная структура. Это позволяет определить общие черты по каждому из периодов и, таким образом, выделить этапы развития военного дела кочевников Центральной Азии [1, с. 7].

Методы реконструкции комплексов вооружения древней и средневековой Евразии подробно описаны в статье археолога и оружейника М.В. Горелика. В основе экспозиционных планов М.В. Горелика лежит тот же метод научной реконструкции вооружения, однако в основе не отдельные предметы вооружения, а полные комплексы вооружения, представленные в зависимости от конкретно-исторических условий (социальное положение воина, уровень достатка и место в строю). Подобный подход обеспечивает целостное понимание того, как именно велся бой с применением подобного вооружения [2]. В работах В.В. Горбунова [3], В.А. Кочеева [4], С.М. Киреева [5] описаны отдельные комплексы вооружения и конкретные экземпляры. При описании образцов длиннокланкового оружия, стоящего на вооружении русской армии во второй половине XIX – начале XX в. были использованы описания холодного оружия красной армии И.П. Здобнова [6]. Для описания экземпляра казачьей пашки образца 1881 г. использовались законоположения по артиллерийскому довольствию и оружейно-стрелковому делу в пехотных и кавалерийских частях [7].

Основная часть. Систематизацию коллекции, используя методику Ю.С. Худякова, необходимо, в первую очередь, провести в хронологической последовательности, в соответствии с крупнейшими периодами мировой истории [8]. В соответствии с периодизацией оружейные предметы, в составе фондов Национального музея Республики Алтай им. А.В. Анохина, которые относятся к категории холодного оружия, можно разделить на пять групп:

1. Древний мир, куда входят предметы вооружения эпохи поздней бронзы, раннего железного века. Эпоха представлена предметами, которые были обнаружены в результате археологических раскопок на территории различных районов Горного Алтая и являются образцами комплексов вооружения различных народов и археологических культур, проживавших на данной территории.

3. Средние века. Холодное оружие Средних веков представлено археологическими образцами оружия Тюркской эпохи. Сюда входят части комплекса вооружения раннесредневековых тюрков, включающие клинковое, древковое оружие и фрагменты метательного оружия.

4. Новое время представлено огнестрельным оружием периода XVII – начала XX вв. Сюда относится крупная этнографическая коллекция дульнозарядных шомпольных ружей, которые коренное население использовало в охотничьем промысле. Данные образцы представляют однозарядные ружья.

5. Новейшее время (1917 – наши дни). Оружие современного периода (XX в.) включает образцы холодного и стрелкового оружия периода Гражданской войны 1917–1922 гг., подлинники и макеты стрелкового оружия, боеприпасы и артиллерию периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., а также мемориальное оружие, принадлежавшее конкретным людям.

Рассмотрим подробнее каждую группу.

Холодное оружие древнего периода – самая многочисленная группа. Хронологически делится на оружие бронзового века (период поздней бронзы), раннего железного века (скифский период, гунно-сарматский период), железного века (раннее Средневековье). Значительная часть коллекции представлена в экспозициях Национального музея Республики Алтай, посвященным вышеперечисленным периодам.

Вооружение бронзового века представлено в основном клинковым и древковым оружием. К клинковому оружию относятся литые кинжалы из бронзы с короткими клинками, перекрестьями с грибовидными навершиями и перекрестьями в виде выступов у основания рукояти. Образцы датируются VIII–VII вв. до н.э. [9, с. 112]. К древковому оружию относятся бронзовые топоры конца IX–VIII вв. до н.э., удлиненной формы с закругленными лезвиями, изготовленные путем литья из бронзы [5, с. 144].

Оружие раннего железного века представлено в Национальном музее образцами вооружения археологических культур скифского и гунно-сарматского периода. Прежде всего – это оружие скифского типа, которое использовали представители пазырыкской культуры VI – III вв. до н.э., проживавшие на территории Горного Алтая. Оружие изготавливалось из бронзы, а также из железа. Предметы вооружения выступали частью погребального комплекса пазырыкцев. Клинковое оружие представлено железными и бронзовым кинжалами размерами 27–40 см с антенновидными навершиями, прямыми цельными рукоятями, и перекрестьями в виде крыльев бабочки (рисунок 1). Наиболее распространенный вид древкового оружия данного периода – чекан. Чеканы делались на втульчатые (более ранние) и проушные. Размер боевых чеканов достигал больше 20 см, рукояти достигали около 60 см [4, с. 76]. В экспозициях Национального музея Республики Алтай представлены как чеканы без рукоятки, так и остатки чеканов с сохранившимися рукоятями. Метательное оружие скифского периода представлено частично – наконечниками стрел и кости либо из бронзы. Что касается типов, то встречаются наконечники как двухлопастные, так и трех лопастные. Среди бронзовых наконечников преобладает втульчатый тип, костяные наконечники – в основном черешкового типа.

Рисунок 1. – Пазырыкский бронзовый кинжал V-IV вв. до н.э.

Оружие гунно-сарматского периода в экспозиции музея не так разнообразно, в основном это метательное оружие, а именно фрагменты сложносоставных луков и наконечники стрел. В период II в до н.э. – до V в. н.э. представители булан-кобинской культуры, проживавшие в Горном Алтае, начинают использовать сложносоставной лук, усиленный специальными костяными пластинами на середине и концах киби (кибита) [10, с. 45.] Подобные накладки на лук представлены в экспозиции Национального музея. Также присутствуют железные и костяные наконечники стрел данного периода, в частности, среди наконечников из железа преобладают черешковые трехлопастные наконечники удлиненно-треугольной формы с шипами.

Не смотря, на то, что в булан-кобинской культуре присутствовали новшества и в оружии ближнего боя, в экспозиции, посвященной гунно-сарматскому времени, они не представлены, в частности отсутствуют такой значительный элемент вооружения, как железные мечи или палаши, которыми были вооружены воины Горного Алтая на данном временном отрезке.

Холодное оружие Средневековья (VI–XII вв.). В этой группе, как и в предыдущей, присутствуют подлинники вооружения в виде археологических находок. Данные образцы принадлежат к тюркскому периоду представлены достаточно подробно.

Древковое оружие представлено копьями и топорами. Копье играло особую роль в комплексе вооружения раннесредневековых тюрков, так как использовалось тяжелой конницей для нанесения таранного удара [3, с. 46]. Классическим образцом копья в коллекции музея является наконечник со втулкой, узким пером и остроугольным острием¹. Топоры данной эпохи имеют боевую часть трапецевидной формы, узкое лезвие, округлый проух и высокий обух, игравший роль противовеса. Классическим примером служит топор из могильника Узунтал-V, длина лезвия и проуха – 8 см, ширина лезвия – 4,5 см, высота обуха – 3,5 см. Судя по подобной конфигурации топор служил в качестве легкого кавалерийского оружия [1, с. 157] (рисунок 2). Клинковое оружие представлено кинжалами, мечами и палашами. В частности, к данному периоду относится кинжал, находящийся в экспозиции Национального музея, датированный VIII–IX вв. Данный образец представляет собой двухлезвийный клинок, выкованный из высококачественного железа, длиной 19,8 см и черен длиной 12 см. Клинок равномерно сужается к острию, сечение клинка ромбическое, ребро жесткости достаточно выражено² (рисунок 3).

Рисунок 2. – Железный боевой топор из могильника Узунтал-V

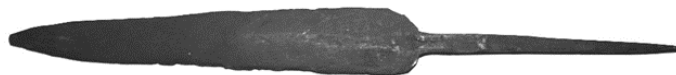

Рисунок 3. – Железный кинжал VIII–IX вв.

К длинноклинковому оружию тюркского периода относится палаш – длинноклинковое оружие с прямым или слегка изогнутым однолезвийным клинком [1, с. 131] В Национальном музее на данный момент находится два экземпляра палашей. Первый образец – это экземпляр из разрушенного захоронения на перевале Балтарган IX–X в. Это прямой однолезвийный клинок длиной 66 см, шириной 3 см с двухлезвийным острием (13,5 см). Присутствует черен рукояти имеющий небольшой наклон в сторону лезвия и узкое крестообразное перекрестье [11]. Еще один образец – остатки палаша, обнаруженные в Самыхинской степи, в Кош-Агачском районе. Это однолезвийный клинок длиной 68 см, шириной 3 см, с обломанным острием, раскованным на два лезвия, и череном рукояти, смещённым к лезвию. Сильно коррозирован³. Метательное оружие тюркского периода, как и эпохи раннего железного века, представлены костяными накладками на лук и наконечниками стрел, которые, как и в предыдущий период изготавливались как из дерева, так и из кости.

Оружие Средневековья в коллекции Национального музея наиболее полно освещает комплекс вооружения воинов Горного Алтая тюркской эпохи и показывает эволюцию вооружения данного периода. Хорошо прослеживается дальнейшее развитие технологии обработки железа, и улучшение качества железного оружия. При этом отмечается связь с предыдущим периодом: свое развитие получает оружие, распространившееся в Горном Алтае еще в гунно-сарматский период.

Холодное оружие периода Новейшего времени. Данная группа достаточно небольшая, представлена, в основном, образцами клинкового оружия. Древковое оружие представлено лишь одним экземпляром. Это копье на коротком грубом древке. Наконечник копья представляет собой листовидное перо длиной 19 см, шириной у основания 3 см, плавно сужающееся к острию, от основания к острию по центру проходят ребра жесткости. Также присутствует втулка длиной 9 см. Втулка и перо разделены перекрестьем в виде дуги с загибающимися вниз концами. Копье, предположительно, является кустарно изготовленным оружием, использовавшимся партизанами в период Гражданской войны на территории Горного Алтая 1918–1922 гг.⁴ (рисунок 4). Также в коллекции Национального музея присутствуют образцы штыков: четырехгранный игольчатый штык образца 1891–1930-х гг. для трехлинейной винтовки Мосина⁵, штык-нож к самозарядной винтовке Токарева (СВТ-40)⁶ (рисунок 5), штык-нож к немецкой винтовке Mauser K98⁷. Данные образцы штыков относятся к периоду Великой Отечественной войны, были обнаружены на местах боев и переданы Национальному музею Республики Алтай поисковым движением. Каждый образец подвержен сильной коррозии отсутствуют многие детали: крепления на оружие, деревянные накладки на рукоять (см. рисунок 5).

¹ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 13358.

² Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 13373.

³ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // ИНВ 914 № 8221.

⁴ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ НМРА КП ОФ 2014/1.

⁵ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 12871.

⁶ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 13448/32.

⁷ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 13448/32.

Рисунок 4. – Наконечник самодельного копья периода Гражданской войны

Рисунок 5. – Штык-нож самозарядной винтовки Токарева (СВТ-40)

К длинноклинковому оружию относятся две шашки. Первый экземпляр – это казацкая шашка образца 1881 года. Данный образец был принят на вооружение Российской Императорской армией Приказом по Военному ведомству № 222 от 4 августа 1881 года «Об утверждении образцов нового холодного оружия для войск». Согласно данному приказу были введены новые стандарты для шашек, стоящих на вооружении армии [7, с. 13]. После Октябрьской революции и начала Гражданской войны казацкие и драгунские шашки образца 1881 года были на вооружении также и частей РККА [6, с. 24]. Экземпляр в Национальном музее клеймен 1916 г. Шашка имеет немного изогнутый клинок длиной 865 мм, шириной 32 мм с закругленным острием и долами по бокам клинка. Рукоять деревянная с латунным навершием. Вторым экземпляром является наградная шашка М.С. Каташева – участника Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Шашка с изогнутым клинком длиной 730 мм, шириной 30 мм, оснащенным проточками-долами длиной от 12 до 16 см, которые проходят вдоль клинка. Шашка оснащена металлической рукоятью длиной 115 мм. Клинок имеет плохую сохранность: имеются многочисленные царапины, на лезвии многочисленные сколы, заусенцы⁸ (рисунок 6).

Рисунок 6. – Шашка казацкая образца 1881 года (сверху) и шашка, принадлежавшая М.С. Каташеву

Таким образом рассмотренные образцы, относящиеся к периоду второй половины XIX – первой половины XX века, – это экземпляры холодного оружия, применявшегося во время таких военных конфликтов, как Гражданская война 1918–1922 гг. и Великая Отечественная война 1941–1945 гг. При этом образцы, применявшиеся в Гражданскую войну, относятся непосредственно к территории Горного Алтая, на которой в указанный период проходили боевые действия. Образцы же, относящиеся к периоду Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. были обнаружены на территориях европейской части России в местах боев советских войск. Исключение составляет образец холодного оружия (шашка), принадлежавшая жителю Горного Алтая – участнику Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Заключение. Подводя итог по изучению и систематизации коллекции холодного оружия в Национальном музее Республики Алтай им. А.В. Анохина, можно сказать, что наиболее широко представлено оружие археологического периода. Данные образцы показывают развитие комплекса вооружения и военного дела у народов Горного Алтая, начиная с эпохи бронзы и заканчивая железным веком, а также развитие ремесла и технологий, в том числе технологии обработки металлов. Отражена преемственность культур Горного Алтая через одинаковые элементы в вооружении разных эпох. Кроме того, начиная с раннего железного века, предметы вооружения часто являются частью погребального комплекса, что показывает характерное для данных исторических периодов отношение к оружию не только, как к средству ведения войны, но и, возможно, как к сакральному предмету.

Современный период представлен менее широко. Тем не менее, данные экземпляры соотносятся с важными историческими событиями, которые затрагивали, в том числе, и территорию Горного Алтая. Прежде всего, это Гражданская война 1917–1922 гг., боевые действия которой проходили и на данной территории, и Великая Отечественная война, в которой принимали участие и жители Горного Алтая.

Необходимо отметить, что коллекция нуждается не только в научном описании и систематизации, но и реставрации, химической обработке с участием специалистов. Многие образцы подвержены сильному коррозированию, что не позволяет представлять их в экспозиции. Тем не менее, коллекция холодного оружия Национального музея Республики Алтай им. А.В. Анохина отражает важные этапы как в отечественной, так и в региональной истории.

⁸ Национальный музей Республики Алтай им. А.В. Анохина // НМРА КП ОФ 13448/32.

ЛИТЕРАТУРА

1. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука: Сибирское отделение, 1986. – 266 с.
2. Горелик М.В. Опыт реконструкции скифских доспехов по памятнику скифского изобразительного искусства – золотой пластинке из Гермесова кургана // Советская археология. – 1971. – № 3. – С. 236–245.
3. Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III–XIV вв. Ч. II. – Барнаул: АлтГУ, 2006. – 232 с.
4. Кочев В.А. Боевое оружие пазырыкцев // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии. – 1999 г. – Т.4. – С. 74–82. – URL: <https://e-lib.gasu.ru/da/archive/1999/N4/st11.pdf>.
5. Киреев С.М. Археологические памятники побережья Телецкого озера // Полевые исследования в Алтайском заповеднике. – 2021. – Вып. 3. – С. 135–137. – DOI: https://doi.org/10.52245/26867109_2021_12_3
6. Здобнов И.П. Холодное оружие Красной армии. – Киев: КАТП, 2005 г. – 168 с.
7. Сборник законоположений по артиллерийскому довольствию и оружейно-стрелковому делу в пехотных и кавалерийских частях. – СПб., 1898. – 132 с.
8. Худяков Ю.С. Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху Раннего и Развитого Средневековья. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – 192 с.
9. Кочев В.А. Оружейный комплекс раннескифского времени Горного Алтая (проблемы реконструкции военного дела) // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии. – 2001. – Т. 7. – С. 110–120. – URL: <https://e-lib.gasu.ru/da/archive/2001/N7/st13.pdf>.
10. Никоноров В.П., Худяков Ю.С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Атилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 320 с.
11. Худяков Ю.С., Кочев В.А. Балтарганские находки // Гуманитарные науки в Сибири. – 1993. – № 3. – С 46–50.

Поступила 15.03.2024

SYSTEMATIZATION OF THE COLLECTION OF COLD STEEL
IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE ALTAI REPUBLIC NAMED AFTER A.V. ANOKHIN

O. TRUEVTSEVA

*(Scientific and educational Center “Historical and Cultural Heritage of the Greater Altai”,
Altai State Pedagogical University)*

I. SHALAMOV

(Altai State Pedagogical University, National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin)

The article for the first time analyzes and scientifically describes the collection of cold steel in the National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin. The research was carried out using the methods of reputable Russian historians and archaeologists, art historians, ethnographers, and weapons scientists. The need to study the collection is dictated by the increased public interest in the history of the development of military affairs.

According to the results of the study, the labeling of weapons in the stationary exposition was updated, a series of temporary exhibitions using weapons collections at the National Museum named after A.V. Anokhin was prepared. The authors express the hope that the work will arouse great interest among both specialists studying the history of the development of military affairs, armament of the peoples of Siberia, collectors, and a wide range of amateurs interested in the history of weapons.

Keywords: *museum, museum collection, funds, cold steel, systematization, chronological sequence.*

УДК 930.2(476)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-32-35

**АПІСАННЕ КЛІМАТЫЧНЫХ З'ЯЎ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII – XVIII СТ.
У МАГІЛЁўСКОЙ ХРОНІЦЫ Т.Р. СУРТЫ І ТРУБНІЦКІХ**

канд. гіст. навук А.А. СУБОЦІН
(*Віцебскі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт*)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9012-5303>

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці апісання кліматычных з'яў у Магілёўскай хроніцы Т.Р. Сурты і Трубніцкіх. Хроніка з'яўляецца каштоўнай гістарычнай крыніцай на рэканструкцыі клімату другой паловы XVII – XVIII стст. У ёй згадваюцца перш за ўсё кліматычныя катаклізмы, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў запісах пра анамальна халодныя зімы, няўстойлівае надвор'е ў вясенні і летнія сезоны. У хроніцы вялікая ўвага звяртаецца на факты голаду, павышэння цэн на хлеб і іншыя прадукты харчавання, што было вынікам нізкіх ураджаяў, выкліканых неспрыяльнымі кліматычнымі ўмовамі. Аўтары Магілёўскай хронікі таксама апісалі выпадкі нашэсця саранчы, якія зноў назіраюцца на беларускіх землях з канца XVII ст. і з'яўляюцца выразным індэкатарам сухога і цёплага надвор'я.

Ключавыя словы: клімат, гістарычная кліматалогія, Магілёўская хроніка, ВКЛ, Малы ледавіковы перыяд.

Уводзіны. Пытанні змены клімату на сённяшні час хвалююць не толькі прадстаўнікоў натуральных навук, але і навукоўцаў-гуманітараяў. Апошнія разглядаюць праблемы ўплыву клімату на развіццё розных сфер жыцця грамадства, сацыяльныя аспекты ўзаемадзеяння чалавека і навакольнага асяроддзя. Гістарычная навука таксама ўключаецца ў працэс пошуку асаблівасцей кліматычных змен у папярэднія перыяды развіцця грамадства, асабліва гэта датычыцца даінструментальнага этапу ў станаўленні метэаралагічных ведаў, калі не вяліся сістэматычныя назіранні за надвор'ем з выкарыстаннем спецыялізаванага абсталявання і асноўныя звесткі пра кліматычныя з'явы змяшчаліся якраз у апавядальных гістарычных крыніцах. На аснове аналізу і супастаўлення разнастайных крыніц можна рэканструяваць кліматычныя ўмовы, у якіх жылі людзі мінулых стагоддзяў і зразумець, як яны ўсведамлялі змены надвор'я. Ключавой гістарычнай крыніцай перыяду Вялікага Княства Літоўскага, якая змяшчае ў сябе каштоўныя апісанні кліматычных з'яў другой паловы XVII – XVIII ст., можна з упэўненасцю назваць Магілёўскую хроніку Т.Р. Сурты і Трубніцкіх.

Асноўная частка. Магілёўская хроніка з'яўляецца яскравым прыкладам гарадскога летапісання Новага часу. Пачатак стварэння хронікі навукоўцы адносяць да другой паловы XVII ст. і першым яе аўтарам лічаць Т.Р. Сурту, які веў апісанне падзей да 1701 г. Прадаўжальнікамі вядзення хронікі сталі прадстаўнікі роду Трубніцкіх: Ю. Трубніцкі веў запісы да 1746 г., а яго сын А. Трубніцкі – з 1748 г. па 1788 г. [1, с. 178]. Храністы апавядалі, у асноўным, пра грамадска-палітычныя падзеі, якія адбываліся ў Магілёве, Рэчы Паспалітай і іншых краінах Еўропы. Акрамя таго, у Магілёўскую хроніку трапілі і звесткі пра розныя кліматычныя з'явы і прыродныя катаклізмы, што найбольш уразілі яе аўтараў.

Першае ўпамінанне ў Магілёўскай хроніцы пра асаблівасці клімату можна аднесці да 1670 г., пад якім быў зроблены наступны запіс: “Tegoż roku drzewo u ptastwo, ludzi u bydło marzło, a potym drożyna na zboże nastała” [2, с. 245]. Дадзены запіс меў на ўвазе не толькі суровую і марозную зіму, але і працяглыя замаразкі вясной 1670 г., якія ў выніку не спрыялі добраму ўраджаю збожжавых і прывялі да павышэння цэн на хлеб. Гэтыя сведчанні супадаюць са звесткамі іншых пісьмовых крыніц Рэчы Паспалітай таго ж года, якія апавядваюць пра замаразкі і снег на працягу мая на тэрыторыі Беларусі, а таксама пра праблемы аплаты падаткаў з боку асобных павеятаў з прычыны неўраджаяў [3, с. 70]. Наступным сведчаннем кліматычных з'яў быў запіс пад 1681 г. пра страшныя маланкі, якія, як сцвярджае аўтар Магілёўскай хронікі, ён назіраў асабіста на дзясятую пятніцу ад Вялікадня (другая палова чэрвеня) у Камаровічах пад Крычавам. Маланкі былі настолькі моцныя, што забілі цэлы статак рагатай жывёлы колькасцю ў 113 галоў. У Маляцічах (таксама пад Крычавам) маланкамі ў возеры былі выбіты ляшчы [2, с. 245]. Наступны 1682 г. можна лічыць спрыяльным на кліматычныя ўмовы на працягу ўсяго вегетацыйнага перыяду. Так, Магілёўская хроніка ўпамінае ў гэты год пра збор багатага ўраджаю збожжавых, які прывёў да зніжэння цэн на хлеб: 10 гарцаў жыта каштавалі па 13 і 14 грошаў [2, с. 245].

У Магілёўскай хроніцы Т.Р. Сурта распавядае пра незвычайную прыродную з'яву зімы 1686 г., калі назіралася нашэсце рысяў, якіх было забіта некалькі дзясяткаў у самім Магілёве і яго прадмесцях. Храніст тлумачыць такое нашэсце суровымі кліматычнымі ўмовамі, перш за ўсё вялікімі снягамі і моцнымі маразамі, якія не дазволілі рысям паляваць на мышэй і прыводзяць першых у пошуках харчавання ў горад. Далей хроніка пад тым жа 1686 г. расказвае пра вялікі павадак вясной, што якраз і стала вынікам шматснежнай зімы [2, с. 246]. Дадзенае сведчанне цалкам пацвярджаецца метэаралагічнымі апісаннямі з іншых пісьмовых крыніц. У прыватнасці, у другой вядомай нам тагачаснай гарадской хроніцы, Віцебскім летапісе Панцырнага і Аверкі, было запісана, што вялікі разліў Заходняй Дзвіны вясной 1686 г. нарабіў вялікай шкоды жыхарам Віцебска, калі вадой былі знесены іх дамы [4, с. 196].

Пад 1688 г. у хроніцы быў змешчаны запіс аб тым, што 1 верасня ў Магілёве абвалілася ратушная вежа, якая была на 40 локцяў вышэй за саму ратушу, і вежу прыйшлося змураваць нанова [2, с. 246]. Апісанае здарэнне

ўскосна паказвае на кліматычныя ўмовы, таму што абвал ратушняй вежы стаў вынікам вялікіх дажджоў, якія часта шлі на працягу лета і падмылі грунт у тым месцы, дзе гэтая вежа стаяла. Звесткі пра пад'ём узроўню вады ў выніку дажджоў мы можам знайсці ў прыходна-расходнай кнізе магістрата горада Магілёва за 1688 г. У кнізе было адзначана, што 18 чэрвеня па распараджэнні войта нейкаму Верамею было заплачана 10 асьмакоў за тое, што той засыпаў пралом, зроблены вадой у Дубровенскай вежы. Далей пад той жа датай было адзначана, што двум чалавекам магістрат заплаціў па 4 асьмакі за працу на капанні траншэй каля ратушы для таго, каб адвесці ваду, якая сабралася ў выніку зацяжнага дажджу [5, с. 63]. Цікава, што ў летапісе Панцырнага і Аверкі таксама было адзначана, што 17 чэрвеня 1688 г. разліў Заходняй Дзвіны прывёў да затоплення вуліц Віцебска [4, с. 200]. Дадзенае здарэнне, безумоўна, можна лічыць вынікам працяглага дажджлівага надвор'я.

Распаўсюджаным сюжэтам ў апавядальных крыніцах перыяду Сярэднявечча і Новага часу з'яўляюцца ўпамінанні пра нашэсці саранчы. Такія звесткі лічацца ідэнтыфікатарам кліматычных умоў, бо ўспышкі размнажэння гэтых насякомых адбываюцца, як правіла, у засушлівыя гады пры рэзкіх зменах сонечнай актыўнасці [6, с. 49]. Упамінанне пра нашэсце саранчы мы таксама знаходзім і ў Магілёўскай хроніцы, дзе адзначаецца, што ў 1690 г. на Украіне, за Дняпром і на Севершчыне, на Палессі і каля Слуцка вялікая колькасць саранчы знішчыла ўсё збожжа і травы так, што не было чаго жаць і касіць. Пры гэтым храніст піша, што да адзначанага часу саранча была малачуванай. Гэта паказвае на пераважна вільготныя і дажджлівыя летнія перыяды ў папярэднія гады. У раёне Магілёва ў 1690 г. саранча не зрабіла шкоды пасевам і масавага нашэсця яе тут не назіралася. Гэта адбылося па той прычыне, што ў гэтай частцы Беларусі сухое надвор'е змяняецца дажджамі, і саранча ад вільгаці пагінула. Сухое і цёплае надвор'е лета 1690 г. прывяло да вялікага пажару ў Шклове. Магілёўская хроніка адзначала, што ў гэтым горадзе пагарэў амаль увесь замак з вялікай вежай, фарны касцёл і крамы [2, с. 247].

Сапраўдную кліматычную катастрофу Магілёўская хроніка апісала пад 1694 г. У тэксце крыніцы адзначаецца, што ў Магілёве 11 жніўня па юліянскім календары, у суботу, а другой гадзіне дня з поўначы наплыла нечакана цёмная і вялікая хмара. Яна суправаджалася страшнымі грывотамі і буйным градам, які меў незвычайны выгляд чатырохвугольнага арэха. Таксама ў ваколіцах Магілёва моцны буран пазносіў сялянскія хаты, панскія стадолы і нават павырываў збожжа з зямлі. Той жа кліматычны катаклізм можна было назіраць у чатырох мілях ад Рыгі, дзе, па сведчанні мясцовых купцоў, буран разваліў мураваны замак аднаго курляндскага князя. Аўтар хронікі, спасылаючыся на расказы шляхты і купцоў, адзначаў, што моцны вецер таго ж дня знёс карэту пасла прускага князя разам з коньмі так далёка, што той ад страху не ведаў, у які бок яму ехаць [2, с. 247–248].

Катастрафічным з кліматычнага пункта погляду аказаўся таксама і 1695 г. Магілёўская хроніка адзначае, што вясной гэтага года назіраецца моцны разліў Дняпра, калі вада шмат прычыніла шкоды людзям і вымусіла іх пакінуць свае дамы. Акрамя таго, паводка пазносіла агароды, замёты і тыны. Пад тым жа годам хроніка адзначала і анамальна халоднае надвор'е летам. Р.Т. Сурта піша, што 4 ліпеня, у суботу вечарам у Магілёве выпаў вялікі снег, які ляжаў некалькі дзён. Таксама адзначалася, што за Беразіной і Нёманам надвор'е ў гэты дзень было яшчэ горш [2, с. 248]. У дадзеным запісе была зроблена памылка ў даце. Справа ў тым, што аўтар хронікі пераблытаў ліпень з чэрвенем, і снег на самой справе выпаў не 4 ліпеня, а 4 чэрвеня. Па-першае, 4 чэрвеня ў 1695 г. па грыгарыянскім календары прыходзілася якраз на суботу, а па-другое, пад такой датай адзначаную вышэй кліматычную анамалію ўпамінаюць іншыя пісьмовыя крыніцы. Так, напрыклад, генеральны аканом і губернатар Слуцкага і Капыльскага княстваў С. Незабытоўскі ў сваім дзённыміку 4 чэрвеня 1695 г. зрабіў наступны запіс: “Niepogoda sroga z zimnem u sniegiom sały dzień była”¹. Таксама пра снег 26 мая (па старым стылі) у 1695 г. упамінуў і Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі [4, с. 196]. Па сведчанні магілёўскага храніста, усё лета 1695 г. было халодным з частымі замаразкамі. Такія кліматычныя ўмовы нанеслі значную шкоду збожжу, прывялі да яго дарагавізны і да вялікага голаду, ад якога дзясяткі тысяч мясцовых жыхароў цэлымі сем'ямі шукалі паратунку ў Расіі. У наступны 1696 г. цэны на хлеб у Магілёве працягваюць расці. Так, напрыклад, 15 гарцаў жыта каштавалі 2,5 злотых. Каля Слуцка, Мінска і на літоўскім памежжы сітуацыя была яшчэ горш: цэны на хлеб былі ў тры разы больш, і ад голаду людзі кідалі сваіх дзяцей на дарогах [2, с. 248].

Умовы вялікага голаду ў 1696 г. абвастрыліся чарговым нашэсцем на беларускія землі саранчы, якая знішчыла ўсё пасевы збожжа. Гэта зноў-такі паказвае, што лета адзначанага года было спякотным і сухім. Нездарма Магілёўская хроніка ўпамінае пра пажар у Дуброўне, дзе пагарэлі крамы і шмат дамоў [2, с. 250].

Дарагавізна на збожжа была адзначана ў пачатку 1701 г., якую Магілёўская хроніка тлумачыць неўраджаямі. Апошнія, па нашым меркаванні, мелі месца ў папярэднім 1700 г. Далей па тэксце хроніка адзначае, што 1701 г. прынёс добры ўраджай хлеба і цэны на збожжа ўпалі: 20 гарцаў жыта каштавалі 50 грошаў [2, с. 252]. На аснове гэтага можна свярджаць, што ўмовы надвор'я вясны і лета 1701 г. былі спрыяльнымі для росту сельска-гаспадарчых культур, і ў Беларусі не назіралася якіх-небудзь кліматычных анамалій, на адсутнасць якіх указваюць і іншыя пісьмовыя крыніцы. Па сведчанні Магілёўскай хронікі, у 1706 г. на Русі таксама не было недахопу ў хлебе, а цэны на яго і іншыя прадукты харчавання ўстанавіліся нізкія, што ўказвае на багаты ўраджай і адсутнасць кліматычных катаклізмаў [2, с. 256, 263].

Цікавымі апісаннямі кліматычных з'яў у Магілёўскай хроніцы быў адзначаны 1708 г. Вясна гэтага года суправаджалася вялікай паводкай, калі назіраўся значны пад'ём вады. Таму расійскаму войску, якое знаходзілася

¹ Dziennik Stanisława Niezabitowskiego 1682–1700. – URL: <https://polona.pl/item-view/b4663a28-a618-466d-8a8d-68a6c8fbcc2f?page=629> (дата звароту 8.05.2024).

ў гэты час у Магілёве, прыйшлося будаваць дадатковыя масты. Летам 1708 г. устанавілася вільготнае і дажджлівае надвор'е. Яно прывяло да нашэсця на горад маленькіх жабак, якіх, па сведчанні хронікі, была такая вялікая колькасць, што нельга было ступіць кроку, але з надыходам далейшых гарачых дзён, жабкі ў горадзе знікаюць [2, с. 271–272]. У сваіх апісаннях Магілёўская хроніка, безумоўна, не абмінула анамальна халодную зіму 1708/1709 гг. Пад 1708 г. храніст зрабіў наступны запіс: “A za tym nastąpiła zima sroga, luta że nie jednemu dała się we znaki” [2, с. 276]. За 1709 г. апісанне хронікай анамальнай зімы працягваецца і адзначаецца, што падчас яе выпалі незвычайна вялікія снягі, а птушкі, звяры і людзі замярзалі на дарогах, таксама згадваецца голад і высокія цэны на збожжа і іншыя прадукты харчавання [2, с. 276]. Апісаная вышэй зіма лічыцца самай халоднай у XVIII ст. У пачатку 1709 г. рэзкае зніжэнне сярэдняй тэмпературы паветра, моцныя вятры і вялікія колькасць ападкаў у выглядзе снегу назіраюцца па ўсёй Еўропе, замаразкі былі зафіксаваны нават у басейне Міжземнага мора [7, р. 220]. Зіма 1708/1709 гг. стварала сур'ёзныя праблемы для рускай і шведскай армій падчас чарговай ваеннай кампаніі Паўночнай вайны, калі Карл XII рухаўся на тэрыторыю Украіны. Войскі абедзвюх краін пакутвалі ад моцных маразоў, а лік загінуўшых ад абмаражэння ішоў на тысячы [8, с. 350].

Згаданыя намі прыклады значнага зніжэння сярэдняй тэмпературы, суровых зім, а таксама няўстойлівага надвор'я вясной і летам прадстаўнікі гістарычнай кліматалогіі звязваюць з Малым ледавіковым перыядам, адным з пікаў якога лічыцца астранамічны мінімум Маундэра (1645–1715 гг.), калі назіраўся дэфіцыт сонечных плямаў і была зафіксавана мінімальная сонечная актыўнасць [9, р. 409].

Наступны, пасля ўпамінавання анамальна халоднай зімы 1709 г., запіс у Магілёўскай хроніцы, які апавядае пра кліматычнымі з'явы, мы знаходзім толькі пад 1748 г. Хроніка апісвае, што ў гэтым годзе ў Магілёве назіраецца нашэсце саранчы, якая нанесла вялікі ўрон збожжавым і травам [10, с. 77]. У цэлым у гэты год нашэсце саранчы ахапіла вялікую тэрыторыю: Украіну, Малдову, еўрапейскую частку Расіі. Тады гэтыя насякомыя знішчылі амаль увесь ураджай сельскагаспадарчых культур, што прывяло да чарговых успышак голаду [11, с. 390–391]. Як гэта звычайна бывае ў выпадках актыўнага распаўсюджвання саранчы, вясеннія і летнія дні 1748 г. суправаджаліся моцнай засухай. Сухое і спякотнае надвор'е, як вынік, прывяло ў 1748 г. да вялікага пажару ў Магілёве. Магілёўская хроніка апісвае, што ў дзень Ушэсця Гасподняга (канец мая) горад быў ахоплены агнём, пагарэлі амаль усе дамы гараджан, была пашкоджана брацкая царква, дзе быў расплаўлены самы вялікі звон, а ікону Багародзіцы і ўсе каштоўнасці з гэтай царквы ўдалося ўратаваць. Таксама цалкам згарэла кафедральная царква, езуіцкі і фарны касцёлы [10, с. 77].

Пад 1759 г. хроніка апісвае, што 30 снежня ў Магілёве назіраўся такі моцны вецер, што ў брацкай царкве быў павалены франтавы шчыт, які падаючы прабіў свод. У Багаўленскай царкве вецер сагнуў крыж, а на званіцы паразрываў дах. Таксама ветрам былі пашкоджаны дахі ў многіх дамах жыхароў горада. Па словах старых людзей, падобнага моцнага ветру не было на іх памяці [10, с. 79].

Апошнім запісам Магілёўскай хронікі, які датычыцца апісання кліматычных з'яў XVIII ст., было сведчанне ад 1760 г., што ў Магілёве назіраўся такі вялікі разліў Дняпра, што царква святога Мікалая ўся была акружана вадой, а паводка прынесла вялікі ўрон мясцовым жыхарам [10, с. 79]. Дадзенае здарэнне паказвае на тое, што зіма 1759/1760 гг. прынесла многа снегу, таянне якога і прыводзіць да значнага павышэння ўзроўню вады.

Заклучэнне. Такім чынам, у Магілёўскай хроніцы Т.Р. Сурты і Трубніцкіх упамінаюцца пра кліматычныя з'явы мы знаходзім сярэд запісаў, якія па сукупнасці адносяцца да 16-ці розных гадоў у прамежку часу другой паловы XVII – XVIII ст. Толькі тры гады (1682, 1701 і 1706 гг.) у хроніцы характарызуюцца як спрыяльныя з кліматычнага пункту погляду і не маюць ярка выражаных адхіленняў у надвор'і. Астатнія ж гады былі азнаменаваныя рознага роду экстрэмальнымі кліматычнымі з'явамі: анамальна халоднымі і шматснежнымі зімамі, вялікімі вясеннімі павадкамі, неспрыяльным надвор'ем у летнія перыяды, калі назіраліся зніжэнні тэмператур з павышанай вільготнасцю, працяглымі дажджамі і моцнымі вятрамі. Такія кліматычныя катаклізмы можна лічыць праяўленнямі так званага Малога ледавіковага перыяду, які працягваўся ва ўсіх краінах Еўропы, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, з XIV да сярэдзіны XIX стст. Магілёўская хроніка пад асобнымі гадамі ўзгадвала пра выпадкі нашэсця саранчы, што сведчылі пра кароткія наступленні засушлівых вясенніх і летніх сезонаў. У кантэксце апісанняў клімату хронікай ўпамінаюцца факты голаду і павышэння цэн на асноўныя прадукты харчавання. Галоўнай прычынай падобных сітуацый з'яўляліся неспрыяльныя прыродна-кліматычныя ўмовы, якія прыводзілі да рэзкіх зніжэнняў ураджаяў ключавых сельскагаспадарчых культур.

ЛІТАРАТУРА

1. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М.: Наука, 1985. – 261 с.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
3. Namaczyńska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomory. – Lwów: Skł. gł. Kasa im. rektora J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1937. – 234 s.
4. Полное собрание русских летописей. Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М.: Наука, 1975. – 233 с.
5. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова. Вып. 5. – Витебск: Тип. губ. правления, 1874. – 416 с.
6. Бараш С.И. История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н. э.). – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 237 с.

7. Pfister C., Wanner H. Climate and society in Europe – the last thousand years. – Bern: Haupt verlag, 2021. – 396 p.
8. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 656 с.
9. Le Roy Ladurie E. Histoire humaine et comparée du climat: T. 1. Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles. – Paris: Fayard, 2004. – 740 p.
10. Хроника белорусского города Могилева // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 3. – Отд. 1. – М., 1887. – С. 1–142.
11. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Летопись необычных явлений природы за 2,5 тысячелетия. – СПб.: Гидрометеониздат, 2002. – 536 с.

Поступил 24.05.2024

ОПИСАНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII–XVIII В. В МОГИЛЁВСКОЙ ХРОНИКЕ Т.Р. СУРТЫ И ТРУБНИЦКИХ

канд. ист. наук А.А. СУББОТИН
(Витебский государственный технологический университет)

В статье рассматриваются особенности описания климатических явлений в Могилёвской хронике Т.Р. Сурты и Трубницких. Хроника является ценным историческим источником по реконструкции климата второй половины XVII – XVIII вв. В ней упоминаются прежде всего климатические катаклизмы, которые нашли своё отражение в записях про аномально холодные зимы, неустойчивую погоду в весенние и летние сезоны. В хронике большое внимание уделяется фактам голода, повышения цен на хлеб и другие продукты питания, что было результатом низких урожаев, вызванных неблагоприятными климатическими условиями. Авторы Могилёвской хроники также описали случаи нашествия саранчи, которые вновь наблюдаются на белорусских землях с конца XVII в. и являются отчётливым индикатором сухой и тёплой погоды.

Ключевые слова: климат, историческая климатология, Могилёвская хроника, ВКЛ, Малый ледниковый период.

DESCRIPTION OF CLIMATIC PHENOMENA IN THE SECOND HALF OF THE XVII–XVIII CENTURIES IN THE MOGILEV CHRONICLE OF T.R. SURTA AND TRUBNITSKY

A. SUBOTSIN
(Vitebsk State Technological University)

The article discusses the features of the description of climatic phenomena in the Mogilev chronicle of T.R. Surta and Trubnitsky. The chronicle is a valuable historical source for reconstructing the climate of the second half of the XVII – XVIII centuries. It mentions, first of all, climatic disasters, which are reflected in records of abnormally cold winters and unstable weather in the spring and summer seasons. The chronicle pays great attention to the facts of famine, rising prices for bread and other food products, which was the result of low yields, caused by unfavorable climatic conditions. The authors of the Mogilev Chronicle also described cases of locust invasions, which have been observed again on Belarusian lands since the end of the XVII century and are a clear indicator of dry and warm weather.

Keywords: climate, historical climatology, Mogilev Chronicle, GDL, Little Ice Age.

УДК 338.45-057.2(476)(091)"17"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-36-40

**САЦЫЯЛЬНЫ ПАРТРЭТ І СТАНОВІШЧА РАБОЧЫХ ВОТЧЫННЫХ МАНУФАКТУР
НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ ў XVIII СТ.****Я.У. МАКОЎСКАЯ***(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)***ORCID:** <https://orcid.org/0009-0004-9476-2520>

Артыкул закранае пытанне працоўнай сілы на прадпрыемствах мануфактурнага тыпу, якія ўзніклі на беларускіх землях у XVIII стагоддзі. Аўтар імкнецца намаляваць падрабязны партрэт рабочага вотчыннага мануфактур праз аналіз полавага, колькаснага, нацыянальнага складу працаўнікоў прадпрыемстваў. Адною з асаблівасцей мануфактур на тэрыторыі Беларусі было выкарыстанне працы прыгонных сялян, таму праблема сацыяльнага складу рабочых займае асобнае месца ў артыкуле. Падчас усебаковага разгляду партрэта працоўнага немалаважным з'яўляецца і пытанне нацыянальнасці. У артыкуле не толькі пералічваюцца нацыянальнасці працоўных, але і робіцца выснова аб прычынах хуткай замены замежных майстроў мясцовымі спецыялістамі. Асабліва ўвага надаецца апісання і ацэнцы умоў, у якіх працавалі рабочыя.

Ключавыя словы: вотчынныя мануфактуры, працоўныя, прыгонныя рабочыя, наёмныя працоўныя, Налібоцкая шкляная мануфактура, Нясвіжская тэкстыльная мануфактура.

Уводзіны. У сярэдзіне XVIII ст. на беларускіх землях узнікаюць новыя прадпрыемствы, асаблівасцю якіх стала актыўнае выкарыстанне падзелу працы. Мануфактуры былі вядомы ў Еўропе яшчэ з XIV ст., але на тэрыторыі Беларусі яны з'явіліся значна пазней і мелі шэраг рэгіянальных асаблівасцей. Артыкул прысвечаны выяўленню асноўных характарыстык працоўнай сілы на вотчынных мануфактурах у XVIII ст. Мэтай артыкула з'яўляецца стварэнне ўсебаковага партрэта рабочага вотчыннага мануфактур, для чаго даецца характарыстыка колькаснага, полавага, нацыянальнага і сацыяльнага складу працоўных. Пытанне супрацоўнікаў фабрык і заводаў у беларускай гістарычнай навуцы распрацавана добра, а вось інфармацыя аб іх папярэдніках – рабочых мануфактур – прадстаўлена довалі сціпла. Найбольш інфармацыйнай па гэтым пытанні з'яўляецца манаграфія М.Т. Раманоўскага “Развіццё мануфактурнай вытворчасці ў Беларусі” [1], у якой ўсебакова разглядаецца дзейнасць мануфактур, не магчыма без аналізу працоўнага складу прадпрыемстваў. Шэраг звестак аб складзе і стане працоўных утрымліваюць працы М. Яніцкай, В. Школьнай, В. Кулі [2–4], прысвечаныя дакладным мануфактурам. Дапоўніць карціну можна з дапамогай архіўных крыніц з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі і зборнікаў дакументаў [5–9].

Асноўная частка. Вотчынныя мануфактуры для сучаснага прадпрыемальніка не вылучаюцца значнасцю памераў, але ў XVIII ст. яны ўяўлялі сабой сапраўдную эканамічную адзінку. У сярэднім, склад працаўнікоў вотчыннай мануфактуры на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага складаўся з 40–50 чалавек. Менавіта такой была шкляная мануфактура ў Налібаках – першае прадпрыемства мануфактурнага тыпу на беларускіх землях. У часы росквіту (1760 – 1790-я гг.) тут налічвалася каля 48 пастаянных працоўных. Справаздача аб стане шкляной мануфактуры за 1765 г. дае магчымасць гэта правесці. Так, на прадпрыемстве ў азначаны год працавалі інтэндант, 2 пісары, 7 майстроў-гутнікаў, 1 майстр па вырабу лістоў, 8 іх вучняў, 5 шліфоўшчыкаў, 8 рысоўнікаў, 2 слесары, 3 сталяры, 2 паташнікі, 2 кавалі і 2 іх вучні, 1 ганчар, 2 токары, 4 апальшчыкі і 2 дапаможныя рабочыя – усяго 52 рабочых [10, с. 103; 7, с. 26–266].

Сустрэкаліся і значна больш сціплыя мануфактуры. Прыкладам прадпрыемства, невялікага па колькасці працоўных, можа быць фаянсавая мануфактура ў Сверхані. Агульная колькасць яе рабочых складала каля 20-25 чалавек. І гэта ўлічваючы той факт, што прадпрыемства такога тыпу ў галіне вырабу посуду прадугледжвае наяўнасць вялікай колькасці розных спецыялістаў – ганчара, пяслера, мастака, кафельніка і інш. [3, с. 57].

Вельмі рэдкай з'явай былі буйныя вотчынныя мануфактуры. Да ліку такіх прадпрыемстваў можна аднесці шкляную мануфактуру князёў Радзівілаў у населеным пункце Урэчча. Асартымент мануфактуры быў вельмі шырокі. Тут выраблялі не толькі шкляны посуд, але і люстэркавае шкло, якое давала магчымасць ствараць мэблю з люстэрамі, асвятляльныя прыборы і іншыя прадметы раскошы, што непасрэдна ўплывала на колькасць персанала. Нягледзячы на той факт, што колькасць майстроў на Урэчкім “заводзе” ў розныя часы вагалася, яна заўсёды складала больш за 40 працоўных, а ў часы росквіту перавышала 60 рабочых [1, с. 51; 8, с. 22–32].

Даволі складаным у вывучэнні з'яўляецца полавая склад вотчынных мануфактур. У крыніцах жаночыя імёны і прозвішчы не сустракаюцца, але гэта не дае магчымасці сцвярджаць, што вотчынныя мануфактуры абслугоўваліся толькі мужчынскай працай. Дакладна вядома, што на Нясвіжскай тэкстыльнай мануфактуры на працу па вытворчасці нітак (прадзільшчыцамі) набіраліся мясцовыя маладыя жанчыны. Ва ўсіх крыніцах гэтая катэгорыя працаўнікоў фігуруе пад назвай “дзяўчаты”. З квот на колькасць работніц, выпрацаваных для суседніх населеных пунктаў, можна падлічыць колькасць прадзільшчыц на прадпрыемстве – 37 чалавек [4, с. 53–54]. Калі ўгадаць агульную колькасць працаўнікоў на момант пачатку працы Нясвіжскай мануфактуры, якая была каля 60 чалавек, то вызначым, што жанчыны на тэкстыльным прадпрыемстве складалі не менш за 61% ад агульнай колькасці працоўных. У іншай папулярнай галіне для вотчынных мануфактур XVIII ст. – шкларобнай – жанчын-

працаўніц аўтарам не выяўлена. Гэта дае падставу выказаць меркаванне аб выкарыстанні жаночай працы ў тых галінах вытворчасці, дзе яна была запатрабавана: у большасці сваёй, на тэкстыльных прадпрыемствах.

Нацыянальны склад першых вотчынных прадпрыемстваў быў вельмі стракаты. Заснавальнікі першых вотчынных мануфактур мелі даволі абмежаваныя веды наконт асаблівасцей арганізацыі вытворчасці і таму імкнуліся адшукаць спецыялістаў, якія дапамогуць наладзіць і запусціць працэс. І на Налібоцкай, і на Урэцкай новаўтвораных мануфактурах першымі майстрамі сталі запрошаныя з-за мяжы спецыялісты. Так, на Налібоцкай мануфактуры працавалі Вольфганг Ландграф з Баварыі, Ёган Рэпц, Георг Хайнц, Крыстоф Дрэер і Георг Унгер з Саксоніі. Кожны з іх быў сапраўдным прафесіяналам у шкларобнай справе: Георг Хайнц быў знаўцам хрусталью, Крыстаф Дрэер адказваў за роспіс вырабаў, а Георг Унгер – за шліфаванне. Кіраўніком новаўтворанага прадпрыемства быў прызначаны француз Канстанцін Францішак Фрэмель, на плечы якога і была ўскладзена задача арганізацыі працы прадпрыемства [11, с. 64].

З цягам часу замежных майстроў замянялі мясцовыя. Даследчыкі бачаць прычыну гэтага ў эканамічных выгодах. Заробкі, выплочваемыя замежным спецыялістам, былі ў некалькі разоў вышэйшыя за грошы, якія атрымлівалі мясцовыя прафесіяналы. Напрыклад, у дакуменце “Табеля, реестры натуральной и денежной платы...” фігуруе агульная сума заробка іншаземных майстроў на Урэцкай мануфактуры ў 1740-я гг.: за год працы яна складала 25,360 злотых [5]. Пазнейшы дакумент “Ведомости о состоянии стеклянной Урецкой фабрики...” апісвае працу гэтага ж прадпрыемства, але за 1802 г., калі замежных майстроў на прадпрыемстве ўжо не было. На выплату заробкаў усім працоўным было выдаткавана 1.810 руб. 10 коп. [8, с. 32]. Акрамя таго пражыванне замежных майстроў, а часам і харчаванне, арганізоўвалася наймальнікам.

Да 50-х гг. XVIII ст. амаль усіх замежных працаўнікоў замянілі мясцовыя спецыялісты. Вышэйзгаданая справаздача аб стане Налібоцкай мануфактуры ўтрымлівае выключна мясцовыя прозвішчы працоўных. Так, на шкляной мануфактуры ў 1765 г. гутнікамі працавалі Марцін Мішук, Мікалай Собаль і інш., пасаду рысоўнікаў займалі Ігнацій Дубіцкі, Рыгор Клімовіч, Адам Навіцкі і інш. Кіруючыя пасады прадпрыемства таксама займаюць прадстаўнікі мясцовай шляхты: суперінтэндантам прадпрыемства на момант справаздачы з’яўляўся пан Чачот, а функцыі пісара выконвалі Сямён Федаркевіч і Ігнацій Бояжынцэвіч. Мясцовае паходжанне працаўнікоў, акрамя іх імёнаў і прозвішчаў, можа пацвердзіць інфармацыя аб родным населеным пункце майстра. У справаздачы ўсё працаўнікі, якія маюць інфармацыю аб населеным пункце, родам напасрэдна з Налібакаў ці суседніх вёсак – Пруды, Янкавічы, Агароднікі, Несцяровічы і інш. [7, с. 265-266]. Шэраг прозвішчаў сустракаецца ў крыніцах цягам шматлікіх гадоў, што дае магчымасць сцвярджаць аб працы на вотчынных прадпрыемствах цэлых сем’яў, прадстаўнікі якіх былі патомнымі ткачамі, гравёрамі, мастакамі і г.д. Самымі вядомымі сем’ямі былі Дубіцкія, Малевічы, Маджарскія, Сільвестровічы, Рымашэўскія і іншыя [2, с. 41]. Перавага мясцовага элемента ў нацыянальным складзе вотчынных прадпрыемстваў захавалася да моманту закрыцця мануфактур. “Ведомость расчётов с рабочими и служащими стекольного завода в Уречье...” за 1802–1803 гг. узгадвае такія імёны майстроў як Казімір Дашкевіч, Мікалай Рымашэўскі, Бенедыкт Дубіцкі, Казімір Сільвестровіч, Кжыстоф Александровіч, Рыгор Петровіч, Філіп Урбановіч і шмат інш. [6, арк. 6-32].

Характэрнай рысай вотчынных мануфактур на беларускіх землях у XVIII ст. з’яўляецца актыўнае выкарыстанне працы прыгонных, якая фактычна была бясплатнай, што аўтаматычна рабіла ўтрыманне прадпрыемства справай больш чым выгаднай. Выкарыстанне працы прыгонных сялянаў на мануфактурах – дакументальна пацверджаны факт. У А.М. Карпачова чытаем: «По данным инвентарей этих деревень 1789 г., крестьяне Нивок обязаны были отработать в течении года в порядке обслуживания гуты 1,454 дня “пеших”, крестьяне Налибок – 1,872 дня “упряжных”» [10, с. 110]. Для Урэцкага прадпрыемства сяляне “набіраліся” з вёсак Дарасін, Урэчча, Языль і іншых суседніх. Квота на 5 вёсак у 1775 г. складала 21,696 дзён [1, с. 52]. Часцей за ўсё прыгонным сялянам даручалася работа, дзе не вельмі патрэбныя нейкія спецыфічныя навыкі і ўменні, напрыклад, нарыхтоўка дроў, падвоз сыравіны і харчу, дагляд за канямі, ахова прадпрыемства, рамонт абсталявання, будаўнічыя працы і іншыя заняткі. Выконваць даручаную працу было іх абавязкам (спецыфічны від баршчыны), узнагароду за які яны не атрымлівалі. Прыблізныя лічбы па колькасці прыгонных нам дае Нясвіжскае тэкстыльнае прадпрыемства, дзе праца дзяўчат-падзілышчыц была прымусовай. Загад княжацкай канцылярыі за верасень 1752 г. накладваў спецыфічны абавязак па наборы такіх працаўніц на Мірскага, Карэліцкага і Нясвіжскага адміністратараў. У ім жа былі ўсталяваныя квоты: Карэлічы павінны былі пастаўляць 20 дзяўчат, Олталеж (сучасны беларускі эквівалент невядомы) – 7 (трошкі пазней – па 5), астатнія 12 набіраліся з Нясвіжа і бліжэйшых вёсак. Усяго 39, пазней 37 чалавек. Дзяўчаты павінны былі адпрацаваць адзін квартал (3 месяцы), пасля чаго іх змянялі іншыя. Калі хто-небудзь з работніц збягаў, населены пункт быў абавязаны замяніць яе [4, с. 53–54]. Такім чынам, калі не ўлічваць дадатковых працоўных (3-4 чалавекі), якія таксама маглі прызначацца з ліку прыгонных, то атрымаецца, што на Нясвіжскай вотчыннай мануфактуры з 60 работнікаў, як мінімум, 37 былі прыгоннымі дзяўчатамі, што складае 61% ад агульнай колькасці. Трэба ўлічваць, што гэта спецыфічная сітуацыя, характэрная для тэкстыльных прадпрыемстваў, якія маглі сабе дазволіць актыўна выкарыстоўваць нізкакваліфікаваную працоўную сілу, чаго нельга сказаць пра таксама папулярную ў той час вытворчасць шкла ці фаянсу.

Побач з прыгоннымі сустракаліся і людзі вольныя, інфармацыі аб іх у дакументах захавалася шмат. Галоўны маркер незалежнасці майстра ад уладальніка прадпрыемства – рэгулярна выплачваемы фіксаваны заробак грашмыма. У першую чаргу ў катэгорыю наёмных працоўных трапляюць усе замежныя спецыялісты, аб якіх размова вялася

вышэй. З цягам часу іх замянілі майстры, якіх набіралі з ліку мясцовых рамеснікаў ці асобы, якіх самастойна рыхтавалі на самой мануфактуры. Часцей за ўсё, мясцовыя майстры былі прадстаўлены збяднелымі шляхціцамі і мяшчанамі суседніх населеных пунктаў (Нясвіж, Сержань, Налібокі, Янкавічы, Урэчча і інш.) [2, с. 41].

Людзі вольныя, як правіла, мелі мінімальную адукацыю, а таксама магчымасць і жаданне навучацца далей. Такая катэгорыя як “вучні” фігуруе ва ўсіх справаводчых дакументах вотчынных мануфактур. Прапановы аб іх вольным статусе небеспадстаўныя: у адным з рапартаў да князя Радзівіла кіраўнік Нясвіжскай тэкстыльнай мануфактуры Язэп Весел піша, што безвынікова шукае хлопцаў на працу, такім чынам, яны не прызначаюцца прымусова. Яшчэ адзін дакумент, які датычыцца Сержанскай мануфактуры, кажа аб ўцёках аднаго з хлопцаў-вучняў дамоў у ліпені 1749 г. з-за збіцця на працоўным месцы. Па справе было праведзена цэлае расследаванне, па выніках якога быў складзены рапарт. Гэтая падзея не была пакінута без увагі, вучні відавочна мелі больш высокі статус, чым іх прыгонныя калегі. Некаторыя даследчыкі лічаць, што пазіцыя вучняў была самай удалай, бо да іх адносіліся як да добрага ўкладання ў будучыню мануфактуры, ад якога ў далейшым будзе залежыць яе прыбытак. Адносіны да іх былі ўважлівыя і клапацілівыя, што фіксуецца ў дакументах з рэкамендацыямі і наказамі наконт дзейнасці прадпрыемства, накіраваных ад уладальніка мануфактуры да яе кіраўніка. У інструкцыях, дадзеных інтэнданту нясвіжскай тэкстыльнай мануфактуры, спадару Веслу, рэкамендавалася паводзіць сябе з працаўнікамі “як мага сціпла, каб заахвочваць іх да работы” [4, с. 51–52].

Плюсы выкарыстання працы наёмных працоўных – прафесіянальных рабочых, зацікаўленых у выніках сваёй працы, – кіраўнікі мануфактур заўважылі амаль адразу. Ужо ў XVIII ст. на некаторых вотчынных прадпрыемствах імкнуліся адыходзіць ад выкарыстання прыгонных працоўных і пераходзіць на добраахвотную працу вольных рабочых. Вядома, што падчас кіраўніцтва нясвіжскай тэкстыльнай мануфактурай Пётр Тапалеўскі выказваў настойлівае жаданне адмовіцца ад чарговай штоквартальнай працы дзяўчын-прадзільшчыц і перайсці да пастаяннай працоўнай занятасці, што павінна было павысіць майстэрства дзяўчын, і, адпаведна, прывесці да павышэння якасці і колькасці вырабляемай прадукцыі [4, с. 65].

Прывельяванае становішча вольных майстроў падкрэслівалася рэгулярным заробкам. Аплата працы залежала ад шматлікіх фактараў: віда працы, кваліфікацыі і таленавітасці майстра, колькасці вырабленай прадукцыі, сямейнага становішча майстра і іншых момантаў. На ўсіх вотчынных мануфактурах былі катэгорыі працаўнікоў, якія атрымлівалі фіксаваны заробак. Вядома, да такіх адносіліся кіраўнік, пісары, вучні, усе дапаможныя працоўныя (кавалі, ганчары, столяры і г.д.). Самымі заможнымі працаўнікамі з пералічаных, безумоўна, з’яўляліся кіраўнікі мануфактур, іх гадавы заробак перавышаў 300 злотых. Спадар Чачот (інтэндант Налібоцкай мануфактуры) атрымліваў 400 злотых у год. Пісары на прадпрыемствах таксама зараблялі добрыя грошы. Так, на Налібоцкай мануфактуры ў 1765 г. аклад пісара складаў 288 злотых у год (24 злотых у месяц). Заробак дадатковых працаўнікоў залежаў ад складанасці выконваемай работы і розніўся ад 144 злотых (мог атрымліваць слесар) да 16 злотых штогадова (атрымліваў апальшчык). Вучні таксама атрымлівалі грошы незалежна ад аб’ёму выкананай працы, але ў залежнасці ад сваёй спецыялізацыі. Вучні-гутнікі ў сярэднім атрымлівалі каля 8 злотых у месяц (96 злотых у год) [7, с. 265–266]. Калі ўлічваць, што пуд (трохі больш за 16 кг) самага таннага жыта ў Гданьску ў 1760 г. можна было набыць за 21 грош, то заробкі працаўнікоў мануфактурных прадпрыемстваў не падаюцца вельмі нізкімі [9, с. 60].

Асноўная маса працаўнікоў (гутнікі, ткачы, рысоўнікі, гравёры і г.д.), працу якіх лёгка было палічыць і ацаніць, атрымлівала заробак у залежнасці ад аб’ёму выкананай працы. На шкляных прадпрыемствах была ўсталявана фіксаваная аплата 1 капы (60 шт.), якая складала 20 грошаў. Найбольш вопытныя і кваліфікаваныя майстры маглі разлічваць на 25 грошаў за кап. Асабліва каштоўныя майстры (шліфоўшчыкі і рысоўнікі) атрымлівалі 1/3 ад кошта кожнага выраба [7, с. 265–266]. Заробкі кваліфікаваных майстроў за год былі прыблізна наступныя: замежныя майстры – ад 400 да 1360 злотых у год, каваль – 156 злотых, гутнікі, шліфоўшчыкі – ад 76 да 45 злотых, паліроўшчыкі – ад 60 да 45 злотых [10, с. 111–112].

Лепш зразумець, якім коштам даставаліся рабочым гэтыя грошы, можна разгледзеўшы ўмовы іх працы. Справаводчыя дакументы, якія захаваліся на сённяшні дзень, даюць небагатае апісанне працоўнага асяроддзя на вотчынных прадпрыемствах. Вядома, што ў абсалютнай большасці ўстаноў працоўны дзень перавышаў 10 гадзін. З улікам светлага дня імкнуліся пачаць працу як мага раней, з 4 гадзін раніцы і заканчвалі каля 7 гадзін увечары. Нават з перапынкам на абед працоўныя праводзілі за працай каля 13–14 гадзін шэсць дзён у тыдзень [1, с. 52]. І гэта ўлічваючы, што амаль уся праца патрабавала фізічнай сілы і трываласці. Дарэчы, вельмі часта такі доўгі працоўны дзень не вызываў нараканняў у працаўнікоў. Гэта звязана з аплатай працы вольных майстроў, якія атрымлівалі заробак у залежнасці ад аб’ёму выкананай працы. Вядома, што разлік з майстрамі Слуцкай персяірни ажыццяўляўся ў суботу, калі кожнаму майстру аплочвалі той кавалак працы, які ён здолеў зрабіць за тыдзень [12]. Такім чынам, у інтарэсах саміх майстроў было вырабіць як мага большы кавалак працы.

Большасць прадпрыемстваў характарызавалася жорсткай дысцыплінай. Так, спазненне на працу ці ранейшы зыход з яе караліся ў залежнасці ад статуса парушальніка на прадпрыемстве. Напрыклад, некваліфікаваных працаўнікоў маглі збіць палкамі ці пакараць турэмным зняволеннем, для майстроў жа былі прадугледжаны штрафы (напрыклад, памер штрафу на Налібоцкай мануфактуры складаў 20 грошай за кожную гадзіну спазнення). Падчас працы нельга было рабіць перапынкі, хадзіць па цэху, спяваць і шумець [1, с. 44–63]. Аб неспрыяльных умовах працы кажуць зафіксаваныя ў дакументах скаргі і нават уцёкі з працы. Таксама вядома, што ў неспакойны

час другой паловы XVIII – пачатку XIX ст. ў Налібаках стаяў вайсковы гарнізон. Ці то каб абараняць мануфактуру ад бандытаў, ці то каб пільнаваць працаўнікоў [11, с. 67].

Заклучэнне. Больш-менш поўны разгляд пытання працоўнай сілы вотчынных мануфактур прадугледжвае аналіз нацыянальнага, полавага, колькаснага, сацыяльнага складу працаўнікоў прадпрыемстваў.

У другой палове XVIII ст. на беларускіх землях па колькасці працоўных мануфактуры былі дробныя (мелі 20–25 працоўных), сярэднія (абслугоўваліся 40–50 чалавекамі) і буйныя (выкарыстоўвалі працу больш за 50 рабочых). У полавым складзе на прадпрыемствах пераважалі мужчыны, але былі галіны вытворчасці (напр., тэкстыльная), дзе адсотак жанчын-працаўніц быў даволі высокі. Калі аналізаваць нацыянальны склад працаўнікоў мануфактур на беларускіх землях, то ўсіх спецыялістаў умоўна можна падзяліць на замежных і мясцовых. У першыя гады існавання мануфактур на іх пераважаў іншаземны элемент, але ўжо к сярэдзіне XVIII ст. яго выцеснілі мясцовыя працоўныя кадры, праца якіх была не такой таннай, але не менш якаснай. Такая сітуацыя замацуецца і будзе захавана ўвесь час дзейнасці вотчынных прадпрыемстваў. На мануфактурах працавалі як прыгонныя, так і свабодныя спецыялісты, прычым не заўсёды прыгонных было больш. Колькасць вольных рабочых залежала ад складанасці вытворчасці. Чым больш ведаў і адукацыі патрабавалася для працы, тым большы адсотак свабодных спецыялістаў набіраўся ў штат. Такая сітуацыя была характэрна для шкляной вытворчасці. Кіраўніцтва мануфактур даволі хутка ўбачыла такія выгоды ад наёмных рабочых, як адукаванасць, прафесіяналізм, зацікаўленнасць у колькасці і якасці вырабленага. Ад працы прыгонных не адмаўляліся, але ў большасці сваёй яе выкарыстоўвалі для выканання некваліфікаванай працы. Умовы працы работнікаў мануфактур былі цяжкімі: працяглы працоўны дзень, штрафы і пакаранні, не заўсёды здавальняючы стан працоўных памяшканняў, адсутнасць дапамогі падчас хваробы ці старасці. Больш-менш добра сябе маглі адчуваць толькі вольныя прафесіяналы. Нягледзячы на шматлікія цяжкасці, працоўным вотчынных мануфактур удавалася ствараць унікальныя вырабы неверагоднай прыгажосці, узбагаціўшы дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

1. Романовский Н.Т. Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.). – Минск: Ротапринт НИ при Госплане БССР, 1966. – 431 с.
2. Яніцкая М.М. Беларускае мастацкае шкло (XVI – XVII стст.). – Минск: Навука і тэхніка, 1977. – 87 с.
3. Школьна О.В. Великосвітські мануфактури князів Радзивіллів XVIII-XIX століть на теренах Східної Європи. – Київ: Ліра-К, 2018. – 191 с.
4. Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Cz. 1 – 2: 1720 – 1780. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. – 448 s.
5. Табеля, реестры натуральной и денежной платы, тарифы месячного, квартального, годового жалованья администрации и рабочим зеркальной фабрики имени // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 9004.
6. Ведомости расчётов с рабочими и служащими стекольного завода в Уречье с указанием выработанных изделий // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 9028.
7. Из отчета о состоянии стекольной мануфактуры кн. Радзивиллов в с. Налибоки // Сборник документов и материалов Белоруссия в эпоху феодализма: у 3 т. / рэдкал.: А. И. Азаров, А. М. Карпачев [и др.]. – Минск: Академия наук БССР, 1960. – Т. 2: Белоруссия в эпоху феодализма с середины XVII до конца XVIII века, до воссоединения с Россией. – С. 264 – 266.
8. Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду федалізму / Беларуская акадэмія навук, Інстытут гісторыі імя М.Н. Пакроўскага. – Минск: Выдавецтва Беларускай акадэміі навук, 1934. – № 1: [1796-1840]. – С. 22–32.
9. Рост цэн на збожжа // Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: у 4 т. / рэдкал.: Н.М. Нікольскі [і інш.]. – Минск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1940. – Т. 2 (1772-1903 гг.). – С. 60.
10. Карпачев А.М. О социально-экономической сущности вотчинной мануфактуры // Вопросы истории. – 1957. – № 8. – С. 101–117.
11. Галоўка С. Шкляныя цуды з Налібакаў // Беларуская думка. – 2016. – № 10. – С. 60–67.
12. “Я карандашом не нарисую то, что получалось, когда они нажимали на педаль”: как ткали случкие пояса в 18 веке и что изменилось сейчас [Электронный ресурс] // СТБ. ЗАО “Столичное телевидение”. – 22.05.2018. – URL: <http://www.ctv.by/ya-karandashom-ne-narisuyu-to-chto-poluchalos-kogda-oni-nazhimali-na-pedal-kak-tkali-sluckie-poyasa> (дата обращения 10.01.2024).

Паступіў 12.02.2024

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ И ПОЛОЖЕНИЕ РАБОЧИХ ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ МАНУФАКТУР НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В XVIII В.

Я.В. МАКОВСКАЯ

(Белорусский государственный университет, Минск)

Статья затрагивает вопрос рабочей силы на предприятиях мануфактурного типа, которые возникли на белорусских землях в XVIII веке. Автор стремится нарисовать подробный портрет рабочего частновладельческих мануфактур через анализ правового, количественного, национального состава рабочих предприятий. Одной

из особенностей мануфактур на территории Беларуси было использование труда крепостных крестьян, поэтому проблема социального состава рабочих занимает особое место в статье. Во время всестороннего рассмотрения портрета рабочего немаловажным является вопрос национальности. В статье не только перечислены национальности рабочих, но и делается вывод о причинах быстрой замены иностранных мастеров местными специалистами. Особое внимание уделяется описанию и оценке условий, в которых трудились рабочие.

Ключевые слова: частновладельческие мануфактуры, рабочие, крепостные рабочие, наёмные рабочие, Налибокская стеклянная мануфактура, Несвижская текстильная мануфактура.

SOCIAL PORTRAIT AND POSITION OF WORKERS OF PATRIMONIAL MANUFACTORIES IN THE TERRITORY OF BELARUS IN THE 18TH CENTURY

Y. MAKOUSKAYA
(Belarusian State University, Minsk)

The article is devoted to the problem of working force in manufacturing-type enterprises that arrived on Belarusian lands in the 18th century. The author strives to paint a detailed portrait of the worker in patrimonial manufactories through an analysis of the gender, quantitative, and national composition of workers in enterprises. One of the features of manufactories on the territory of Belarus was the use of the labor of serfs, therefore the problem of the social composition of workers occupies a special place in the article. During a comprehensive examination of the portrait of a worker, the issue of nationality is important. The article not only lists the nationalities of the workers, but also makes a conclusion about the reasons for the rapid replacement of foreign craftsmen by local specialists. Particular attention is paid to the description and assessment of the conditions in which the workers worked.

Keywords: patrimonial manufactories, workers, serf workers, hired workers, glass manufactory in Nalibaki, Nesvizh textile manufactory.

УДК 94(476)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-41-44

**ИЗ ИСТОРИИ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ ЦЕРКВИ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.:
РАПОРТ АРХИМАНДРИТА БОГОЯВЛЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ МАКАРИЯ
АРХИЕПИСКОПУ МОГИЛЕВСКОМУ И ВИТЕБСКОМУ ДАНИИЛУ (НАТТОК-МИХАЙЛОВСКОМУ)**

В.И. КОРОНЕВСКИЙ

(Санкт-Петербургский государственный университет)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5910-6799>

e-mail: iliich2000@mail.ru

К публикации предлагается малоизвестный документ из коллекции епископа Павла (Доброхотова), хранящийся в Научно-историческом архиве Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук: рапорт Макария, архимандрита Полоцкого Богоявленского монастыря, направленный на имя архиепископа Могилевского и Витебского Даниила (Натток-Михайловского) 23 августа 1817 г. Составитель рапорта, ссылаясь на позицию православного населения Полоцка, поднимает вопрос о необходимости передачи православным Спасо-Преображенской церкви, на тот момент находившейся в ведении Ордена иезуитов. Публикация сопровождается комментарием: анализируется аргументация составителя документа, рассматриваются вопросы о возможности влияния ходатайства 1817 г. на дальнейшую судьбу храма и восприятие его истории белорусскими православными авторами XIX в., обосновывается ценность публикуемого документа как источника по истории храма и исторических воззрений полочан первой трети XIX в.

Ключевые слова: Полоцк, Спасо-Евфросиниевский монастырь, Спасо-Преображенская церковь, Евфросиния Полоцкая, Богоявленский монастырь, православие.

Введение. Определяющий для истории Полоцкого Спасского монастыря период 1830-х – начала 1840-х гг. исследован как в современных работах¹, так и в трудах авторов XIX – начала XX вв. [1, с. 4–7; 2, с. 4; 3, с. 8]. В научный оборот введены источники, связанные с ключевыми событиями этого времени, включая не только восстановление самой обители, но и первые попытки добиться перенесения мощей преподобной Евфросинии из Киево-Печерской лавры², возвращение Креста святой в Спасо-Преображенскую церковь³. Не являются исключением и обстоятельства перехода самого храма в ведение православных в 1832 г.⁴.

Однако вопрос о статусе обители преподобной Евфросинии и связанных с ней святынь был поднят не в начале 1830-х гг., а значительно раньше. Косвенные упоминания об этом можно усмотреть, например, у протоиерея Иоанна (Григоровича), отмечавшего, что «православные, при всей малочисленности и бессилии своего сословия в том краю, не переставали сожалеть о таком уничтожении древней святыни, не преставали желать возвращения оной как законного достояния своих предков» [4, с. 167]. Тем не менее, на данный момент исследователи не располагают существенным количеством источников, датируемых первыми десятилетиями XIX в., в которых нашло отражение указанное стремление. Публикуемый документ призван частично восполнить этот пробел и осветить один малоизвестный эпизод из истории попыток православных полочан добиться изменения статуса Спасо-Преображенского храма, имевший место в 1817 г.

Основная часть. К публикации предлагается документ из коллекции епископа Павла (Доброхотова)⁵, хранящийся в Русской секции Научно-исторического архива Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук [5, с. 165–177]. Он представляет собой копию рапорта архимандрита Богоявленского монастыря Макария⁶, направленного на имя архиепископа Могилевского и Витебского Даниила (Натток-Михайловского) от 23 августа 1817 г.

Автор документа, ссылаясь на «усердное желание» и «письменное прошение»⁷ православных жителей Полоцка, поднимает вопрос о пересмотре статуса Спасо-Преображенского храма, находившегося на тот момент в ведении Ордена иезуитов. С его точки зрения, основанная преподобной Евфросинией церковь должна принадлежать «ко греко-российскому»⁸ исповеданию и ведомству». Необходимость её передачи обосновывается им при

¹ Мыслівец Г.М. Традыцыя шанавання Еўфрасінні Полацкай: Генезіс, развіццё, сучаснасць: Дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск, 2015. – С. 59–63.

² Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 796. Оп. 133. Д. 323. Л. 1 – 3 об.; Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 262. Карт. 50. Д. 3. Л. 1 – 6.

³ Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 1430. Оп. 1. Д. 9496. Л. 1 – 11; РГИА. Ф. 796. Оп. 123. Д. 710. Л. 1 – 4 об.

⁴ РГИА. Ф. 824. Оп. 1. 1832. Д. 94. Л. 1–8.

⁵ Павел (Доброхотов) – епископ Псковский и Порховский в 1869–1882 гг., епископ Олонецкий и Петрозаводский в 1882–1897 гг. В 1849–1851 гг. являлся архимандритом Богоявленского монастыря.

⁶ Архимандрит Макарий – до 1818 г. настоятель Богоявленского монастыря, в 1818–1820 гг. настоятель Курской Коренной пустыни, в 1820–1827 гг. настоятель Александро-Свирского монастыря.

⁷ Текст самого прошения, о котором упоминает Макарий, на данный момент обнаружить не удалось, в связи с чем идентифицировать непосредственных инициаторов ходатайства, а также определить их число не представляется возможным.

⁸ Т.е. православному.

помощи трех основных аргументов. Во-первых, архимандрит Макарий апеллирует к истории храма. Он отстаивает тезис о том, что церковь была изъята у православных несправедливо: присвоена «к сему латинскому исповеданию насильно», причем случилось это в период «несчастных для России приключений» (Л. 42об. – 43). Данный взгляд, не основываясь на работах современных Макарию [6, с. 79–92] или более ранних [7] полоцких авторов, по-видимому, восходит к логике исторических трудов архиепископа Георгия (Конисского) [8, с. 204–212]. Во-вторых, святыне приписывается определяющая роль в спасении Полоцка от французов во время войны 1812 г.: Макарий пишет, что именно через молитвы, возносимые посредством «святою рукою вооруженной церкви», Полоцк был «исторгнут из рук неприятеля» (Л. 43об.). По-видимому, указанный тезис отражает убеждение, к 1817 г. существовавшее в полоцкой православной среде, хотя не исключено, что оно оформилось уже в 1812 г., поскольку в качестве доказательства составитель документа ссылается на «военного действия реляции». В-третьих, утверждается, что пребывание церкви в ведении католиков неблагоприятно сказывается как на ней самой, так и на православных жителях Полоцка, из числа которых многие «сворачиваются с пути истины лжеумствованиями езуитов в их латинском обряде» (Л. 43об.).

Какую роль сыграл публикуемый документ в истории Полоцка? Какую ценность он может представлять для современного исследователя? Для ответа на первый вопрос необходимо узнать, последовала ли со стороны архиепископа Даниила (Натток-Михайловского) какая-либо реакция на рапорт архимандрита Макария. Свидетельств, проливающих свет на этот вопрос, ни в коллекции Павла (Доброхотова), ни в других архивных собраниях на сегодняшний день обнаружить не удалось. По-видимому, не были они известны и исследователям XIX – XX вв. Соответственно, есть основания полагать, что архиепископ никак не ответил на обращение Макария и не предпринял никаких усилий, нацеленных на решение вопроса при помощи «вышней власти». Если это правда, следует констатировать, что какая-либо связь между ходатайством 1817 г. и итоговой передачей храма православным в 1832 г. отсутствует, а сама инициатива не имела никаких существенных последствий. Тем не менее, не исключено, что данный тезис будет опровергнут новыми архивными находками.

Для ответа на второй вопрос следует также определить, оказали ли изложенные в рапорте идеи существенное влияние на взгляды полоцких авторов последующей эпохи. В пользу этого мог бы свидетельствовать факт повторения некоторых тезисов, высказанных в рапорте Макария, более поздними авторами. Речь идет не только об уже упомянутом утверждении о горячем желании православных полочан вернуть Спасо-Преображенскую церковь, но и о противопоставлении «счастливых» времен, когда храм процветал, эпохе «заборов здешнего Белорусского края Польскою державою», когда он был изъят у православных (Л. 42 – 42об.), встречающемся и в текстах 1830-х гг. у протоиерея Иоанна (Григоровича) [4, с. 162–167] и А. Скворцова [9, с. 323–326]. Тем не менее, поскольку упоминаний о ходатайстве 1817 г. ни один из трудов XIX – начала XX вв., посвященных истории обители, не содержит, более вероятным представляется предположение, согласно которому между воззрениями составителя документа и более поздних авторов нет прямой преемственности, но они имеют общий источник – труды архиепископа Георгия (Конисского) и, возможно, работу Н.Н. Бантыш-Каменского [10]. В пользу маловероятности наличия прямой преемственности между текстом 1817 г. и более поздними нарративами говорит и отсутствие в последних одного из ключевых тезисов рапорта, согласно которому в 1812 г. святыня сыграла определяющую роль в освобождении Полоцка. Не только в текстах 1830-х гг., но и в более поздних работах, излагающих историю Спасо-Преображенского храма и Спасского монастыря, о событиях 1812 г. речи не идет: первые десятилетия XIX в. либо вовсе не затрагиваются (протоиерей Иоанн (Григорович) [4], священник Владимир (Альбицкий) [3], А. Скворцов [9]), либо связываются лишь с изгнанием иезуитов и переходом храма к Ордену пиаров (К.А. Говорский⁹, протоиерей Михаил (Дубровский) [2, с. 4], А.П. Сапунов [1, с. 3]).

Таким образом, сам по себе публикуемый документ, вероятно, не оказал определяющего влияния ни на дальнейшую судьбу Спасо-Преображенской церкви, ни на последующую историографическую традицию. Возможно, именно поэтому он был забыт. Тем не менее, в условиях скудости источников, проливающих свет на судьбу Спасо-Преображенской церкви в первой трети XIX в., и, тем более, на восприятие православными полочанами 1810-х гг. собственной истории, рапорт архимандрита Макария может представлять существенную ценность для современного исследователя, занимающегося историей Полоцка первых десятилетий XIX в.

* * *

Документ публикуется впервые. Орфография и пунктуация корректируются в соответствии с современными нормами, стилистические особенности сохраняются. Подчеркивания оригинала сохраняются. Сокращенные слова раскрываются в квадратных скобках. Разбивка на листы сохраняется.

НИА СПбИИ РАН. Ф. 52. Оп. 1. Д. 204. Л. 42 – 43 об.

Л. 42

Копия

Его Высокопреосвященству Господину Даниилу, Архиепископу Могилевскому и Витебскому и ордена Святыя Анны первой степени Кавалеру

Полоцкого Богоявленного Монастыря от Архимандрита Макария

Рапорт¹⁰

⁹ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1758. Л. 170 об.

¹⁰ Сбоку Л. 42 подписано: «Упомянутые здесь документы остались в д[уховной] Консистории и представлены Ар[химандритом]

Прежде бывший Полоцкого Богоявленского Монастыря Г[осподин] Архимандрит Александр при здаче мне, яко приемнику своему, сего монастыря и всего к нему принадлежащего оставил между прочими бумагами три выписки на польском и российском языке и одну печатную книгу на одном польском языке с примесью латинского под титулом «Информация, или известие о землях и церквях греко-российских в фундуше Полоцкой Езуитской коллегии отданных», которая показывает: что в древние времена владетельными российскими князьями и их высокою фамилиею сооружены были в городе Полоцке и около оного многие церкви греко-российского исповедания, и между оными особенно за две версты

Л. 42об.

от города Полоцка над рекою Полотою Святого Спаса, при коем Святая Евфросиния, Полоцкая княжна, основала в свое время девичий монастырь и в нем святую жизнь свою препровождала, что она церковь, равно как и все другие с основанными при них обителями и дарованными им имениями и землями, находились в благочестивом положении, в продолжении тех щастливых для России времен, в которые соседственные державы не могли еще иметь превозможения своего над нею, но что впоследствии несчастных для России приключений и неприятельских на нея нашествий почти все из тех церквей с обителями их: иные вовсе разрушены, так что никаких и признаков их уже нет; и другие разорены до того, что только малые признаки их местоположения остались, что самая церковь Святого Спаса, при коей святая Евфросиния (почивающая ныне в нетлении в Киево-Печерской Лавре) блаженную жизнь вела, хотя и не разрушена, но и она, равно как и все другие церкви и места во время заборов здешнего Белорусского края Польскою державою, отторгаемы были от греко-российского благочестия и ведения и обращаемы к римско-католическому владычеству и исповеданию, так что

Л. 43

и поныне все они остаются в их власти и при их исповедании, как то и церковь Святого Спаса и местожительство Святыя Евфросинии находятся в руках езуитского ордена. А поелику я по делам сего Богоявленского Монастыря, не нашел того, чтоб о сих принадлежностях к греко-российскому исповеданию куда представляемо было; и почитая, что выше прописанных бумаг, яко заключающих в себе важность, отнятой от благочестивого греко-российского исповедания собственности, а превозможением поборяющих по римско-католической религии, во времена для России несчастныя и присвоенной к сему латинскому исповеданию насильно, не должно оставлять в неизвестности, а следует открыть их пред вышним духовным господствующим греко-российского исповедания правительством. С другой же стороны, благочестивые граждане города Полоцка открыли мне усердное свое желание и даже подали письменное прошение о исходатайствовании чрез начальство надобного состоящее от вышней власти Высочайшего повеления, чтоб для свободного им во всякое время в церкви Святого Спаса молитвоприношения и отправления святых литургий по греко-российскому обряду сия церковь с ея принадлежностями

Л. 43об.

землями возвращена была, так как и в древния, и потом в последующия времена находилась, к греко-российскому исповеданию и ведомству, а паче потому, что оне сохранить желают память прошедшего 1812го года, ибо на сем-то месте пали храбрые российские воины, и здания каменные сооруженные иезуитами в прах до основания разрушены, сия же святою рукою вооруженная церковь осталась от всех неприятельских орудиев невредима, и чрез приносимые к оной молитвы исторгнут город Полоцк из рук неприятеля, чему доказательством послужит военного действия реляции, но ныне такого молитвоприношения и служения в оной Церкви, и воздавать память храбрым воинам, иначе не могут как только по испрашивании на то дозволения у старших ксендзов ордена езуитского кои, однакож, отпращиваний Божией службы там и для них никакому иному священнослужителю не дозволяют, как токмо униатского базыльянского монастыря по их же латинскому обряду. И многия совращены с пути истины лжеумствованиами езуитов в их латинском обряде. Со временем, ежели храм сей не будет обращен в первобытное состояние и останется в руках оного, то, ревнуя о церкви, остатки прекратиться¹¹ могут, для того и осмеливаюсь Вашему Высокопреосвященству, во-первых, все вышеупомянутые бумаги и книгу представить на благорассмотрение, и во-вторых жителей города Полоцка о обратном церкви Святого Спаса с принадлежностями ея и местожительством Блаженныя и Святой Евфросинии, Полоцкой российской княжны, коея нетленные мощи ныне почивают в Киево-Печерской лавре, возвращении ко греко-российскому исповеданию и ведомству, предать в высокое архипастырское ваше покровительство

Архимандрит Макарий

23 августа 1817

ЛИТЕРАТУРА

1. Сапунов А.П. Полоцкий Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь. – Витебск: Тип.-лит. Г.А. Малкина, 1888. – 11 с.
2. Михаил (Дубровский), протоиерей. Полоцкая Спасо-Евфросиниевская женская обитель // Витеб. губ. ведомости. – 1894. – № 36. – С. 3–4.
3. Владимир (Альбицкий), священник. Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь. Краткий исторический очерк Спасской обители: ее прошлое и настоящее. – Витебск: Губ. тип.-лит., 1897. – 12 с.

Макарием при сем рапорте, а ~~он~~ сей оттиск их для переправки и до сих остается там если бы стали в Консистории просить».

¹¹ Слово написано малоразборчивым почерком, идентификация затруднена.

4. Иоанн (Григорович), протоиерей. Сочинения духовного содержания протоиерея Иоанна Иоанновича Григоровича. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1862. – 171 с.
5. Плешков В.Н., Лукоянов И.В., Пахалова Е.С. Реставрация и консервация фонда 52 (коллекция П. Доброхотова) Научно-исторического архива Санкт-Петербургского института истории РАН // Вестн. Росс. гуман. науч. фонда. – 2012. – № 4. – С. 165–177.
6. Krótka wiadomość o mieście Połocku // Miesięcznik Połocki. – 1818. – Т. 1. – С. 79–92.
7. Stebelski I. Chronologia. – Wilno: Drukarnia Bazylińska, 1782. – 474 s.
8. Георгий (Конисский), архиепископ. Историческое известие о Епархии Могилевской, в Белой России состоящей // Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. – Т. 2. – СПб.: Тип. Эдуарда Веймара, 1861. – 276 с.
9. Сковрцов А. Слово, произнесенное Полоцкой греко-униатской семинарии профессором, магистром Арсением Сковрцовым 7 августа 1832 г. при освящении храма Преображения Господня, созданного Преподобною Евфросиниею княжною Полоцкою в 1160 году // Полоц. епарх. ведомости. – 1910. – № 13. – С. 322–327.
10. Бантыш-Каменский Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. – М.: Синод. тип., 1805. – 454 с.

Поступила 24.04.2024

FROM THE HISTORY OF THE SPAS TRANSFIGURATION CHURCH IN THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY: REPORT OF ARCHIMANDRITE OF THE EPIPHANY MONASTERY MAKARIUS TO THE ARCHBISHOP OF MOGILEV AND VITEBSK DANIIL (NATTOCK-MIKHAILOVSKII)

V. KORONEVSKII
(*St Petersburg State University*)

A little-known document from the collection of bishop Pavel (Dobrokhoto), kept in the Scientific Historical Archives of St Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, is announced for publication: it is the report by Makarii, who was an archimandrite of Polotsk Epiphany monastery, sent to the archbishop of Mogilev and Vitebsk Daniil (Nattock-Mikhailovskii) 23rd of August 1817. The creator of the report with reference to the opinion of the Orthodox Polotsk citizens, raised the issue of the transfer of the Spas Transfiguration, that time controlled by the Jesuits, to the Orthodox. The publication is followed by the commentary: the arguments of the report's composer is analyzed, the influence of the intention of 1817 on the later history of the church and its perception by the Belarusian Orthodox writers of the 19th century is examined, the value of the document as a source on the history of the church and the Polotsk citizens' historical views in the 1st third of the 19th century is reasoned.

Keywords: Polotsk, Spas-Euphrosyne convent, Spas-Transfiguration church, Euphrosyne of Polotsk, Polotsk Epiphany monastery, Orthodoxy.

УДК 94(476.6)"18/19"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-45-50

**УВЯДЗЕННЕ ВАЕННА-АКРУГОВАЙ СІСТЭМЫ КІРАВАННЯ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ
У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 1850-х – ПАЧАТКУ 1860-х гг.****канд. гіст. навук А.В. ХАВАНСКИ****(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)**

Разглядаецца шырокае кола пытанняў, звязаных з асаблівасцямі падрыхтоўкі і рэалізацыі ваеннай рэформы на беларускіх землях. У артыкуле вызначаны асноўныя напрамкі дзейнасці чыноўнікаў ваеннага ведамства па распрацоўцы варыянтаў удасканалення сістэмы ваеннага кіравання. У працэсе даследавання быў праведзены глыбокі аналіз прычын, якія абумовілі змены ў палітыцы ўрада ў галіне ваеннага кіравання ў рэгіёне. У храналагічнай паслядоўнасці скрозь прызму нарматыўна-прававых актаў паказаны працэсы фарміравання і заканадаўчага афармлення акруговых інстытутаў кіравання ў краі. Вызначаны фактары, якія аказвалі негатыўнае ўздзеянне на фарміраванне акруговай структуры кіравання. Паказаны арганізацыйныя мерапрыемствы ваеннага міністэрства, накіраваныя на паляпшэнне ўстройства Віленскай ваеннай акругі. Адзначаецца, што рэалізацыя мерапрыемстваў па стварэнні ваенна-акруговай сістэмы на беларускіх землях у пачатку 1860-х гг. ажыццяўлялася ў складаным міжнародным і грамадска-палітычным становішчы, звязаным з наступствамі Крымскай вайны і антыўрадавымі выступленнямі ў заходніх рэгіёнах імперыі. Надзвычайныя абумовілі рэпрэсіўна-карны характар яго структуры і паўнамоцтваў. Пры гэтым, разам з агульнымі рысамі, у працэсе фарміравання Віленскай ваеннай акругі склаліся мясцовыя асаблівасці, якія адлюстроўвалі ўзровень ваенных пагроз у рэгіёне.

Вынікі і высновы даследавання могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы навучальных дапаможнікаў, лекцыйных і спецыяльных курсаў па айчыннай і ваеннай гісторыі для студэнтаў і курсантаў вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь.

Ключавыя словы: Расійская імперыя, Віленская ваенная акруга, беларускія землі.

Уводзіны. У першай палове XIX ст. адбываюцца істотныя змены на міжнароднай арэне. Нягледзячы на крушэнне асноў Венскай сістэмы міжнародных адносін яшчэ да 1840-х гг., на яе падмурку працягвалі рэгулявацца шматлікія геапалітычныя супярэчнасці. Толькі ў сувязі з чарадой рэвалюцыйных падзей у Еўропе у 1848–1849 гг. адбыўся яе канчатковы дэмантаж. На фоне крушэння старой сістэмы міжнародных адносін у еўрапейскай палітыцы сталі пераважаць нацыянальныя ідэі, якія сталі вызначальнымі для многіх дзяржаў. У гэтых абставінах у цэнтры ўвагі знешняй палітыкі Расійскай імперыі, сярод іншых, па-ранейшаму востра стаялі «ўсходняе» і «польскае» пытанні. Ва ўмовах эскалацыі геапалітычнай сітуацыі ў рэгіёне асноўныя намаганні дзяржаўных інстытутаў улады былі накіраваны на ўзмацненне Узброеных Сіл і ўмацаванне ваеннай бяспекі. У ходзе іх рэалізацыі асаблівае месца адыгрывае ваенна-акруговая рэформа, распачатая на беларускіх землях у пачатку 1860-х гг. На сённяшні дзень у айчыннай гістарыяграфіі адсутнічаюць спецыяльныя працы, прысвечаныя праблеме ўстройства Віленскай ваеннай акругі. Варта адзначыць, што апублікаваныя на сённяшні дзень працы адлюстроўваюць асаблівасці рэалізацыі ваеннай рэформы на беларускіх землях вельмі каратка і, як правіла, у кантэксце разгляду іншых пытанняў. Сярод іх найбольшую цікавасць уяўляе першы том і дадатак да яго выдання «Стагоддзе ваеннага міністэрства. 1802–1902», непасрэдна прысвечанага гісторыі развіцця ваеннага кіравання ў Расійскай імперыі. Ён дае агульнае ўяўленне аб працэсах ваеннага будаўніцтва на яе тэрыторыі [1; 2]. Несумнеўную цікавасць уяўляе праца калектыва расійскіх гісторыкаў А.Ю. Безугольнага, Н.Ф. Кавалеўскага і В.Я. Кавалева, у якой змяшчаюцца звесткі аб развіцці ваенна-акруговай сістэмы ў Расіі ў 1862–1918 гг. [3]. Пытанні дзейнасці вышэйшых службовых асоб арміі па ўладкаванні ваенна-акруговай сістэмы ў краіне ўсебакова адлюстраваны на старонках успамінаў ваеннага міністра, генерал-маёра Д.А. Мілюціна [4; 5].

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца выяўленне асаблівасцей будовы ваенна-акруговай сістэмы на беларускіх землях у працэсе рэарганізацыі структуры ваеннага кіравання Расійскай імперыі.

Асноўная частка. Рэвалюцыйныя падзеі 1848 г. у Еўропе не распаўсюдзіліся на Каралеўства Польскае і заходнія губерні Расійскай імперыі. Нацыянальны рух разгарнуўся тут толькі пасля паражэння ў Крымскай вайне і пачатку правядзення рэформ у краіне. Да гэтага часу на тэрыторыі Каралеўства Польскага, Літвы, Беларусі і Украіны склаліся розныя палітычныя плыні. Сярод іх былі прыхільнікі супрацоўніцтва з Пецярбургам з мэтай дасягнення аўтаноміі. У сваю чаргу, ліберальная шляхта і мясцовая буржуазія (партыя «белых») выступалі за рэформы і імкненне да незалежнасці, але мірным шляхам. У канцы 1850-х – пачатку 1860-х гг. з’явіліся прыхільнікі паўстання (партыя «чырвоных»), якія заклікалі да аднаўлення незалежнасці Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. дыпламатычная падтрымка вядучымі заходнееўрапейскімі дзяржавамі польскага руху стварала для афіцыйнага кіраўніцтва імперыі сур’ёзную знешнепалітычную небяспеку. Так, калі Прусія абяцала сваю падтрымку Расійскай імперыі, Францыя і Англія выступалі супраць яе.

Крымская вайна 1853–1856 гг. аказала істотны ўплыў на змены расстаноўкі сіл на еўрапейскім кантыненте, калі прэтэнзіі імператара Мікалая I на ўстанаўленне расійскай гегемоніі на Блізкім Усходзе і ў Асманскай імперыі наткнуліся на супраціўленне заходніх дзяржаў. Кіруючыя колы Вялікабрытаніі і Францыі не хацелі ўзмацнення

ролі Расійскай імперыі на міжнароднай арэне. Акрамя таго, супраць пашырэння расійскага ўплыву на Балканах выступала Аўстрыя. Такім чынам, у другой палове 1850-х гг. Расійская імперыя фактычна апынулася ў стане міжнароднай ізаляцыі, а яе геапалітычныя пазіцыі былі значна аслаблены [6, с. 323].

Разам са знешнепалітычнымі прычынамі, неабходнасць узмацнення ваеннага ведамства вызначалася галоўным чынам унутрыпалітычнымі абставінамі. Баявыя дзеянні падчас Крымскай вайны паказалі значныя недахопы як ва ўнутраным дзяржаўным ладзе, так і ў яе ваеннай арганізацыі. Расійская імперыя, маючы абсалютную колькасную перавагу ў насельніцтве і велізарныя матэрыяльныя сродкі для вядзення ўзброенай барацьбы, не змагла належным чынам гэтым скарыстацца. Арганізацыя ваеннага кіравання дзяржавы не справілася з пастаўленымі перад ёй задачамі і ў цэлым аказалася не гатовай да новых умоў вядзення вайны. Абстаноўка, якая склалася ў краіне пасля заканчэння вайны, адзначылася нарастаннем рэвалюцыйнай сітуацыі ў некаторых рэгіёнах імперыі. Негатыўны адбітак на ўнутрыпалітычнае становішча краіны наклала і смерць ў лютым 1855 г. імператара Мікалая I. Вырашэнне праблем па рэарганізацыі ваеннай арганізацыі кіравання выпала на час праўлення імператара Аляксандра II [1, с. 374].

Рэгулярная армія Расійскай імперыі ў сярэдзіне XIX ст. было прадстаўлена дзеючымі, рэзервовымі, запаснымі, мясцовымі і дапаможнымі войскамі і не мела, што варта падкрэсліць, адзінага цэнтра кіравання. Так, 1-я армія, якая дыслацыравалася ў Каралеўстве Польскім і на заходніх межах імперыі, знаходзілася пад кіраўніцтвам галоўнакамандуючага. Яму падпарадкоўваліся ўсе без выключэння грамадзянскія і ваенныя інстытуты ўлады на ўзгаданай тэрыторыі. У сваю чаргу, ваеннаму міністру былі падудадныя войскі, якія размяшчаліся ва ўнутрырасійскіх губернях, рэзервовыя часткі, а таксама Асобны корпус унутранай варты і мясцовыя ваенна-гаспадарчыя органы. Акрамя таго, на адмысловым становішчы былі асобныя корпусы, бо знаходзіліся пад камандаваннем чальцоў імператарскага роду. Выключны статус атрымалі войскі ў Вялікім княстве Фінляндскім, асобныя Каўказскі і Арэнбургскі корпусы. Пры гэтым парадак арганізацыі ўзаемадзеяння паміж вышэйназванымі злучэннямі і ваенным міністэрствам ніяк не агаворваўся [7, с. 3–4].

Арганізацыя мясцовага ваеннага кіравання ў Расійскай імперыі ў 1850-я гг. складалася з сукупнасці часта раз'яднаных органаў і ўстаноў з дакладна нявызначанымі паўнамоцтвамі і функцыямі. Адсутнічала выразная ўзаема сувязь паміж цэнтральнымі і мясцовымі вайсковымі адміністрацыямі. Цэнтральныя органы ваеннага ведамства на месцах былі прадстаўлены артылерыйскім, інжынерным, камісарыяцкім і правіянцкім дэпартаментамі, якія ажыццяўлялі ўсебаковае забеспячэнне войскаў на падведаных тэрыторыях. Пры гэтым раёны забеспячэння таго ці іншага дэпартамента ваеннага міністэрства не супадалі, што стварала дадатковыя цяжкасці для часцей і падраздзяленняў расійскай арміі. Найбольш востра гэта праблема адбівалася на беларускіх губернях. Тут адсутнічалі адзіныя цэнтры забеспячэння, а папайненне мясцовых матэрыяльна-тэхнічных запасаў ажыццяўлялася з розных і, часам, аддаленых частак імперыі. Пастаўкі ў рэгіён зброі і боепрыпасаў ажыццяўляліся ўпраўленнем Кіеўскай артылерыйскай акругі. Прадметы камісарыяцкага забеспячэння мясцовыя войскі атрымлівалі з Дынабургскай камісарыяцкай камісіяй. Правіянцкае забеспячэнне губерняў ажыццяўлялася не падпарадкаваным ваеннаму міністэрству правіянцкім упраўленнем 1-й арміі. Трэба заўважыць, што кожная з мясцовых гаспадарчых устаноў мела вельмі абмежаваныя паўнамоцтвы і павінна была па ўсіх, нават дробязных, пытаннях звяртацца да адпаведнага дэпартамента, правы якога таксама былі дастаткова сціплымі, і ў якім амаль усе справы даводзілася вырашаць калегіяльна [8, с. 24].

Праблема падвойнага падпарадкавання ў пачатку 1850-х гг. была характэрна і для артылерыі расійскай арміі. Так, у страйках адносінах артылерыйскія часткі знаходзіліся ва ўпраўленні генерал-фельдхаймштра, які падпарадкоўваўся непасрэдна імператару, а пытанні забеспячэння і вырашэння іншых гаспадарчых пытанняў знаходзіліся ў кампетэнцыі ваеннага міністра і артылерыйскага дэпартамента на месцах, прадстаўленага прыгоннымі артылерыйскімі акругамі. Пры гэтым беларускія губерні тэрытарыяльна ўваходзілі ў склад адразу дзвюх прыгонных артылерыйскіх акруг – Заходняй і Кіеўскай. У цэлым ва ўмовах існаваўшага падзелу артылерыйскага кіравання паміж двума адасобленымі інстытутамі ўлады было вельмі праблематычна ажыццяўляць планамернае і паступальнае развіццё рода войскаў [4, с. 75].

Падобнае становішча было характэрным і для інжынерных войскаў Расійскай імперыі. З аднаго боку, у апэратыўным плане інжынерныя злучэнні імперыі падпарадкоўваліся ўпраўленню генерал-інспектара па інжынернай частцы, па гаспадарчых пытаннях, з другога боку, – інжынернаму дэпартаменту ваеннага міністэрства, што стварала дадатковыя цяжкасці на шляху выканання пастаўленых задач. Упраўленне інжынернымі падраздзяленнямі на беларускіх землях было засяроджана ў дзвюх інжынерных акругах: Бабруйская крэпасць уваходзіла ў склад Кіеўскай, а Брэст-Літоўская – Заходняй інжынерных акруг. Значныя недахопы мясцовай ваеннай арганізацыі заключаліся ў дваістым характары ваеннага ўпраўлення, залішняй бюракратызацыі адносін паміж мясцовымі і цэнтральнымі ўстановамі ў спалучэнні з самаўпраўствам асобных ваенных чыноўнікаў [3, с. 23].

Правіянцкае забеспячэнне ва Узброеных Сілах імперыі таксама мела дэцэнтралізаваны характар. Правіянцкія ўстановы ў выглядзе камісій знаходзіліся ў 1-й арміі і ў асобных корпусах. На астатняй тэрыторыі дзяржавы існавалі органы правіянцкага дэпартамента ваеннага міністэрства ў выглядзе правіянцкіх камісій, камісіянерстваў і дыстанцый. Пры гэтым уся паўната распарадкаў улады была сканцэнтравана ў палявых упраўленнях, якія знаходзіліся ў практычна незалежным становішчы ад міністэрства. Апошняе было пазбаўленае магчымасці кантраляваць іх дзейнасць і ў выпадку неабходнасці карэктаваць яе [1, с. 438].

У канцы 1850-х гг. у ваенным ведамстве былі рэалізаваны мерапрыемствы, накіраваныя на аптымізацыю структуры правяўнскага дэпартаменту шляхам ліквідацыі правяўнцкіх камісій. У выніку іх рэалізацыі былі скасаваныя Кіеўскае, Віленскае і Радамскае правяўнцкія камісіянерствы і ў раёне дыслакацыі 1-й арміі заснаваны пасады обер-правяўнтмайстраў. У выніку гэтых змен на беларускіх землях, у Віцебскай, Магілёўскай, Гродзенскай і Мінскай губернях, уведзіліся пасады обер-паліцмайстраў з зацверджаным штатам [9, с. 489].

Арганізацыйнай рэчавага, грашовага забеспячэння войскаў, а таксама шпітальнай маёмасцю займаўся камісарыяцкі дэпартамент ваеннага міністэрства. Для забеспячэння войскаў уся тэрыторыя Расійскай імперыі была падзелена на 16 камісарыяцкіх камісій. Войскі, якія дыслакаваліся на беларускіх землях, не мелі адзінага цэнтра камісарыяцкага забеспячэння. Часткі, раскватараваныя ў Гродзенскай губерні, забяспечваліся Брэст-Літоўскай камісарыяцкай камісіяй, часткі якія размяшчаліся ў Мінскай і Віцебскай губернях – Дынабургскай камісарыяцкай камісіяй, а войскі з Магілёўскай губерні – Кіеўскай. Такі падзел у адносінах да атрымання прадметаў камісарыяцкага забеспячэння не ствараў умоў для эфектыўнага кіравання як у аператыўным, так і гаспадарчым плане [10, с. 267; 11, с. 50; 12, с. 69; 13, с. 141].

Іншы, не менш сур’ёзны, недахоп у арганізацыі камісарыяцкага забеспячэння заключаўся ў тым, што на адной і той жа ўстанове ляжалі абавязкі як па захаванні маёмасці, так і па распараджэнні ёю. Упраўленне і члены камісарыяцкай камісіі ў адзін і той жа час кіравалі нарыхтоўкай рэчаў, адказвалі за яе якасць, правільнасць прыёмкі і водпуск войскам. Такое адначасовае ўскладанне на адных і тых жа асоб распарадчых і кантрольных функцый, вядома, адмоўна адбілася на арганізацыі забеспячэння [4, с. 138].

Існуючае становішча ў галіне кіравання ваенным ведамствам аказвала негатыўнае ўздзеянне і на мабілізацыйныя магчымасці дзяржавы. Можна сабе толькі ўявіць, якія цяжкасці сустрэліся б у ходзе правядзення мабілізацыі пры такім раз’яднаным стане мясцовых органаў ваеннага кіравання. Можна з упэўненасцю сказаць, што хуткая мабілізацыя ў такіх умовах была б немагчымая. Прыкладзенне арміі да ваеннага становішча запатрабавала б многіх месяцаў, нягледзячы на тое, што войскі тады былі ў значнай меры ўкамплектаванымі [5, с. 269].

Варта адзначыць, што расійскія ваенныя міністры, генералы ад кавалерыі А.І. Чарнышоў (1837–1852 гг.) і В.А. Далгарукаў (1852–1856 гг.) у сваіх дакладах імператару Мікалаю І не прадстаўлялі аб’ектыўнай інфармацыі аб недахопах, якія назапашваліся ў ваенным ведамстве, замоўчваючы існуючыя праблемы. У сваю чаргу, з прыходам да ўлады імператара Аляксандра ІІ высокапастаўленымі ваеннымі чыноўнікамі Расійскай імперыі былі падрыхтаваны шэраг прапаноў па паляпшэнні арганізацыі ваеннага кіравання ў выглядзе так званых запісак генерала-ад’ютанта Ф.В. Рыдзігера (1855 г.) і генерал-лейтэнанта Б.Р. Глінкі (ліпень 1856 г.). Аднак пададзеныя прапановы насілі больш тэарэтычную, чым практычную накіраванасць і не закраналі саміх асноў існуючага ваеннага ладу дзяржавы, яго галоўных праблем [2, с. 19–51; 3, с. 42].

У сакавіку 1856 г. сваё бачанне паляпшэння ўстройства ваеннага міністэрства прадставіў генерал-маёр Д.А. Мілюцін, які ў той час займаў пасаду для адмысловых даручэнняў пры ваенным міністры. У сваёй запісцы «Думкі аб нявыгадах існуючай у Расіі ваеннай сістэмы і аб сродках да ўстаранення іх» знайшлі адлюстраванне ідэі генерала аб тэрытарыяльнай сістэме ваеннага кіравання. На яго думку, пераўладкаванне ў ваенным ведамстве неабходна было б пачынаць з перабудовы цэнтральнай і мясцовай ваеннай адміністрацыі. Укараненне найбольш эфектыўнай формы кіравання войскамі ваенны чыноўнік звязваў з ідэяй стварэння ў Расійскай імперыі ваенных акруг. Нягледзячы на тое, што праект пераўтварэнняў, прадстаўлены Д.А. Мілюціным, насіў дастаткова канструктыўны характар, ён, першапачаткова, не атрымаў належнай увагі і падтрымкі. Аднак яго ідэі часткова былі рэалізаваны падчас арганізацыі ваенна-адміністрацыйнага ўстройства на Каўказе і канчаткова сфарміраваліся ў канцы 1861 г. [3, с. 42; 4, с. 122].

Пэўным штуршком да правядзення карэнных пераўтварэнняў у галіне мясцовага ваеннага кіравання краіны стала ўзмацненне пасля Крымскай вайны 1853–1856 гг. сялянскіх хваляванняў. Грамадска-палітычнае становішча ў дзяржаве ўскладнялася ўздымам нацыянальна-вызваленчага руху ў Каралеўстве Польскім і заходніх губернях імперыі.

Ва ўмовах росту ўнутрыпалітычнай напружанасці ў губернях у вышэйшых урадавых колах узнікла ідэя аб ўзмацненні ваенна-адміністрацыйнага апарата ўлады на месцах шляхам паўсюднага ўвядзення ў імперыі інстытута часовых генерал-губернатораў з шырокімі надзвычайнымі паўнамоцтвамі: «Часова ўсталяваць паўсюдна ўладу, якая б загадвала ўпраўленнем некалькіх губерняў, была б забяспечаная надзвычайнымі паўнамоцтвамі, злучала б у сабе функцыі грамадзянскія з ваеннымі і амаль выключна была б накіравана супраць магчымых хваляванняў сярод сялян» [14, с. 641–651]. Міністэрству ўнутраных спраў было даручана падрыхтаваць адпаведныя прапановы па ўказаным пытанні.

Аднак на старонках службовай запіскі, падрыхтаванай міністрам унутраных спраў графам С.С. Ланскім імператару Аляксандру ІІ, адзначалася, што, па-першае, патэнцыяльная пагроза шырокамаштабных сялянскіх хваляванняў моцна перабольшана, па-другое, увядзенне надзвычайных інстытутаў улады для прадукцыйна-агалоўнага магчымых антыўрадавых выступаў можа мець адваротны эфект і падарвае давер з боку абывацеляў да цэнтральнай улады, па-трэцяе, заснаванне пасадаў часовых ваенных губернатараў на ўсёй тэрыторыі краіны прывядзе да парушэння іерархічнага парадку дзяржаўнага кіравання, запатрабуе кардынальнай перапрацоўкі нарматыўна-прававой базы ў галіне дзяржаўнага кіравання, па-чацвёртае, разрастанне бюракратычнага апарату выкліча немінучыя міжведамасныя супярэчнасці [14, с. 647–648]. У выніку вывучэння довадаў графа С.С. Ланскога, імператар Аляксандр ІІ пагадзіўся з немэтазгоднасцю і неэфектыўнасцю прыняцця такіх мер.

Разам з тым дыскусія аб варыянтах і формах рэарганізацыі, якая прайшла ў вышэйшых урадавых колах, пацвердзіла неабходнасць пераўтварэнняў у галіне мясцовага ваеннага ўпраўлення, накіраваных, з аднаго боку, на яго дэцэнтралізацыю, а з іншага, – стварэнне кампактнага самадзатковага апарату ўлады, які б меў самыя шырокія паўнамоцтвы ў канкрэтным рэгіёне. У гэтых умовах кіраўніцтва краіны звярнула ўвагу на ідэі генерала Д.А. Мілюціна. Менавіта з часу прызначэння 30 жніўня 1860 г. на пасаду ваеннага міністра генерала Д.А. Мілюціна звязваюць правядзенне карэнных пераўтварэнняў у арганізацыі ваеннага ўпраўлення ў Расійскай імперыі: «З першых жа крокаў на новай пасадзе прыйшлося мне прыняцца за перабудову нашых ваенных сіл і ўсіх часцей ваеннага кіравання, выпрацаваўшы папярэдне поўную праграму пераўтварэнняў» [5, с. 243]. Менавіта па ініцыятыве і пры самым актыўным удзеле ваеннага міністра пачалася падрыхтоўка ваенна-акруговай рэформы [3, с. 48].

Атрымаўшы ад імператара Аляксандра II папярэдняю ўхвалу галоўных падстаў будучых пераўтварэнняў, ваеннае міністэрства прыступіла да дэталёвай распрацоўкі будучых пераўтварэнняў. У выніку карпатлівай працы ў ваенным ведамстве 15 студзеня 1862 г. быў прадстаўлены прамежавы варыянт праграмы пераўтварэнняў па розных частках ваеннага ўпраўлення і арганізацыі арміі пад назвай «Усепаданейшы даклад па ваенным міністэрстве» [49, с. 155]. Наступным крокам у распрацоўцы праграмы ваенна-акруговай рэформы стала падрыхтаваная генерал-маёрам Д.А. Мілюціным у пачатку траўня 1862 г. запіска «Галоўныя падставы меркаванага ўстройства ваеннага ўпраўлення па акругах» [5, с. 460]. У ёй у агульных рысах была выкладзена меркаваная арганізацыя ваенна-акруговага ўпраўлення, з указаннем кампетэнцый кожнага аддзела, парадак адносінаў да галоўнага начальніка акругі і цэнтральнага кіраўніцтва. У запісцы таксама быў прапанаваны варыянт тэрытарыяльнага падзелу імперыі па акругах [4, с. 163].

Першапачаткова спраектаваны падзел некалькі адрозніваўся ад канчатковага варыянта. Меркавалася сфарміраваць на тэрыторыі імперыі 11 акруг. Згодна з планам генерала Д.А. Мілюціна, беларускія землі павінны былі ўвайсці ў склад дзвюх ваенных акруг: Паўночна-Заходняй (Віленская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні) і Балтыйскай (Віцебская губерня). Пры гэтым у дакуменце агаворвалася, што гэта толькі ўмоўны варыянт і надалей пытанне патрабуе больш дэталёвай прапрацоўкі, зыходзячы з сукупнасці ваенных, статыстычных, этнаграфічных, тэрытарыяльна-адміністрацыйных і эканамічных фактараў [1, с. 492; 5, с. 461].

Згодна з прапанаваным праектам, кіраўнічы апарат акругі павінен быў складацца з так званага камандавання ўпраўлення – галоўнага начальніка акругі і акруговага штаба, а таксама шэрагу адміністрацыйных устаноў: Савета і чатырох акруговых упраўленняў (інтэнданцкага, артылерыйскага, інжынернага і ўрачэбна-шпітальнага). У задачы акруговага штаба ўваходзілі распараджэнні па камплектаванні войскаў, нагляд за іх станам, улік колькасці, складанне статыстычных звестак і карт. На адміністрацыйныя ўпраўленні акругі ўскладаліся задачы па кіраўніцтве дзейнасцю акруговай артылерыйскай гаспадаркі, інжынернымі работамі, забеспячэннем войскаў харчаваннем, рэчамі і грашыма. Адначасова яны павінны былі інфармаваць ваеннае міністэрства паводле сваіх кампетэнцый аб стане спраў [3, с. 66; 5, с. 461–462].

У далейшым, у ходзе мінулай дыскусіі сярод кіруючага складу арміі і іншых зацікаўленых асоб, нягледзячы на шэраг пэўных недахопаў, ініцыятыва стварэння ваенна-акруговай сістэмы была падтрымана імператарам Аляксандрам II. На аснове канцэпцыі, прапанаванай генералам Д.А. Мілюціным, пачалася распрацоўка праекта Палажэння аб ваенна-акруговых упраўленнях [15, с. 1–5]. Разам з тым, ваенна-палітычнае становішча на захадзе Расійскай імперыі ў пачатку 1860-х гг. складалася такім чынам, што яшчэ да канчатковай тэарэтычнай прапрацоўкі ўсіх бакоў ваеннай рэформы прыйшлося прыступіць да яе практычнай рэалізацыі. Гэтаму працэсу шмат у чым «паспрыялі» падзеі ў Каралеўстве Польскім, Літве, Беларусі і Украіне, дзе пачаліся антырасейскія выступы. Ва ўмовах разрастання маштабаў сялянскага, нацыянальна-вызваленчага руху і пагрозы яго падтрымкі з боку еўрапейскіх дзяржаў (Францыі і Вялікабрытаніі) усё больш бясспрэчным становіўся той факт, што корпуснае ўстройства, якое існавала ў расійскай войску, не дазваляе эфектыўна супрацьстаяць новым выклікам. Непаваротлівая арганізацыя 1-й арміі не паспявала аператыўна рэагаваць на пашырэнне паўстанцкага руху, раззасяроджанага па ўсёй тэрыторыі рэгіёну.

У існуючым становішчы імператару Аляксандру II было прапанавана дэцэнтралізаваць упраўленне 1-й арміі шляхам стварэння на яго аснове трох ваенна-адміністрацыйных цэнтраў у выглядзе Варшаўскай, Віленскай і Кіеўскай ваенных акруг. 6 ліпеня 1862 г. імператар Аляксандр II падтрымаў адпаведную прапанову і зацвердзіў Палажэнне, згодна з якім 1-я армія і 1-ы, 2-і і 3-і армейскія корпусы былі пераўтвораны ў ваенныя акругі. Так, штаб 1-га армейскага корпуса быў перайменаваны ва ўпраўленне войскаў Віленскай ваеннай акругі [16, с. 660–661]. У склад акругі былі ўключаны Віленская, Ковенская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні.

Структура кіравання акругай стваралася паступова і шмат у чым насіла эксперыментальны характар. Першапачаткова ў Віленскай ваеннай акрузе быў створаны толькі ваенна-акруговы штаб з часовымі штатамі. Забеспячэнне войскаў акругі ажыццяўлялася ранейшымі гаспадарчымі ўстановамі. Толькі ў канцы 1862 г. было створана акруговае інтэнданцтва, якое адказвала, аднак, за забеспячэнне войскаў выключна прадметамі харчавання, пастаўкі рэчывай маёмасці да жніўня 1864 г. заставаліся ў руках камісарыяцкіх устаноў.

Цэнтральнае кіраўніцтва рабіла далейшыя крокі па перамеркаванні ўладных паўнамоцтваў паміж цэнтральнымі і мясцовымі ваеннымі ўладамі. Гэта адносілася, у прыватнасці, да кіраўніцтва артылерый. Першапачаткова палявая артылерыя ў акрузе знаходзілася ў падпарадкаванні начальнікаў артылерыйскіх дывізій, а прыгонная – начальнікаў крэпасных артылерыйскіх акруг. Аднак падзеі ў Польшчы паказалі неабходнасць пераадолення такой раз’яднанасці ва ўпраўленні. Аляксандр II 20 сакавіка 1862 г. зацвердзіў палажэнне, у адпаведнасці

з якім на чале артылерыйскага акруговага ўпраўлення быў пастаўлены начальнік артылерыі, які злучаў у сваіх руках начальства над палявой, прыгоннай і аблогавай артылерыяй. У іерархіі адносін захоўвалася існуючая раней дваістасць: у аператыўным плане начальнік артылерыі падпарадкоўваўся генерал-фельдцэймайстру, а па адміністрацыйна-гаспадарчых пытаннях – Галоўнаму артылерыйскаму ўпраўленню ваеннага міністэрства.

Заклучэнне. Такім чынам, вынікі Крымскай вайны 1853–1856 гг. і міжнароднае становішча, якое складалася пасля яе завяршэння, прывялі да ўсведамлення вышэйшымі ўладамі недасканаласці існуючай сістэмы ваеннага кіравання і неабходнасці яе паскоранага рэфармавання. Падрыхтаваныя ў ваенным міністэрстве прапановы па ўдасканаленні ваеннай арганізацыі імперыі ўвабралі ў сябе ўсе асноўныя патрабаванні часу.

Рэалізацыя ваенна-акруговай рэформы на беларускіх землях, звязаная з заснаваннем Віленскай ваеннай акругі, адбывалася ў складаных унутры- і знешнепалітычных умовах, выкліканых увядзеннем ваеннага становішча, сялянскімі хваляваннямі і пачаткам антырасійскай ўзброенай барацьбы ў рэгіёне. Менавіта гэтыя абставіны паслужылі штуршком да практычнай рэалізацыі яшчэ не да канца прадуманых ідэй ваеннага міністра Д.А. Мілюціна. Структура акругі шмат у чым была прыстасавана да выканання ваенна-паліцэйскіх функцый у сувязі з падзеямі ў заходнім рэгіёне імперыі. Віленская ваенная акруга стваралася ў Расійскай імперыі адной з першых і на аснове часовых заканадаўчых актаў, якія ў далейшым павінны быць ўдакладнены і дапоўнены.

ЛІТАРАТУРА

1. Столетие Военного министерства, 1802–1902: в 13 т. / гл. ред. Д. А. Скалон. – СПб.: Тип. П.Ф. Пантелеева, 1902–1914. – Т. 1: Исторический очерк развития военного управления в России / сост.: Н.А. Данилов, Н.М. Затворницкий. – 1902. – [6], XII, 680 с.
2. Столетие военного министерства, 1802–1902 / гл. ред. Д.А. Скалон. – СПб.: Тип. П.Ф. Пантелеева, 1902–1914. – Приложения к историческому очерку развития военного управления в России / сост.: Н.А. Данилов, Н.М. Затворницкий. – 1902. – [6], 189 с.
3. Безугольный А.Ю., Ковалевский Н.Ф., Ковалев В.Е. История военно-окружной системы в России, 1862–1918 – М.: Центр-полиграф, 2012. – 463 с.
4. Милютин Д.А. Армия для империи. – М.: Родина, 2023. – 224 с.
5. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина, 1860–1862 / под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: «Российский Архив», 1999. – 559 с.
6. История Европы. Т. 5. От французской революции XVIII века до Первой мировой войны. – М.: Наука, 2000. – 667 с.
7. Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. (1855–1880 гг.): [в 6 т.]. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879–1881. – Т. 1 / сост. Максимовским, Хорошхиным; под рук. Богдановича. – 1879. – XIII, 421, [62] с.
8. Военные реформы императора Александра II // Вестник Европы. – 1882. – № 1. – С. 3–34.
9. Об учреждении обер-провиантмейстеров взамен Киевского, Виленского и Радомского провиантских комиссионерств // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2: в 55 т. – СПб., 1860. – Т. 33: 1858. Отделение 1. – С. 489.
10. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба: в 17 т. – СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1848–1858. – Т. 8, ч. 1: Витебская губерния / сост. Безкорнилович. – 1852. – [6], 267 с.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба: в 17 т. – СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1848–1858. – Т. 8, ч. 3: Могилевская губерния / сост. Черницкий. – 1848. – [6], 79, 61 с.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба: в 17 т. – СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1848–1858. – Т. 9, ч. 4: Минская губерния / сост. Стренг. – 1848. – [6], 60 с.
13. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба: в 17 т. – СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1848–1858. – Т. 9, ч. 3: Гродненская губерния / сост. Калмберг. – 1849. – [6], 142 с.
14. Записка о последствиях предполагаемого повсеместного учреждения временных генерал-губернаторов // Русская старина. – 1882. – № 7. – С. 641–652.
15. Свод замечаний по проекту устройства военного управления по округам, составленный в Военном министерстве. – СПб.: Тип. И. Маркова и Ко, 1862. – 433.
16. О главном управлении войсками, входящими ныне в состав 1-й армии // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2: в 55 т. – СПб., 1865. – Т. 37: 1862. Отделение 1. – С. 660–669.

Поступила 30.01.2024

ВВЕДЕНИЕ ВОЕННО-ОКРУЖНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1850-х – НАЧАЛЕ 1860-х гг.

канд. ист. наук **А.В. ХОВАНСКИЙ**
(Гродненский государственный университет имени Янки Купалы)

Рассмотрен широкий круг вопросов, связанных со спецификой подготовки и проведения военной реформы на белорусских землях. В статье определены основные направления деятельности чиновников военного ведомства

по разработке вариантов совершенствования системы военного управления. В процессе исследования был проведен углубленный анализ причин, которые обусловили изменения политики правительства в сфере военного управления в регионе. Процессы становления и законодательного оформления окружных институтов управления в регионе показаны в хронологическом порядке сквозь призму нормативно-правовых актов. Выявлены факторы, оказавшие негативное влияние на формирование окружной структуры управления. Показаны организационные мероприятия военного министерства, направленные на совершенствование организации Виленского военного округа. Отмечается, что реализация мер по созданию системы военных округов на белорусских землях в начале 1860-х гг. осуществлялась в сложной международной и общественно-политической обстановке, связанной с последствиями Крымской войны и антиправительственными выступлениями в западных регионах империи. Чрезвычайные обстоятельства определили репрессивный и карательный характер его структуры и полномочий. В то же время, наряду с общими чертами, в процессе формирования Виленского военного округа разбивались местные особенности, отражавшие уровень военных угроз в регионе.

Результаты и выводы исследования могут быть использованы при подготовке учебных пособий, лекций и спецкурсов по отечественной и военной истории для студентов и курсантов высших учебных заведений Республики Беларусь.

Ключевые слова: Российская империя, Виленский военный округ, белорусские земли.

INTRODUCTION OF THE MILITARY-DISTRICT MANAGEMENT SYSTEM ON BELARUSIAN LANDS IN THE SECOND HALF OF THE 1850s – EARLY 1860s

A. KHAVANSKI

(Yanka Kupala State University of Grodno)

This article examines a wide range of issues related to the specifics of the preparation and implementation of military reform in the Belarusian lands. The work identifies the main directions of activity of military department officials to develop options for improving the military command and control system. During the research, an in-depth analysis of the reasons that led to changes in government policy in the field of military control in the region was carried out. In chronological order, through the prism of normative legal acts, the processes of formation and legislative registration of district management institutions in the region are shown. Factors that had a negative impact on the formation of the district management structure were identified. The organizational measures of the War Ministry aimed at improving the structure of the Vilna Military District are shown. It is noted that the implementation of measures to create a military district system on Belarusian lands in the early 1860s. was carried out in a difficult international and socio-political situation associated with the consequences of the Crimean War and anti-government protests. Extraordinary circumstances determined the repressive and punitive nature of its structure and powers. At the same time, along with general features, in the process of forming the Vilna Military District, local features emerged that reflected the level of military threats in the region.

The results and conclusions of the study can be used in the preparation of textbooks, lectures and special courses on national and military history for students and cadets of higher educational institutions of the Republic of Belarus.

Keywords: Russian Empire, Vilna Military District, Belarusian lands.

УДК 930.85:323.311(476.5)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-51-54

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ
И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДВОРЯНСТВА БЕЛАРУСИ (1861–1914 гг.)****Н.А. МИЗЯРСКА***(Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)*

В данной статье рассматривается степень исследования авторами темы культурно-просветительской и благотворительной деятельности дворянства Беларуси 1861–1914 гг., проанализированы основные исследования, посвященные данной проблематике, охарактеризована их источниковедческая база. Выявлены основные этапы в историографии указанной проблематики. Несмотря на то, что первые работы, посвященные дворянскому сословию на территории Беларуси, были опубликованы еще в 1860-х гг., наиболее существенное отражение данная тема нашла лишь в научных исследованиях конца XX в.

Ключевые слова: дворянство Беларуси; культурно-просветительская деятельность, благотворительность.

Введение. Буржуазные реформы в Российской империи, произошедшие в последней трети XIX в., содействовали развитию культурно-просветительской и благотворительной деятельности дворянства белорусских земель. Новые преобразования в обществе 1861–1914 гг. выдвинули целый ряд требований, которым дворянство Беларуси вынуждено было соответствовать.

Цель данной статьи – проанализировать историю изучения культурно-просветительской и благотворительной деятельности дворянства Беларуси.

Основная часть. В историографии данной проблематики можно выделить три этапа: дореволюционные исследования (последняя треть XIX века – начало XX в.); исследования советского периода; современные исследования (1990 – 2020-е гг.).

Первые работы, в которых затрагивались вопросы культурно-просветительской и благотворительной деятельности дворянства Беларуси пореформенного периода, были опубликованы ещё в 1860-е гг. Среди них необходимо отметить исследование Н.П. Столпянского «Девять губерний Западно-Русского края», изданное в 1866 г. [1]. Данная работа имеет описательный характер и посвящена исследованию девяти Западных губерний Российской империи в топографическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. При характеристике населения этих губерний автор выделил несколько уровней из дворянского сословия. Так, к первому уровню относились польские магнаты, обладающие огромными денежными средствами и достойным образованием. Второй уровень представляли дворяне-землевладельцы, которые стремились получить университетское образование и занимались общественной деятельностью. Третий уровень дворянского сословия составляли мелкие землевладельцы или безземельные шляхтичи, которые имели университетское образование или были совершенно неграмотны.

В книге «Опыт описания Могилёвской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном и медицинском отношении» [2], вышедшей в 1882 г. под редакцией А.С. Дембовецкого, содержатся интересные материалы о благотворительных учреждениях и учебных заведениях Могилёвской губернии конца XIX в. В российской исторической науке конца XIX в. были и обобщающие работы, посвященные благотворительной деятельности. Так, в 1892 г. выходит работа известного русского историка В.О. Ключевского в пользу пострадавших от неурожая людей «Добрые люди древней Руси» [3], где автор, исследуя истоки филантропии в России, пришёл к выводу об эффективности объединения государственной и частной благотворительности. Издание «Благотворительная Россия: история государственной, общественной и частной благотворительности в России» [4] под ред. П.И. Лыкошина носит обобщающий характер и посвящено исследованию становления государственной, общественной и частной благотворительности в Российской империи.

Исследование Б.И. Соловьёва «Русское дворянство и его выдающиеся представители» [5] посвящено истории формирования дворянского сословия в России с древних времён до 1917 г. Автор рассматривает, как в целом высшее сословие России, так и отдельных его представителей, однако данное исследование не затрагивает дворянство белорусских земель. В начале XX в. был опубликован ряд изданий, где содержится информация о дворянских владениях на территории Беларуси. Например, публикация А.П. Сапунова «Список населённых мест Витебской губернии», изданное Витебским губернским статистическим комитетом в 1906 г. [6].

Масштабные работы В.П. Вахтерова [7] и А.С. Пругавина [8] показывают развитие народных чтений и внешкольного образования в Российской империи во второй половине XIX в. Авторами исследуется материал, относящийся к истории культурно-просветительской деятельности не только России, но и белорусских губерний. В данных работах приведён сравнительный анализ культурно-просветительской работы в Российской империи, Западной Европе и Беларуси.

В белорусской и советской исторической науке дворянское сословие рассматривалось исключительно с позиции «эксплуататорского сословия», и поэтому его благотворительная и культурно-просветительская деятельность не являлась предметом специального исследования. В то же время отдельные аспекты этой проблематики

затрагивались в ряде научных работ, посвящённых общему рассмотрению истории культуры Беларуси: «История Белорусской ССР» (академическое издание) [9], «Гісторыя Беларускай ССР» [10], а также обобщающие работы белорусских учёных Л.М. Лыча и В.И. Новицкого [11].

После обретения государственной независимости, в Республике Беларусь повысился интерес к изучению высшего сословия. Так, В.П. Грибковский в своей работе «Прафесар электраграфіі і магнетызму: Якуб Наркевіч-Ёдка» [12] охарактеризовал исследования талантливого белорусского ученого Якуба Накевича-Ёдки, который изучил влияние электричества на растения, проводил эксперименты по приему и передаче электрических сигналов без проводов, предложил метод наблюдения за физическим состоянием и здоровьем человека, основанный на получении электрографических отпечатков, метод электротерапии для парализованных и нервных больных.

В начале 90-х гг. XX в. появились первые диссертационные исследования, которые раскрывают проблемы научной и культурно-просветительской деятельности второй половины XIX – начала XX в. В кандидатской диссертации Т.А. Пархоменко [13] рассматривает культурно-просветительскую деятельность как внешкольную деятельность системы образования и библиотек. Данное исследование практически не содержит информации, касающейся культурно-просветительской деятельности на белорусских землях. Диссертационное исследование Н.Ю. Берёзкиной [14] освещает пропаганду естественнонаучных и технических знаний в печати Беларуси в 1861–1917 гг. Автором был изучен опубликованный в периодической печати материал, и на его основании проанализирована деятельность белорусских товариществ. Статья Н.А. Ротко «Змены ў становішчы чыноўніцтва Беларусі (60 – 90-я гг. XIX ст.)» посвящена изменениям в белорусском обществе положения чиновников в связи с началом капиталистического пути развития государства в начале 1860-х гг. Автор показывает, что в данный период происходило вытеснение потомственного дворянства чиновниками из малоземельного и безземельного дворянства [15]. Статья Ершовой О.И. «Тенденции развития начального народного образования в Витебской губернии в 1860-х гг.» посвящено изучению начального образования в Витебской губернии указанного периода. Исследователь пришла к следующему выводу: во второй половине 1860-х гг. была создана система правительственных начальных учебных заведений, которые подчинялись Министерству народного просвещения, получавших финансирование полностью или частично из государственного бюджета. Однако, численность данных учреждений в Витебской губернии являлась недостаточной в сравнении с другими белорусскими губерниями с учетом увеличивавшейся потребности населения в грамоте [16]. Важное значение имеет кандидатская диссертация А.Л. Киштымова, в которой автор исследует участие интеллигенции Беларуси в российских международных научно-технических выставках XIX – начала XX в. Данное исследование затрагивает многие вопросы научной и культурно-просветительской деятельности интеллигенции Беларуси [17].

Довольно плодотворным периодом в исследовании дворянского сословия Беларуси были 2000 – 2020-е гг. Среди исследователей этого периода необходимо выделить С.А. Шидловского, А.И. Богдановича, В.А. Кохновича.

Наиболее комплексно показаны результаты исследований историка и этнографа С.А. Шидловского, которые были представлены в двух монографиях, посвящённых истории и культуре дворянского сословия. Так, в работе «Культура привилегированного сословия Беларуси: 1795–1864 гг.» [18] рассматривается дворянское сословие в этнографическом ракурсе. В данном исследовании подробно проанализирована культура отечественной элиты 1795–1864 гг., охарактеризованы основные тенденции в развитии культуры жизнеобеспечения белорусского привилегированного сословия. Основное внимание автор сосредоточил на процессах адаптации белорусского дворянства к российским социально-экономическим и культурным условиям жизни. Вторая монография «Памеснае дваранства Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.)» [19] посвящена изучению природного и социально-экономического окружения, которое влияет на формирование и развитие традиций расселения дворянства, материальную культуру и быт дворянской усадьбы. Автор также описал трансформацию экономической культуры белорусского дворянства и систему социокультурного возобновления.

В монографии А.И. Богдановича «Научная и культурно-просветительская деятельность интеллигенции в Беларуси (1861–1900 гг.)» [20] рассматривается научно-исследовательская деятельность интеллигенции в различных направлениях: технических, природоведческих и гуманитарных. Результаты деятельности интеллигенции были опубликованы в изданиях и продемонстрированы на всемирных выставках. Культурно-просветительская деятельность, по мнению автора, в исследуемый период была более успешной, чем научная и проявлялась в различных формах: через организацию народных чтений, народных библиотек, образовательных курсов, книжную торговлю, выступления любительских и профессиональных театральных труп.

Статья А.В. Бурачонок «Дабрачынная дзейнасць прамысловых прадпрыемстваў на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст.» посвящена изучению общественной жизни промышленных предпринимателей, которые принимали непосредственное участие в общественной жизни Беларуси. Так, к концу XIX в. в белорусских губерниях насчитывалось 596 благотворительных организаций и учреждений, из которых свыше 80% являлись частными, в 1901 г. их количество увеличилось практически в два раза и составляло 1066 единиц [21]. В монографии В.А. Кохновича «Хозяйство в имениях на Полесье в 1861–1914 гг.» [22] рассматривается хозяйственная деятельность дворянского сословия в условиях нового времени: отмены крепостного права и ряда преобразований правительства Российской империи, отмечая прогрессивную хозяйственную деятельность имений на Полесье в сравнении с другими регионами Беларуси. Обобщающие исследования, посвящённые формированию и развитию дворянской культуры, были представлены рядом авторов в четырёхтомнике «Нарысы гісторыі культуры Беларусі. У 4 т. Том 1. Культура сацыяльнай эліты XIV – пачатку XX ст.» [23]. В статье В.М. Острога

«История народного образования и учительства Беларуси в исследованиях второй половины XIX – начале XX века» [24] рассматриваются проблемы истории народного образования и учительской интеллигенции Беларуси указанного периода, исследуется процесс становления системы народного образования, влияние политических и исторических событий на школьную политику государства. В историко-краеведческом очерке В. Грибко «Иванск и околицы» [25], впервые изданном в 2011 г., исследуется судьба шляхетского рода Володковичей на Чашникской земле, события Октябрьской революции 1917 г., судьба потомков, которые сейчас живут за границей.

Собранием сведений об исследователях Витебщины является справочник Н.В. Пивовара «Даследчыкі Полацка-Віцебскай даўніны XVI ст. – 1944 г.» [26]. Он содержит более 350 биографических очерков о исследователях Витебской губернии, которые внесли вклад в развитие отечественной науки.

В монографии С.Ф. Шимуковича «Благотворительность в Беларуси в конце XIX – начале XX века» [27] анализируется деятельность благотворительных обществ и заведений конца XIX – начала XX в. в свете политических событий того времени. Автор использовал фонды государственного архива-музея литературы и искусства в г. Минска, Национального исторического архива Беларуси, периодические издания дореволюционного периода, законодательные акты, опубликованные документы официального делопроизводства, уставы и отчёты. В своём исследовании он пришёл к следующим выводам: законодательство Российской империи в отношении общественного презрения не было в достаточной степени развито из-за отсутствия системности; частные пожертвования являлись источником средств для назначения стипендий в детских приютах; к началу XX в. идея трудовой помощи на Беларуси осуществлялась путём организации и деятельности домов трудолюбия и трудовой помощи в обществе.

Основные направления развития профессионального образования Беларуси в начале XX в. рассматривались такими авторами, как Е.Н. Бусел «Профессиональная школа Витебской губернии начала XX в.» [28] и О.Г. Ященко «Адукацыя ў гарадах Беларусі ў XIX– пачатку XX ст.» [29]. Данные исследования содержат информацию об открытии педагогического института, средних школ и учительских семинарий, однако не затрагивают вклад дворянского сословия в развитие образования Беларуси. В статье Н.С. Моторовой [30] изучается организация помощи слепым: обучение слепых для внедрения их в трудовую жизнь и призрение нетрудоспособного населения, а также благотворительная помощь людям данной категории. Данной проблематикой интересовались также и польские исследователи. Так, например, польский историк М.М. Бломгерова в своей статье «Michał Kuściński – pierwszy badacz Gniezdowa» [31] описывает исследования курганов в Гнёздове белорусским археологом, историком М.Ф. Кустинским в 1874 г. Исследования Р. Афтаназы (R. Aftanazy) «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» Т. 1 [32], изданный в 1991 г., и Т.4. [33], изданный в 1993 г., дают подробное описание истории художественных коллекций и библиотек, архивов, генеалогии владельцев усадеб Беларуси.

Заключение. Таким образом, попытки исследования дворянского сословия были предприняты ещё дореволюционными авторами: Н.П. Столпянским, В.О. Ключевским, А.П. Сапуновым и др. Однако, данные работы носили, в основном, обобщающий характер и не затрагивали вклад дворянского сословия в развитие культурной и научно-просветительской деятельности Беларуси. Развитию народных чтений и внешкольного образования в белорусских губерниях Российской империи второй половины XIX в. посвящены работы В.П. Вахтерова и А.С. Пругавина. В белорусской советской исторической науке дворянское сословие практически не изучалось в соответствии с требованиями советской идеологии. Исследования данного периода были посвящены общему рассмотрению истории культуры Беларуси. Первые диссертационные исследования, посвящённые проблеме научной и культурно-просветительской деятельности дворянства второй половины XIX – начала XX в., появились в начале 1990-х гг. (Т.А. Пархоменко, Н.Ю. Берёзкина, А.Л. Киштымова). Плодотворное исследование дворянского сословия Беларуси началось с приходом двухтысячных. Среди исследователей этого периода необходимо выделить С.А. Шидловского, А.И. Богдановича, В.А. Кохновича, М.В. Пивавара, Е.Н. Бусел, С.Ф. Шимуковича и др. Данной проблематикой также интересовались и польские исследователи М.М. Бломгерова и Р. Афтаназы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Столпянский Н.П. (1834–1909) Девять губерний Западно-Русского края. – СПб.: изд-е В. Дерикера, 1866. – XVI, 200 с.
2. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях / сост. [с предисл.] и под ред. А.С. Дембовецкого. – Могилёв, 1882–1884. – 3 т.
3. Ключевский В.О. Добрые люди древней Руси. – 2-е изд., печ. без перемен с 1-го... – М.: А.Д. Ступин, 1896. – 32 с.
4. Благотворительная Россия. – СПб.: изд-е Светл. княгини О.Ф. Имеретинской и П.И. Лыкошина, 1901. – Т. 1, ч. 2. – 264 с.
5. Соловьёв Б.И. Русское дворянство и его выдающиеся представители. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 314 с.
6. Сапунов А.П. Список населённых мест Витебской губернии. – Витебск: Изд-е Витеб. Губ. Стат. Ком-та и Губ. Тип.-Лит., 1906.
7. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1896. – 372 с.
8. Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции. – СПб.: Изд. Мин-тва нар. просвещения, 1895. – XX, 547 с.
9. История Белорусской ССР. В 2 т. – Т. 1. – Минск: Наука и техника, 1961. – 692 с.
10. Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. / Ін-т гісторыі (Акад. навук БССР); рэд. І. М. Ігнаценка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972.
11. Лыч Л.М., Навіцкі У.І. Гісторыя культуры Беларусі. – Мінск: ВП «Экаперспектыва», 1997. – 489 с.
12. Грыбкоўскі В.П., Гапоненка В.А., Кісялёў У.М. Прафесар электраграфіі і магнетызму: Якуб Наркевіч-Ёдка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 69 с.
13. Пархоменко Т.А. Культурно-просветительская деятельность в России (конец XIX в. - 1917 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1988. – 235 с.

14. Березкина Н.Ю. Пропаганда естественных и технических знаний в печати Белоруссии (1861–1917 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Минск, 1990. – 172 с.
15. Роцька Н.А. Змены ў становішчы чыноўніцтва Беларусі (60 – 90-я гг. XIX ст.) // Весн. Белар. дзярж. ун-та. Сер. 3: Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2002. – № 2. – С. 7–11.
16. Киштымов. А.Л. Беларусь на выставках XIX начала XX в.: дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02. – Минск, 2001. – 205 с.
17. Ершова О.И. Тенденции развития начального народного образования в Витебской губернии в 1860-х гг. // Адукацыя на Віцебшчыне: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэсп. нав.-практ. канф., Віцебск, 30–31 сак. 2010 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.У. Акуневіч (адк. рэд.). – Віцебск: УА «ВДУ імя П.М. Машэрава», 2010. – С. 49–54.
18. Шыдлоўскі С.А. Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі: 1795 – 1864 гг. – Минск: Белар. навука, 2011. – 168 с.
19. Шыдлоўскі С.А. Памеснае дваранства Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.): этналагічнае даследаванне: аўтарэф. дыс. ... д-ра гіст. навук: 07.00.07 / Цэнтр дасл. бел. культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі – Минск, 2023. – 52 с.
20. Багдановіч А.І. Навуковая і культурна-асветніцкая дзейнасць інтэлігенцыі Беларусі (1861–1900 гг.). – Минск: БНТУ, 2012. – 153 с.
21. Бурачонак А.В. Дабрачынная дзейнасць прамысловых прадпрыемстваў на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: материалы VII Междунар. науч.-теорет. конф., Минск, 21 янв. 2014 г. / БГПУ им. М. Танка; редкол.: В.В. Тугай (отв. ред.). – Минск: МГПТК полиграфии, 2014. – С. 153–154.
22. Кохнович В.А. Хозяйство в имениях на Полесье в 1861–1914 гг. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2015. – 358 с.
23. Нарысы гісторыі культуры Беларусі. У 4 т. – Т. 1. Культура сацыяльнай эліты XIV – пачатку XX ст. / А.І. Лакотка [і інш.]; навук. рэд. А.І. Лакотка. – Минск: Белар. навука, 2013. – С. 369–385.
24. Острога В.М. История народного образования и учительства Беларуси в исследованиях второй половины XIX – начала XX вв. // Общественные и гуманитарные науки: тез. докл. 78-й науч.-техн. конф. проф.-препод. состава, науч. сотрудников и аспирантов (с международным участием), Минск, 3–13 февр. 2014. – С. 26–29.
25. Грыбко В.В. Іванскі і ваколіцы: гісторыка-краязнаўчы нарыс. – Минск: Медысонт, 2011. – 124 с.
26. Півавар М.В. Даследчыкі Полацка – Віцебскай даўніны XVI ст. – 1944 г. – Віцебск: Віцеб. абл. друк., 2006. – 176 с.
27. Шимукович С.Ф. Благотворительность в Беларуси в конце XIX – начале XX века. – Минск: Акад. управл. при Президенте Респ. Беларусь, 2006. – 187 с.
28. Бусел Е.Н. Профессиональная школа Витебской губернии начала XX в. // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. Е, Педагог. науки. – 2015. – № 15. – С. 19–24.
29. Яшчанка А.Р. Адукацыя ў гарадах Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. // Нарысы гісторыі культуры Беларусі: у 4 т. / НАН Беларусі; Цэнтр дасл. белар. культуры, мовы і літаратуры; пад рэд. А.І. Лакоткі. – Минск, 2014. – Т. 2: Культура гарадоў Х – пачатку XX ст. – С. 292–319.
30. Моторова Н.С. Организация помощи слепым на территории белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX в. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова». – 2018. – Т. 26. – С. 79–84.
31. Blombergova M.M. Michał Kuściński – pierwszy badacz Gniezdowa // Folia Praehistorica Posnaniensia / Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Inst. Praehistorii. – 2005. – Т. 13/14. – S. 29–37.
32. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.1. – Wrocław, Ossolineum, 1991–97. – 335 s.
33. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.4. – Wrocław, Ossolineum, 1993. – 551 s.

Поступила 02.03.2024

THE HISTORY OF THE STUDY OF CULTURAL, EDUCATIONAL AND CHARITABLE ACTIVITIES OF THE NOBILITY OF BELARUS (1861–1914)

N. MIZIARSKA

(Vitebsk State University named after P.M. Masherova)

This article examines the degree of research by the authors on the topic of cultural, educational and charitable activities of the nobility of Belarus in 1861–1914, analyzes the main studies on this issue, and characterizes their source base. The main stages in the historiography of this problem are revealed. Despite the fact that the first works devoted to the nobility in Belarus were published back in the 1860s, this topic was most significantly reflected only in scientific research at the end of the twentieth century.

Keywords: nobility of Belarus, cultural and educational activities, charity.

УДК 94(476)"1886":338.431.2

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-55-60

РЕАЛИЗАЦИЯ ЧИНШЕВОЙ РЕФОРМЫ 1886 г. В КОЛОНИЯХ БУЖСКИХ ГОЛЕНДРОВ

К.Е. ГАВРИЛЕНКО

(Республиканский институт высшей школы, Минск)

e-mail: gkirill95@mail.ru

В статье охарактеризована реализация чиншевой реформы 1886 г. в «материнских» (Нейдорф и Нейбров) и «дочерних» колониях бужских голендров на территории Брест-Литовского уезда Гродненской губернии во второй половине 60-х гг. XIX – первой половине 10-х гг. XX вв. Приводятся сведения о борьбе чиншевиков за свои права на землю. Реализация реформы в поселениях бужских голендров рассматривается как пример ликвидации чиншевого права в губерниях Западных и Белорусских. Доказывается, что реализация реформы изменила статус бужских голендров с вечных сельских чиншевиков на собственников земли. Характеризуется влияние реализации реформы на сохранение сведений об условиях поселения голендров в долине р. Западный Буг и их правовом положении на протяжении веков.

Ключевые слова: бужские голендры, вечные сельские чиншевики, чиншевая реформа 1886 г.

Введение. Бужские голендры являлись крестьянами-чиншевиками, которые в XVII в. основали свои поселения – колонии Нейдорф и Нейбров в долине р. Западный Буг, на землях графа Рафаила Лещинского. Как и другие группы голендров на территории Речи Посполитой, бужские колонисты являлись переселенцами-протестантами, бежавшими от Контрреформации из Нидерландов или Северной Германии (к сожалению, однозначно ответить на вопрос об исторической родине первых поселенцев в долине р. Западный Буг на данный момент не представляется возможным) [1, с. 50–55]. Землевладельцы Речи Посполитой давали разрешение голендрам поселиться в своих имениях, на землях, которые ранее не использовались в сельском хозяйстве (например, в долинах рек). Голендры обладали знаниями и умениями создавать гидротехнические сооружения, которые позволяли перевести неиспользованные земли в разряд сельскохозяйственных. Переселенцам предоставлялось пожизненное вещное право на земельный надел с правом передачи в наследство. Данный способ использования земли именуется «чиншевым правом» [2, с. 99]. К числу условий проживания и пользования землей относилось: ежегодная уплата чинша, выполнение ряда натуральных повинностей, поддержание качества земли. Помимо права на пользование землей, голендры сохраняли личную свободу, их общинам предоставлялось самоуправление, а также разрешалось свободно исповедовать свою религию. Данные условия удовлетворяли взаимные интересы: голендрам обеспечивалась оседлость, а собственник земли получал гарантированный доход. Такая форма правового положения сельских поселенцев из числа иностранцев в польской историографии получила название «голландское право», а тех, на кого оно распространялось, принято называть «голендрами» [3, с. 49–56]. Данное правовое положение распространялось и на тех, кто поселился в колониях в более поздний период (XVIII в.), в том числе и на этнических поляков. Решение о наделении статусом «голендра» новых поселенцев принимал землевладелец, выдавая специальный привилей. Бужские голендры сохраняли свои права и обязанности даже в том случае, если основывали новые поселения – «дочерние» колонии. Данные поселения находились на территории современной Беларуси, Польши и Украины [1, с. 50–55]. В данной статье будет рассматриваться реализация реформы в колониях голендров на территории Гродненской губернии («материнских» Нейдорф, Нейбров и «дочерней» – Коморовские Голендры).

На протяжении более двух веков бужские голендры сохраняли свой правовой и социальный статусы, однако реализация чиншевой реформы в западных и белорусских губерниях внесла изменения в развитие названных колоний. Цель данной статьи – охарактеризовать процесс и итоги реализации реформы в колониях бужских голендров в Гродненской губернии во второй половине 80-х гг. XIX в. – начале 10-х гг. XX в.

Вопросом реализации чиншевой реформы на белорусских землях занимались Л.Н. Преображенская [4], В.С. Макаревич [5; 6], А.А. Иванов [7], С.А. Толмачева [8] и др. Первые работы о реализации чиншевой реформы появились ещё в годы Российской империи. В основном авторами этих работ были специалисты в области права [9, с. 18–19]. Изучение реформы с точки зрения истории права и социальной истории продолжилось после Октябрьской революции. К числу наиболее значимых работ можно отнести кандидатскую диссертацию Л.Н. Преображенской (1950 г.) [4]. Среди отечественных исследователей, которые занимались данной проблематикой в последние два десятилетия, необходимо назвать В.С. Макаревича, диссертационную работу С.А. Толмачевой, однако в работах указанных авторов чиншевая реформа рассматривается лишь как часть других процессов и явлений. В работах В. Макаревича чиншевая реформа – это элемент разбора шляхты [5; 6], а С.А. Толмачева исследует деятельность местных органов государственного управления по ликвидации чиншевого права на белорусских землях [8]. Несмотря на значительную численность бужских голендров (в 1905 г. в колонии Коморовские голендры проживало 211 жителей, в колонии Нейдорф – 1441 человек, а в Нейбров – 1353 человека) [10, с. 79, 81], ни в одной работе перечисленных авторов не нашлось упоминания о реализации реформы. Анализируя имеющиеся данные, можно сделать вывод, что бужские голендры являлись одной из крупнейших групп крестьян-чиншевиков на белорусских землях.

Основным источником статьи являются материалы Национального исторического архива Беларуси в Гродно. К числу материалов можно отнести: выкупные акты, геодезические планы наделов, протоколы заседаний местных органов власти, принимавших участие в реализации реформы, обращения бужских голендров к представителям власти и др. Наибольшее количество материалов архива по данному вопросу находится в фонде 239 (Брестское уездное по чиншевым делам присутствие) [11, с. 134]. Практически каждое дело посвящено отдельному чиншевому наделу и процессу приобретения его в собственность. Все дела данного фонда посвящены поземельному устройству вечных сельских чиншевиков в колониях Нейдорф и Нейбров. Всего в архиве имеется четыре фонда, посвященных реализации реформы в конкретном уезде, однако фонд 239 самый крупный по количеству единиц хранения (513 дел из 546 дел, хранящихся в упомянутых четырех фондах). Данный факт может служить подтверждением тезиса о том, что голендры являлись значительной по численности группой сельских чиншевиков. Также информативным по данному исследовательскому вопросу является фонд 18 (Гродненское губернское присутствие МВД) [11, с. 36]. Отдельные сведения о реализации чиншевой реформы в колониях бужских голендров находятся в Российском государственном историческом архиве (г. Санкт-Петербург). В материалах архива представлены сведения об обращениях бужских голендров к высшим органам власти относительно ликвидации чиншевого права [12; 13].

Основная часть. На присоединенных к Империи землях бывшей Речи Посполитой ещё долгое время сохранялся ряд традиционных правовых норм, в том числе и чиншевое право. Манифест от 30 октября 1794 г. подтвердил сохранение данного вида имущественного права. В Российской империи бужских голендров отнесли к категории «вечных сельских чиншевиков». Даже после отмены действия III Статута ВКЛ чиншевики сохранили свое правовое положение [7, с. 326].

В начале XIX в. колонии голендров Нейдорф и Нейбров находились в составе имения Домачево, которым владели Радзивиллы (земли в долине р. Западный Буг перешли от Лешинских к Радзивиллам ещё во второй половине XVII в.). После смерти Доминика Радзивилла (1813 г.) право собственности на имение Домачево переходит его дочери Софье (Стефании) Радзивилл. В 1828 г. княжна выходит замуж за Льва Петровича Витгенштейна. Как часть приданого, земли в долине р. Западный Буг переходят в собственность семьи Витгенштейн. В 1887 г. новыми владельцами имения и земель колоний становятся немецкие князья Гогенлоэ (в этот год Мария Гогенлоэ (дев. Витгенштейн) – дочь Стефании Радзивилл получает в наследство собственность её брата Петра Львовича Витгенштейна [14, с. 96–97]. На рубеже XIX–XX вв. из-за запрета владения иностранцами землями в губерниях белорусских и западных имение Домачево вместе с колониями Нейдорф и Нейбров были проданы с торгов [15, с. 45]. Смена владельцев имения не влияет на положение бужских голендров: они остаются крестьянами-чиншевиками.

К началу реализации реформы уже более 250 лет практически не менялись условия пользования землей для бужских голендров. В середине XIX в. произошли незначительные корректировки в первоначальных условиях (натуральные повинности были заменены денежными выплатами). Обе «материнские» колонии были примерно равны по площади и численности населения. В связи с этим они уплачивали равные суммы в пользу землевладельцев. Во второй половине XIX в. колонии Нейдорф и Нейбров уплачивали 664 руб. 24 коп. Так, из 332 руб. и 12 коп., уплачиваемых колонией Нейдорф, 178 руб. 38 коп. уплачивалось в качестве чинша, 60 руб. – взамен «варты» и «свозки копь», а 93 руб. 74 коп. – за такие натуральные повинности, как «подорожная» и «шкутовая» [16, л. 14об. – 15]. Каждый чиншевик должен был в ноябре осуществить платеж чинша, об уплате которого делалась отметка в специальной книжке (рисунок 1).

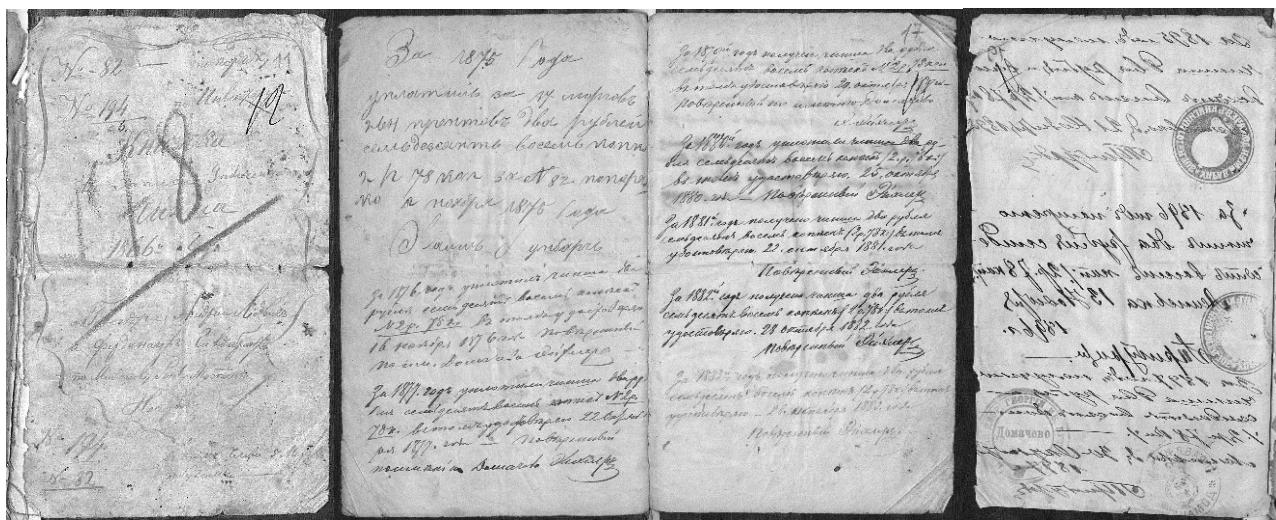

Рисунок 1. – Книжка для записи уплачиваемого чинша колонистов Нейбров

Источник: НИАБ в Гродно. – Ф. 239. Оп. 1. Д. 118. – Л. 11, 16об., 17, 19.

После отмены крепостного права (1861 г.), чиншевое право оставалось пережитком феодальной эпохи: чиншевики продолжали пользоваться невыкупленными помещичьими землями. Хотелось бы отметить, что данное явление было достаточно распространенным. По оценке исследователей Л.Н. Преображенской [4, л. 168–169], В.С. Макаревича [5, с. 5], в последней трети XIX в. на территории пяти белорусских губерний насчитывалось от 100 до 200 тыс. чиншевиков. В условиях отсутствия правового урегулирования положения чиншевиков в 1860-е гг. наблюдался рост социальной напряженности. После отмены крепостного права начался процесс перевода сельского хозяйства на капиталистические отношения. Чиншевое право уже не удовлетворяло интересам помещиков. На территории пяти белорусских губерний участились случаи завышения чиншевых платежей либо перевода с чиншевых отношений на арендные, а также выдворения чиншевиков с их земельных наделов. Чиншевики были вынуждены обращаться в суд, устраивать забастовки для защиты своих интересов [4, л. 69–79; 6, с. 275–277]. Недовольство проявляли и бужские голендры, однако оно выражалось только в обращении к представителям власти. Еще один факт, усугубляющий ситуацию, – крайнее малоземелье в колониях голендров. Несмотря на рост населения, землевладельцы не увеличивали площадь и численность чиншевых наделов. Будучи лично свободными, бужские голендры находили выход из сложившейся ситуации в аренде или покупке земельных наделов за пределами колоний. Например, в 1874 г. Петр Зелент приобрел земельный участок в д. Теребунь Брест-Литовского уезда [17]. Учитывая многочисленные участвовавшие случаи социальной напряженности, имеющие место в Северо-Западном крае, правительство было вынуждено приступить к осуществлению реформы.

Ликвидацию чиншевого права в колониях бужских голендров можно разделить на три этапа, которые в целом совпадают с этапами реализации реформы на территории всех Западных и Белорусских губерний:

- подготовительный (до 1886 г.), на котором происходил сбор сведений о сущности чиншевого права и подготовка проекта Положения;
- начальный этап реализации (с 1886 по начало 1910-х гг.), в ходе которого из-за возникших сложностей (не удалось быстро доказать право на выкуп земельного надела) не удалось отменить действие чиншевого права;
- заключительный этап реализации (начало 1910-х – 1914 г.) – на данном этапе бужские голендры перестают быть чиншевиками и приобретают в свою собственность земельные наделы.

Подготовка реформы началась ещё в январе 1877 г. На данном этапе в Министерстве внутренних дел и Императорском Сенате начался сбор сведений о сущности чиншевого права. Данный вид вещного права стал предметом исследования многих видных ученых-юристов того времени. В 1882 г. была образована чиншевая комиссия при Министерстве внутренних дел [5, с. 7]. Подробнее о работе комиссии можно прочитать в работах В.С. Маркевича [5; 6], Л.Н. Преображенской [4]. В течение 4 лет данная комиссия занималась разработкой проекта Положения о чиншевой реформе. Окончательную версию проекта подписал император Александр III 9 июня 1886 г. [7, с. 327].

Суть реформы заключалась в том, чтобы полностью ликвидировать чиншевую зависимость между землевладельцами и землепользователями. Предполагалось, что бывшие чиншевики могли либо выкупить надел в свою собственность, либо стать его арендаторами. В случае, если бывшие чиншевики изъявлять желание приобрести в собственность земельный надел, то государство предоставляло им ссуду. Чиншевикам и собственникам отводилось три года для достижения взаимного соглашения [4, л. 125–130]. Контроль за осуществлением реформы в конкретном регионе возлагался на губернские по крестьянским делам присутствия [8, с. 219–229]. В уездах, в которых имелись чиншевики, создавались уездные по чиншевым делам присутствия. На территории Гродненской губернии действовало четыре уездных присутствия: Гродненское, Волковыское, Кобринско-Пружанское и Брест-Литовское [11, с. 134]. Необходимо отметить, что Брест-Литовское уездное по чиншевым делам присутствие занималось рассмотрением земельных устройств исключительно жителей колоний бужских голендров Нейдорф, Нейбров и Коморовские голендры, так как других примеров вечных сельских чиншевиков на территории уезда не было. В состав данного присутствия входил председатель уездного мирового съезда, назначенный Министерством юстиции, представитель судебного ведомства, мировой посредник, а также один из землевладельцев уезда, который получал членство по приглашению губернатора [8, с. 219–229].

Отведенных для реализации реформы трёх лет оказалось недостаточно. Возникли значительные проблемы с доказательством чиншевых отношений между землевладельцем и землепользователями. Бужским голендрам потребовалось предоставить сведения о том, каким образом их предки получили право на поселение и пользование землей. Реформа затянулась на долгие годы не только в колониях бужских голендров, но и во всех пяти белорусских губерниях [7, с. 327].

На данном этапе реализации реформы начал комплектоваться комплекс документов о правовом положении бужских голендров как крестьян-чиншевиков. В дела о поземельном устройстве чиншевиков Нейдорф и Нейбров, а также Коморовские голендры из фондов НИАБ в Гродно и РГИА представлены копии привилея Рафаила Лещинского от 11 июня 1624 г. [18, л. 50–51] и сведения о других привилеях, дарованных бужским голендрам на протяжении двух с половиной веков. Документы, о которых идет речь, являются копиями материалов, которые хранились в архиве лютеранской кирхи Св. Троицы в колониях Нейдорф и Нейбров. Во время многочисленных пожаров и переселения бужских голендров в Германию в годы Второй мировой войны были утеряны. По сути, благодаря осуществлению реформы, до настоящего времени сохранились сведения о возникновении и развитии бужских голендров как особой социальной группы в истории Беларуси. Собранные сведения были использованы для доказательства прав на выкуп земли на втором этапе реализации реформы.

На начальном этапе реализации реформы активизировалась практика покидать бужскими голендрами свои поселения и переезжать на новые места, где они становились собственниками либо арендаторами земельных наделов. В 1890-х гг. несколько семей бужских голендров становятся арендаторами земель в д. Язвин и Ирландка в Меднянской волости Брест-Литовского уезда [19, л. 9–43]. В 1897 г. Михаил Кристиан Рыль подал заявление на имя генерал-губернатора на разрешение приобретать в свою собственность имения [20, л. 1–9].

В начале XX в. начался новый виток реализации реформы. Он связан с деятельностью Государственной думы. В этот представительный орган власти поступали многочисленные обращения, в которых чиншевики просили принять скорейшие меры для завершения начатой реформы. Уже 4 декабря 1907 г. был инициирован законопроект об упразднении последних остатков чиншевого владения и права. Принятие предложенной законодательной инициативы откладывалось на несколько лет. Более подробно о деятельности Государственной думы по ликвидации чиншевых отношений можно прочесть в статье А.А. Иванова [7, с. 328–336]. Активизация работы по завершению реформы началась и в регионах. В 1907–1910 гг. Брест-Литовское уездное по чиншевым делам присутствие организовало ряд заседаний с приглашением бужских голендров (рисунок 2). На этих слушаньях предпринимались попытки окончательной ликвидации чиншевого права в колониях.

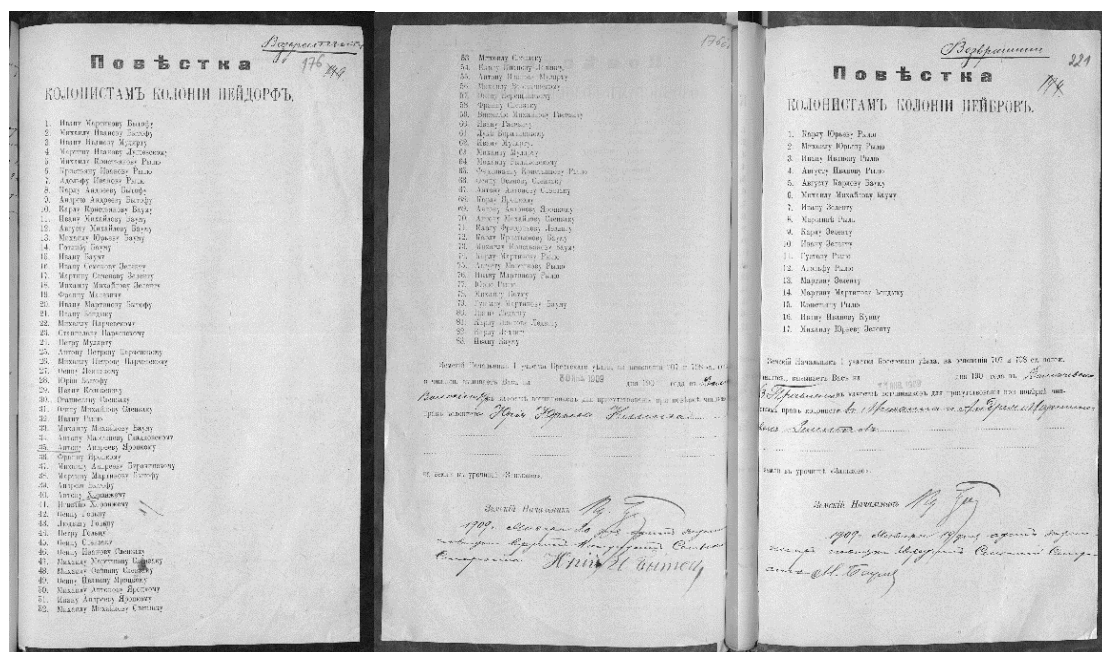

Рисунок 2. – Повестка на заседание по проверке чиншевых прав колонистов
Источник: НИАБ в Гродно. – Ф. 239. Оп. 1. Д. 502. – Л. 176, 176об., 221.

В 1911–1912 гг. произошло окончательное решение по вопросу о ликвидации чиншевого права. Бужские голендры получили от Виленского земельного банка ссуду на покупку земельного надела. По условиям бужским голендрам в течение 49 лет необходимо было ежегодно вносить платеж. Сумма выкупа определялась капитализацией 6% годовых чинша и денежных сборов взамен натуральных повинностей, которые уплачивал ранее каждый из чиншевиков [21, л. 2–12]. Эти условия полностью соответствовали процессу ликвидации чиншевых отношений на территории всех пяти белорусских губерний [4, л. 129–130]. Виленский земельный банк выдал ссуду в размере 10 751 руб. и 32 коп., однако денежные средства поступили лишь к 1914 г. [22, л. 13, 24]. При покупке земли для каждого жителя колоний составлялся стандартный набор документов: выкупной акт (рисунок 3), геодезическое описание земли, копия протокола заседания Брест-Литовского по чиншевым делам присутствия, опрос чиншевика о составе семьи, постановление заседания, объявление [23, л. 1–20]. Все сведения о выкупаемой земле вносились в специальный журнал. Для колоний Нейдорф и Нейбров составлялись отдельные журналы. В графы журнала вносились личные данные домохозяев, сведения о количестве выкупаемой земли (пахотной, сенокосной, пастбищной, неудобной и сколько всего выкупалось), размер уплачиваемого чинша, предоставляемой выкупной ссуды и сумму ежегодного платежа по ссуде. Для колоний Нейбров было составлено 254 выкупных акта, в Нейдорф – 276 (всего 530 актов). Участие в выкупе земли принимали наравне с мужчинами и женщины, которые являлись ранее чиншевиками. Так, из 254 выкупных актов жителей Нейбров, в 35 собственником земли значатся женщины. В некоторых случаях землю выкупало сразу несколько человек. Средний размер земельных наделов составлял 2,5–3 десятины. Самый крупный участок был выкуплен Михаилом Христианом Рылем и составлял 16 десятин и 1558 сажень (примерно 18,14 га). Всего в двух колониях было выкуплено 1395 десятин 2073 сажени земли (примерно 1525 га) [24, л. 160б. – 28, 50об. – 65]. На таких же условиях осуществлялся выкуп земли и в колонии Коморовские голендры [13].

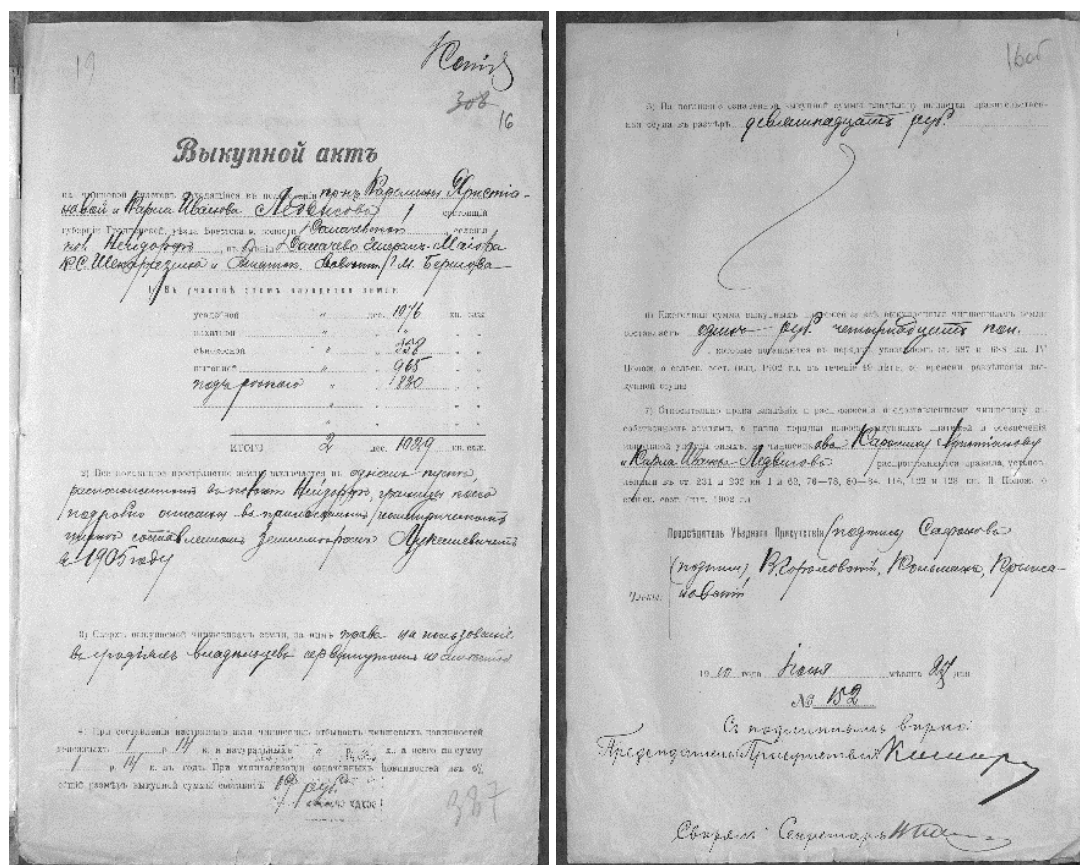

Рисунок 3. – Пример выкупного акта

Источник: НИАБ в Гродно. – Ф. 18. Оп. 9. Д. 152. – Л. 16–16об.

Ещё одна проблемная ситуация возникла с земельными наделами жителей Нейдорф и Нейбров, которые находились на территории Седлецкой губернии Царства Польского. В урочищах Заньков и Саювка находились две «дочерние» колонии бужских голендров. Они располагались относительно недалеко от «материнских» поселений. Многие жители Нейдорф и Нейбров обладали небольшими наделами в Занькове и Саювке. Они получали их в наследство либо приобретали у других чиншевиков. Во время реализации реформы жители Нейдорф и Нейбров стремились выкупить в свою собственность заньковские и саювские наделы, однако действие Положения о чиншевой реформе от 1886 г. не распространялось на земли Царства Польского. В начале XX в. в адрес Гродненского губернатора и Виленского генерал-губернатора, а также Сената поступило ряд заявлений от жителей Нейдорф и Нейбров, в который они просили провести ликвидацию чиншевого права в Занькове и Саювке по правилам Империи (в Царстве Польском ликвидация чиншевого права происходила по отдельному Положению). В своих прошениях они просили рассматривать «дочерние» колонии как часть Гродненской губернии. К тому времени уже многие голендры успели перевести свои чиншевые наделы в разряд арендных, однако этот процесс происходил со значительными нарушениями. Несмотря на многочисленные обращения и разбирательства, бужским голендрам так и не удалось добиться желаемого результата [25, л. 102–276].

Заключение. Ликвидация чиншевого права в колониях бужских голендров на территории Гродненской губернии является примером реализации реформы 9 июня 1886 г. на территории Западных и Белорусских губерний. Реформа предполагала продажу чиншевых наделов в собственность землепользователей либо предоставление аренды на землю. При приобретении надела чиншевиком в собственность предоставлялась государственная ссуда. Данные условия применялись и для колоний бужских голендров. Реализацию реформы можно разделить на три этапа (подготовительный, начальный и заключительный этап реализации). Реформа 1886 г. затянулась на десятилетия. Лишь в 1911–1912 гг. бужские голендры приобрели чиншевые наделы в свою собственность. В ходе ликвидации чиншевого права в органы власти поступали многочисленные документы для подтверждения прав чиншевиков на землю. Оригиналы этих документов были уничтожены. Данные материалы являются важными источниками для изучения условий поселения и развития хозяйственной жизни бужских голендров в Беларуси.

Реализация реформы привела к изменению социального статуса бужских голендров (после выкупа земли они стали землевладельцами). Статус чиншевика являлся одним из основных критериев для выделения голендров в отдельную социальную группу. Таким образом, после реализации реформы наименование жителей бужских колоний «голендрами» являлось данью традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Holz H. Die Bughändler. Erste Protestaten Ostpolens // Wolhynische hefte. – 1990. – F. 6. – S. 50–70.
2. Копылов А.В. Вещные права на землю в римском, русском, дореволюционном и современном российском гражданском праве. – М.: Статут, 2000. – 255 с.
3. Ślęzak J. Osadnictwo olęderskie a osadnictwo na prawie olęderskim // Cywilizacja i Polityka. – 2014. – № 12. – S. 49–57.
4. Преображенская Л.Н. Чиншевая реформа в Белоруссии: дис. ... канд. ист. наук. – М., 1950. – 201 л.
5. Макарэвіч В.С. «Панскі разбор шляхты»: абезземельванне чыншавікоў у другой палове XIX ст. і чыншавая рэформа 1886 г. у Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2011. – № 4. – С. 3–14.
6. Макарэвіч В.С. Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII – XIX ст.). – Мінск: БГУ, 2018. – 315 с.
7. Иванов А.А. Чиншное право в Западном крае Российской империи и законодательные попытки его ликвидации (вторая половина XIX – начало XX в.) // Научный диалог. – 2020. – № 11. – С. 322–340.
8. Талмачова С.А. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання па рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаўя на тэрыторыі Беларусі (1861–1914 гг.). – Мінск: Беларус. дзярж. пед. ун-т, 2019. – 344 с.
9. Сапунков А.А., Сапунков Н.А. Чиншное право в истории российской государственности конца XV – начала XX в. // Правоприменение. – 2021. – Т. 5, № 1. – С. 16–31.
10. Указатель населенным местностям Гродненской губернии, с относящимися к ним необходимыми сведениями. – Гродна: Губ. тип., 1905. – 180 с.
11. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно: путеводитель / сост.: Р.Ф. Горячева (ред.) [и др.]. – Гродно: Гродн. тип., 2016. – 319 с.
12. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1287. Оп. 23. Д. 1279.
13. РГИА. – Ф. 1291. Оп. 34 (1889 г.) Д. 230.
14. Голубович А.К. Архив Радзивиллов-Витгенштейнов в Бундесархиве // Архівы і справаводства. – 2005. – № 6. – С. 96–100.
15. Chorazy A. O nadbuzanskich olendrach z Nejdorf-Nejbrowa – pozn. Moscic Dolnych I Gornych – w dawnej polskiej prasie religijnej I swieckiej. Wybrane publikacje z lat 1885–1935 // Nadbużańskie Sławatycze. – 2015. – R. XVI. – S. 33–56.
16. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (НИАБ в Гродно). – Ф. 18. Оп. 11. Д. 98.
17. НИАБ в Гродно. – Ф. 1. Оп. 15. Д. 201.
18. НИАБ в Гродно. – Ф. 239. Оп. 1. Д. 482.
19. НИАБ в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 784.
20. НИАБ в Гродно. – Ф. 1. Оп. 15. Д. 1441.
21. НИАБ в Гродно. – Ф. 18. Оп. 1. Д. 2794.
22. НИАБ в Гродно. – Ф. 18. Оп. 9. Д. 152.
23. НИАБ в Гродно. – Ф. 239. Оп. 1. Д. 265.
24. НИАБ в Гродно. – Ф. 18. Оп. 1. Д. 1522.
25. НИАБ в Гродно. – Ф. 239. Оп. 1. Д. 502.

Поступила 16.05.2024

THE IMPLEMENTATIONS OF THE QUIT-RENT REFORM IN 1886 IN BUG HOLLÄNDERS' COLONIES

K. GAVRILENKO

(National Institute for higher education, Minsk)

The implementation of the quit-rent reform of 1886 in «maternal» (Neudorf and Neubrov) and «subsidiary» Bug Holländers' colonies within the territory of the Brest-Litovsk county, Hrodna province in the second half of the 60s. XIX – the first half of the 10th. XX centuries is described in the article. Evidence about quit-tenants fighting for their land rights is provided. The implementation of the reform in Bug Holländers settlements is considered as an example of elimination of the quit-land law in the region of the West and Belarusian regions. It is proved, that the implementation of the reform changed the status of the Bug Holländers from eternal rural quit-tenants to the land owners. The impact of the reform implementation on maintaining the evidence about the conditions of the Bug Holländers' settlement in the West Bug River valley and their legal status throughout the centuries is characterized.

Keywords: Bug Holländers', eternal rural Chinsheviki, the quit-rent reform in 1886.

УДК 947.6"1921–1939"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-61-66

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПАМЕШЧЫЦКАГА ЗЕМЛЕЎЛАДАННЯ
НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ ў 1921–1939 гг.**

канд. гіст. навук, дац. В.П. ГАРМАТНЫ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)
e-mail: vitharmatny@mail.ru

На працягу 1921–1939 гг. Заходняя Беларусь з'яўлялася часткай народна-гаспадарчага комплексу міжваеннай Польшчы з выразным дамінаваннем тут сельскай гаспадаркі і захаваннем вялікай колькасці памешчыцкіх гаспадарак, побач з якімі існавалі шматлікія гаспадаркі малаземельных сялян, што спадзяваліся атрымаць зямлю з маёнткаў. Нягледзячы на значны ўнёсак памешчыкаў у развіццё мясцовай гаспадаркі, як айчынныя, так і замежныя даследчыкі па розных прычынах засяроджвалі сваю навуковую ўвагу ў першую чаргу на становішчы мясцовага сялянства, на той час як памешчыцкая гаспадарка заставалася па-за ўвагай і падавалася даволі аднабакова і суб'ектыўна.

Ключавыя словы: *памешчыкі, землеўладанне, ураджайнасць, гаспадарка, латыфундыя, маёнтак, Палессе.*

Уводзіны. Асноўнай галіной эканомікі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. па-ранейшаму заставалася сельская гаспадарка, менавіта тут была занята дамінуючая частка мясцовага насельніцтва, пры гэтым з усіх заходнебеларускіх вывадстваў найбольш выразны сельскагаспадарчы характар насіла Палескае з цэнтрам у г. Брэст-над-Бугам. Неабходна адзначыць істотную дыспропорцыю ў землекарыстанні, якая праяўлялася ў захаванні вялікай колькасці буйных (згодна ацэнак савецкага часу – памешчыцкіх) латыфундый, побач з падаўляючай большасцю навакольных мала- і безземельных сялян, у сувязі з чым аграрнае пытанне стаяла на той час вельмі востра і патрабавала ад уладаў тэрміновага вырашэння. Дзякуючы свайму надзвычай высокаму дабрабыту памешчыкі маглі дазволіць сабе надзвычай шыкоўныя тавары, адным з яскравых праяў чаго стаў легкавы аўтамабіль, а таксама магчымасць найму на працу 3-а мяжы кухарак і гувернантак, што не магло не выклікаць зайздрасці і непавагі да іх з боку навакольных жыхароў.

Памешчыцкае землеўладанне адыгрывала важнейшую ролю ў эканоміцы тагачаснай Заходняй Беларусі, заставалася адной з галоўных крыніц пастаўкі прадуктаў на ўнутрыпольскі рынак і на экспарт, але, разам з тым, неабходна падкрэсліць адсутнасць буйных комплексных прац, прысвечаных вывучэнню менавіта памешчыцкага гаспадарання ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. Адначасова асобныя бакі разглядаемага пытання знайшлі адлюстраванне ў даследаваннях папярэднікаў, падцвярджэннем чаму з'яўляецца першая абагульняючая праца В.А. Кахновіча [1], у якой разглядаюцца адлюстраванне айчыннай гістарыяграфіяй праблем буйной зямельнай уласнасці Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду, падкрэсліваецца больш высокая яе ўраджайнасць у параўнанні з сялянскай, а таксама заідэалагізаваны падыход да яе з боку істотнай колькасці айчынных навукоўцаў. У артыкуле раскрыта эвалюцыя поглядаў беларускіх аўтараў на месца і ролю буйнога землеўладання ў Заходняй Беларусі 1921–1939 гг., а таксама асноўныя невырашаныя праблемы. Гэтае землеўладанне, у цэлым, акрэслівалася як памешчыцкае і як перашкода на шляху сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця беларускага народа, аднак, апошнім часам погляд на гэты прадмет становіцца больш уважаным і ўсебаковым.

Асноўная частка. Навуковае вывучэнне асобных аспектаў памешчыцкага землеўладання Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. пачалося яшчэ ў азначаны перыяд. Першым з айчынных даследчыкаў, хто ў асобным буйным выданні звярнуў увагу на становішча тут памешчыцкага землекарыстання, стаў Л. Гак [2]. Згодна пануючай на той час у айчыннай гуманітарыстыцы марксісцка-ленінскай метадалогіі і тэорыі класавай барацьбы, у ягонай працы на аснове, перш за ўсё, матэрыялаў заходнебеларускага перыядычнага друку і справаздач камуністычных актывістаў яскрава і нават у некалькі карыкатурнай форме падкрэслівалася няшчадная эксплуатацыя памешчыкамі сялян, дзякуючы чаму і забяспечвалася дамінаванне памешчыцкага землеўладання, якое адначасова знаходзіла поўнае ўзаемаразуменне і падтрымку з боку польскіх улад.

На больш высокім навуковым ўзроўні выканана даследаванне І.І. Гальдштэйна [3], у якім з эканамічных пазіцый грунтоўна прааналізавана тагачаснае землеўладанне на тэрыторыі міжваеннай Польшчы, а таксама яго спецыфіка на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, якая праяўлялася менавіта ў захаванні і дамінаванні памешчыцкага землеўладання. У разглядаемай працы паказаны памеры памешчыцкіх гаспадарак і арганізацыя тут гаспадарання, падкрэсліваецца, што больш высокай ураджайнасці ў параўнанні з сялянамі памешчыкі дабіваліся менавіта дзякуючы актыўнай эксплуатацыі сялян, шырокага выкарыстання сельскагаспадарчых машын і, найперш за ўсё, мінеральных угнаенняў.

У цэлым прадстаўнікі айчыннай гістарыяграфіі савецкага перыяду не разглядалі асобна дадзенае пытанне, але некаторыя звесткі ўтрымліваюць у выданні, прысвечаным рэвалюцыйна-дэмакратычнаму руху заходнебеларускага сялянства міжваеннага перыяду, яскравым прыкладам чаму з'яўляецца манаграфія А.М. Мацко з красамоўнай назвай [4]. У сувязі з гэтым памешчыцкае землеўладанне ацэньваецца ім выразна негатыўна, адзначаецца эксплуатацыя памешчыкамі сялян, якія вялі з імі таму пастаянную барацьбу за свае правы, перш за ўсё, адносна

права землеўладання. Дадзеная барацьба ў многім праяўлялася ў незаконным выпасе жывёлы на палях буйных землеўласнікаў, вырубцы леса, збіцці прадстаўнікоў адміністрацыйнага персанала і нават, у выключных выпадках, падпальванні памешчыцкіх маёнткаў і асадніцкіх (перасяленцаў-каланістаў з карэннай Польшчы) сядзіб.

А.А. Сарокін у сваёй грунтоўнай працы даследаваў аграрнае пытанне ў Заходняй Беларусі падчас яе знаходжання пад польскім панаваннем, пры гэтым зрабіў акцэнт на становішчы найбольш бяднейшай часткі насельніцтва, рэзка супрацьпастаўляючы яго памешчыкам, якія па нацыянальнасці былі, у асноўным, палякамі. У выданні адзначаецца, што памешчыцкае землеўладанне было перажыткам часоў феадалізму, а сяляне непазбежна траплялі ў залежнасць ад памешчыкаў. Пры гэтым ва ўмовах далейшага развіцця ў міжваеннай Польшчы капіталістычных адносін паводле так званага “прускага шляху” памешчыкі вымушаны былі прыстасоўвацца да новых патрабаванняў з мэтай захавання буйнога землеўладання, якое, на думку даследчыка, ужо даўно даказала сваю рэакцыйнасць і неабходнасць ліквідацыі [5].

Манаграфія Б.Я. Кухарава працягвае прынятыя ў айчынным гістарыяграфіі савецкага перыяду высновы адносна месца і ролі памешчыкаў у тагачасным землекарыстанні, ацэньвае іх адназначна негатыўна. Аўтар разглядае працы падкрэслівае, што на той час у памешчыцкіх гаспадарках ужо ўсталявалася спецыялізацыя па розных напрамках ажыццяўлення сельскай гаспадаркі, што стала адной з яркіх прыкмет станаўлення тут капіталістычных адносін. Акрамя таго, слушна адзначаецца, што ў выніку парцэляцыі (продажу сялянам часткі панскіх зямель) большую частку надзелаў з былых памешчыцкіх маёнткаў атрымлівалі не навакольныя сяляне, а асаднікі, у выніку чаго агульная эканамічная сітуацыя на вёсцы, па сутнасці, заставалася катастрофічнай [6]. У сувязі з гэтым у выданні падкрэсліваецца неабходнасць поўнага скасавання памешчыкаў як катэгорыі ўласнікаў і перадачы ўсёй панскай зямлі сялянам бясплатна, што можна было вырашыць толькі рэвалюцыйным шляхам. У якасці адной з такіх праяў няшчаднай эксплуатацыі і таннасці сялянскай працы ў цэлым адзначаецца наяўнасць усяго некалькіх трактароў у памешчыцкіх маёнтках на ўсю Заходнюю Беларусь.

І.В. Палуян усебакова паказаў сацыяльна-эканамічнае развіццё Заходняй Беларусі ў перыяд сусветнага эканамічнага крызісу 1929–1933 гг., разгледзеў становішча асноўных грамадскіх класаў, у тым ліку і памешчыкаў, якія ацэньваліся адназначна адмоўна, выступалі ў ролі эксплуатацыйнага. Так, напрыклад, на той час памешчыкі складалі менш 1% землеўласнікаў і пры гэтым засяродзілі ў сваіх руках больш 50% землекарыстання. Сваю зямлю памешчыкі пераважна здавалі сялянам у арэнду, што, па сутнасці, разам з распаўсюджанай практыкай аплаты сялянскай працы прадуктамі можна было ацаніць як працяг прыгоннага ладу. Акрамя таго, паміж памешчыкамі і сялянамі цягнуліся шматлікія працяглыя судовыя працэсы наконт сервітутаў – права агульнага карыстання зямельнай маёмасцю (лясамі, рэкамі, пашамі і г.д.), якія ў дамінуючай большасці заканчваліся на карысць памешчыкаў [7].

На сучасным этапе першым, хто звярнуўся да вывучэння азначанай тэмы, стаў В.С. Місіюк [8], які распаўвеў пра лёс буйнога памешчыцкага землеўладання Заходняй Беларусі ў кантэксце агульнай трансфармацыі і, перш за ўсё, аграрнай рэформы, пра іх спробы рэарганізаваць свае гаспадаркі да выклікаў новага часу, што часцяком суправаджалася нежаданнем страчваць свае даўнія прывілеі і традыцыі. У артыкуле падкрэсліваецца, што буйныя гаспадаркі размяшчаліся на слабаўрадлівых землях і таму з-за гэтага вымушаны засяроджваліся на лясной гаспадарцы.

У біяграфіі Р. Скірмунта, падрыхтаванай А.Ф. Смалянчуком, падрабязна разглядаецца арганізацыя гаспадарання ў ягоным маёнтку Парэчча Пінскага павята Палескага ваяводства, адзначаецца яе высокі ўзровень (у публіцыстычнай форме вёска была нават вядома як “Ліверпуль-на-Ясельдзе”), падкрэсліваюцца ягоныя заслугі ў гаспадарчым аднаўленні маёнтка пасля разбурэнняў падчас Першай сусветнай вайны і спрыяльныя ўзаемаадносіны з мясцовымі сялянамі дзякуючы актыўнай матэрыяльнай дапамозе патрабуючым таго вяскоўцам, падцвярджэннем чаго, напрыклад, з’яўляецца пытанне аднаго з іх: “чаму ў пана няма сям’і?” [9].

Артыкулы А.М. Вабішчэвіча прысвечаны ардынацыям Радзівілаў і асабліва Давід-Гарадоцкай, якая з’яўлялася найбольш буйным памешчыцкім маёнткам на тэрыторыі Заходняй Беларусі на той час. У разглядаемых працах паказаны формы, метады і асноўныя напрамкі гаспадарання, адзначаюцца складаныя ўзаемаадносіны з мясцовымі сялянамі, перш за ўсё, з-за супярэчнасцей адносна ўзроўню аплаты і памераў ворнай зямлі, якія неабходна было перадаць на выкуп вяскоўцам [10–11]. Акрамя таго, у асобным выданні, прысвечаным гісторыі роднай вёскі Рубель, прааналізавана сістэма мясцовага землекарыстання ў 1921–1939 гг., падкрэсліваецца, што мясцовых Радзівілаў сяляне з павагаю называлі нават не “панамі”, а “князямі”, і з ахвотай наймаліся да іх на працу [12].

Не абмінула ўвагай Давыд-Гарадоцкую ардынацыю Радзівілаў і В.М. Папко, якая з’яўляецца аўтаркай адпаведнага артыкула, дзе прасочвае гісторыю ардынацыі з 1905 г. па 1939 г., перш за ўсё яе эканамічную дзейнасць, якая канцэнтравалася вакол велічэзных мясцовых лясных масіваў і вадаёмаў. У артыкуле адзначаецца ўдзел Радзівілаў у ажыццяўленні аграрнай рэформы. Магнаты былі не зацікаўлены ў абмежаванні сваіх надзелаў і прадпрымалі шэраг мер па супрацьдзеянні (перш за ўсё, дзякуючы вызначэнню сваіх маёнткаў як першакласных і таму непадпадаючых пад падзел), што ім у цэлым удалося. Значную цікавасць выклікае той факт, што на пачатку 1920-х гг. у Польшчы ўводзілася абавязковае страхаванне здароўя некаторых катэгорый наёмных работнікаў, але мясцовы магнат Караль Радзівіл своечасова пра гэта не паклапаціўся, таму быў аштрафаваны. Вялікае значэнне ў навуковым плане мае таксама прыведзены даследчыцай спіс супрацоўнікаў ардынацыі і функцыянал іх дзейнасці [13].

Разам з тым, В.М. Папко галоўную ўвагу ў навуковым плане прысвяціла роду Дзяконскіх і выдала на гэтую тэму асобную кнігу, у якой распавяла пра арганізацыю гаспадарання ў іх маёнтках [14]. Нягледзячы на тое, што дадзены род не быў самым багатым і ўплывовым на Палессі, у ягоных маёнтках укараняліся дастаткова перадавыя і эфектыўныя метады гаспадарання. Акрамя таго, даследчыца падкрэслівала, што згодна дзеючаму заканадаўству прымусоваму выкупу не падлягалі землі маёнткаў з высокім узроўнем арганізацыі гаспадарання, таму

многія мясцовыя памешчыкі карысталіся гэтымі абставінамі з мэтай захаваць свае ўладанні ад пераходу ў сялянскія рукі. Вялікую навуковую каштоўнасць мае расповяд пра ўзаемаадносіны сялян Пружанскага і Кобрынскага паветаў са сваімі панамі. Падкрэсліваецца пры гэтым, што найбольш складаныя ўзаемаадносіны ў вяскоўцаў назіраліся нават не са самімі землеўласнікамі, а з іх аканомамі, якія непасрэдна займаліся справай арганізацыі гаспадарання ў памешчыцкіх маёнтках.

Т.А. Калесніковіч займалася вывучэннем памешчыцкага землекарыстання на тэрыторыі сваёй малой радзімы – цяперашняга Камянецкага раёна, які на той час з’яўляўся часткай Брэсцкага павета Палескага ваяводства. Даследчыца адзначае высокі ўзровень арганізацыі працы ў пераважнай колькасці мясцовых памешчыцкіх гаспадарак, што ўдавалася дасягнуць дзякуючы адпаведнаму кваліфікаванаму персаналу. У разглядаемай працы прасочваецца тэхнічная абсталяванасць мясцовых памешчыцкіх гаспадарак, што ў многім абумоўлівала поспехі ў апрацоўцы зямлі [15].

Артыкул У.В. Здановіча прысвечаны сацыяльна-эканамічнаму развіццю гміны Валовель Драгічынскага павета Палескага ваяводства ў 1921–1939 гг., у тым ліку, разглядаецца арганізацыя гаспадарак і дзейнасць мясцовых памешчыкаў падчас парцэляцыі, дзякуючы якой вяскоўцы ўсімі сіламі намагаліся стаць самастойнымі гаспадарамі і быць незалежнымі ад сваіх памешчыкаў [16].

Што датычыць польскай гістарыяграфіі, то першую комплексную працу па разгляду аграрнай гісторыі міжваеннай Польшчы і ў тым ліку памешчыцкага землеўладання выпусціў Ч. Мадайчык. Азначаная праца носіць ярка выражаную ідэалагічную накіраванасць, згодна з якой памешчыкі аб’яўляліся крайнімі рэакцыянерамі і эксплуатаатарамі. Разам з тым выданне заснавана на шырокай крыніцавай базе, утрымлівае багатыя статыстычныя і факталагічныя звесткі і таму не страціла сваёй навуковай карысці і можа надалей выкарыстоўвацца навукоўцамі пры разглядзе дадзенага пытання пры ўмове прымянення сучасных навуковых падыходаў [17]. Аўтар разглядаемай кнігі ў цэлым ацэньвае тагачасны пануючы рэжым у Польшчы як выразна буржуазна-памешчыцкі і адпаведна абараняючы інтарэсы менавіта і выключна гэтых груп.

Неабходна звярнуць увагу на тое, што прадстаўнікі польскай гістарычнай навукі часоў Польскай Народнай Рэспублікі ў сваіх ацэнках буйнога землеўладання вымушана ішлі адпаведна падыходам савецкай гістарыяграфіі, таму памешчыкі як клас атрымалі, па сутнасці, выключна адмоўныя ацэнкі.

Сярод прадстаўнікоў польскай гістарыяграфіі сучаснага этапа памешчыкамі міжваеннай Польшчы перш за ўсё займаецца Б.У. Галка, які з’яўляецца аўтарам грунтоўных прац па дадзеным пытанні. Азначанае выданне ўтрымлівае шмат статыстычнага матэрыялу, дзякуючы чаму можна атрымаць цэласнае ўяўленне аб памеры і ролі памешчыцкага землекарыстання ў тагачаснай польскай эканоміцы, але, разам з тым, заходнебеларуская праблематыка разглядалася ім фрагментарна і недастаткова [18]. Надзвычай высокую каштоўнасць уяўляе яго наступнае выданне, прысвечанае дзейнасці памешчыцкіх прадстаўнікоў у Сейме міжваеннай Польшчы, іх падыходы да магчымых шляхоў вырашэння ў краіне аграрнага пытання і ажыццяўлення аграрных пераўтварэнняў, у тым ліку і ў Заходняй Беларусі, падкрэсліваецца іх кансерватыўная накіраванасць [19].

Гаспадарка польскіх памешчыкаў у 1921–1939 гг. знайшла сваё адлюстраванне таксама ў кнізе В. Ражкоўскага [20], які падрабязна паказаў выдзяленне гаспадарання ў памешчыцкіх маёнтках, іх большую капіталістычную скіраванасць і злучанасць з рынкам у параўнанні з сялянскімі, а таксама больш высокую ўраджайнасць зямель буйной уласнасці, але пытанне разгляду функцыянавання памешчыцкіх гаспадарак на тэрыторыі Заходняй Беларусі разглядаецца ім даволі фрагментарна.

Вобраз і стыль жыцця, найперш за ўсё, быт памешчыкаў, сямейныя і гаспадарчыя традыцыі на так званых Крэсах Паўночна-Усходніх ярка паказаны ў працы Е. Жэнкевіча, асаблівую цікавасць выклікае аналіз функцыяналу і звычайных узаемаадносін абслугі памешчыцкіх маёнткаў, падкрэсліваецца, што нават пасля выхаду на пенсію многія з былых памешчыцкіх слуг у знак пашаны за шматгадовую адданую службу працягвалі і надалей жыць у гаспадарскіх памяшканнях навокал маёнтка [21].

Найбольш выбітным польскім даследчыкам, які займаўся вывучэннем развіцця сельскай гаспадаркі міжваеннай Польшчы, па праву застаецца М. Мешчанкоўскі, у працах якога ўсебакова адлюстраваны асноўныя моманты развіцця сельскай гаспадаркі на той час, прыведзены каштоўныя статыстычныя матэрыялы і звесткі адносна галоўных сацыяльных груп тагачасных землеўласнікаў, дзякуючы чаму назіралася выразная дыспропорцыя ў землекарыстанні на тэрыторыі тагачаснай Заходняй Беларусі, што суправаджалася нацыянальнай дыскрымінацыяй і рэзка абвастрала існуючыя супярэчнасці [22–23].

К. Канопка з’яўляецца аўтарам некалькіх выданняў па праблеме развіцця сельскай гаспадаркі міжваеннай Польшчы, але ў цэлым яго кнігі структурна вельмі блізкія і падобныя, носяць навукова-папулярны і публіцыстычны характар. Памешчыцкае землекарыстанне ацэньваецца ў цэлым станоўча, падкрэсліваецца больш высокі ўзровень тут механізацыі і, у выніку, ураджайнасці ў параўнанні з сялянскімі гаспадаркамі, а таксама спадчыны характар памешчыцкага землекарыстання і нібыта іх тут цывілізатарская місія [24–26].

У. Міх засяродзіўся на вывучэнні асноўных напрамкаў дзейнасці Саюза памешчыкаў у 1916–1926 гг., паказаў асноўныя яго задачы і накірункі дзейнасці, падкрэслівае, што памешчыкі дзякуючы каардынацыі сваіх намаганняў змаглі, у выніку, актыўна і паспяхова абараняць і рэалізоўваць свае інтарэсы. У выданні разглядаецца пазіцыя памешчыкаў па розных тагачасных актуальных пытаннях грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага ладу, дзякуючы чаму можна стварыць, свайго роду, агульны сацыяльны партрэт тагачасных памешчыкаў, якія па прыродзе сваёй, у асноўным, былі кансерватарамі [27].

Ю. Жарноўскі вывучаў сацыяльную структуру польскага грамадства міжваеннага перыяду, адзначаў, што памешчыкі былі найбольш заможнай і ўплывовай яго часткай, дзякуючы высокай арганізаванасці і каардынацыі аказвалі вызначальны ўплыў на грамадска-палітычнае развіццё краіны. Разам з тым, памешчыкі па сваёй сутнасці таксама не былі адзіным класам, сярод іх, у тым ліку, захоўваліся істотныя супярэчнасці, таму асаблівую цікавасць уяўляюць імкненні прадстаўнікоў бяднейшай часткі памешчыкаў паказаць сябе не менш заможнымі, чым іншыя іх калегі, што часам атрымлівала даволі карыкатурныя формы [28].

Надзвычай высокую навуковую вартасць уяўляць зборнікі навуковых прац, прысвечаныя культурнай спадчыне памешчыкаў, дзе асветлены розныя бакі дзейнасці паноў Польшчы ў міжваенны перыяд, паказаны іх быт і традыцыі, асноўныя напрамкі дзейнасці, у тым ліку і дабрачынная. Аўтарамі зборнікаў падкрэсліваецца, што памешчыкі ўнеслі вялікі ўклад у развіццё матэрыяльнай і духоўнай культуры дзякуючы будаўніцтву вялікай колькасці магнацкіх рэзідэнцый і памешчыцкіх маёнткаў, многія з якіх з'яўляюцца выдатнымі помнікамі архітэктуры, а таксама дзякуючы фундацыям на пабудову касцёлаў, манастыроў і цэркваў. Разам з тым, многія памешчыкі шмат часу прысвячалі рознага роду забавам, перш за ўсё паляванням, вымушаны ўдзел у якіх у якасці дапаможнага персаналу прыймалі навакольныя сяляне [29]. Асаблівай увагі ў гэтым плане заслугоўвае артыкул А. Ліхавіча, у якім паказаны стаўленне і ўдзел польскіх памешчыкаў у рэалізацыі аграрнай рэформы і асноўныя супярэчнасці, якія ўзніклі на гэтым шляху. Справа датычылася, перш за ўсё, памераў парцэляцыі – перадачы сялянам часткі памешчыцкіх зямель, пры гэтым памешчыкі выразна разумелі яе неабходнасць, улічваючы ўсеагульны рэвалюцыйны ўздым пасля падзей 1917 г. у Расіі, але адначалі, што працэс гэты павінен быць надзвычай прадуманым і паступовым [30].

У працах З. Тамчонак разглядаецца становішча сельскай гаспадаркі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., матэрыяльнае становішча асноўных тагачасных груп землекарыстальнікаў, у тым ліку і памешчыкаў (асабліва на Палессі). Прыведзены звесткі аб працэнтах адносінах вагі памешчыцкага землекарыстання адносна паведаў Палескага ваяводства. У выніку падкрэсліваецца, што памешчыкі былі апорай польскіх улад на вёсцы, але ўсім станавілася відавочным, што поўнае захаванне памешчыцкага землеўладання непазбежна выкліча далейшы рост сацыяльнай напружанасці. У сувязі з гэтым, за разглядаемы перыяд вага памешчыцкага землеўладання скарацілася, але даволі нязначна [31–32].

У цэлым сярод прадстаўнікоў польскай гістарыяграфіі ў рэгіянальным аспекце найбольш вялікую ўвагу выклікае Палескае ваяводства, якое, нягледзячы на параўнальную эканамічную адсталасць, захоўвала непаўторнае хараство і прыцягальнасць, галоўным чынам, у незвычайна майстэрскіх спосабах выжывання мясцовага насельніцтва ў далёка не самых спрыяльных прыродных умовах (перш за ўсё масавай забягненасці) і стварэнню ўнікальнай духоўнай і матэрыяльнай культуры. што неаднаразова падкрэсліваецца ў шматлікіх працах польскіх даследчыкаў, прысвечаных дадзенаму рэгіёну.

Першым аўтарам буйной комплекснай працы па сацыяльна-эканамічным развіцці Палескага ваяводства ў 1921–1939 гг. стаў Е. Тамашэўскі, які адзначаў дамінаванне памешчыцкага землеўладання на тэрыторыі рэгіёна ў азначаны час, пры гэтым падкрэсліваў, што большасць з іх вяла капіталістычную гаспадарку, што з'яўлялася ўзорам для навакольных сялян і, такім чынам, спрыяла павышэнню эфектыўнасці іх гаспадарання [33]. У даследаванні падкрэсліваецца спецыфіка ўзаемаадносін памешчыкаў і сялян на Палессі, напрыклад, адзначаецца, што адзін з мясцовых абшарнікаў доўгі час не мог дамовіцца з сялянамі аб выкананні работ на яго землях, але потым, калі ён выставіў ім пачастунак з алкаголем, то сяляне пагадзіліся. У выніку ўсё гэта абыйшлося землеўладальніку нават нашмат танней, але сяляне былі задаволены тым, што ён выказаў ім такім чынам павагу. Нямала месца памешчыцкаму землеўладанню на Палессі прысвечана і ў адпаведнай працы В. Сляшыньскага. У выданні падкрэсліваецца, што дзякуючы існаванню тут буйных памешчыцкіх гаспадарак навакольнае сялянства было забяспечана працай, што дазваляла яму пазбегнуць масавага голада, які станаўіўся амаль непазбежным у выпадку частых неўраджаў у асабістых гаспадарках [34]. П. Ціхарацкі разглядаў палітычныя працэсы на Палессі ў міжваенны перыяд, у тым ліку і аграрнае пытанне, якое з'яўлялася адным з найбольш вострых і патрабуючых тэрміновага вырашэння. У выданні падкрэсліваецца, што ва ўмовах захавання ў рэгіёне буйнога памешчыцкага землеўладання многія мясцовыя палітычныя сілы актыўна выступалі за надзяленне сялян гэтай зямлёй, што выклікала актыўны сялянскі рух і дыскусію ў тагачасным перыядычным друку і публіцыстыцы [35].

Заклучэнне. Нягледзячы на даволі істотную колькасць навуковых прац, у якіх тым ці іншым чынам закранаецца памешчыцкае землекарыстанне на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., многія яшчэ яго бакі так і засталіся недаследаванымі (асабліва, памеры аплаты сялянскай працы і ўзаемаадносіны сялян з памешчыкамі і іх дапаможным персаналам) і патрабуюць вывучэння адпаведна сучасным навуковым падыходам у рамках асобнай буйной работы.

Прадстаўнікамі айчынай гістарыяграфіі савецкага перыяду рабілася адназначна негатыўная ацэнка ролі памешчыкаў у развіцці мясцовай сельскай гаспадаркі, што адбывалася выключна за кошт няшчаднай эксплуатацыі навакольнага сялянства, таму памешчыцкае буйное землеўладанне паказвалася як перажытак часоў феадалізму, які павінны быць у выніку ліквідаваны адначасова з бясплатным надзяленнем зямлёй патрабуючых таго сялян. Такія ж высновы характэрны і для тагачаснай польскай гістарычнай навукі.

На сучасным этапе развіцця айчынай гістарычнай навукі ідзе паступовае пераасэнсаванне месца і ролі памешчыцкага землеўладання ў сацыяльна-эканамічным развіцці Заходняй Беларусі азначанага перыяду, таму

разам з вылучэннем безумоўных адмоўных бакоў паказваюцца таксама і станоўчыя рысы, перш за ўсё, больш высокая ўраджайнасць і ўзровень механізацыі, а таксама актыўны ўдзел у дабрачыннай дзейнасці адносна сваіх сялян з боку некаторых заходнебеларускіх памешчыкаў. Аналагічная тэндэнцыя прасочваецца і ў польскай гістарыяграфіі, якая, разам з тым, засяроджваецца найперш на разглядзе памешчыцкіх гаспадарак непасрэдна на тэрыторыі этнічнай Польшчы, але пры гэтым асабліваю ўвагу надае спадчынным правам і памешчыцкай паўсядзённасці. У сувязі з гэтым патрабуецца далейшае вывучэнне разглядаемага пытання і падрыхтоўка комплекснага спецыялізаванага выдання з паказам супярэчлівага становішча і ролі буйнога землеўладання ў Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду, першасную ўвагу пры гэтым неабходна надаць паказу ўзаемаадносін сялян з памешчыкамі і расцэнак аплаты сялянскай працы.

ЛІТАРАТУРА

1. Кахновіч В.А. Адпостраванне праблем буйной землеўласнасці на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў беларускай гістарыяграфіі // Беларусь у эпоху геапалітычных і сацыяльных зрухаў Новага і Навейшага часу: матэрыялы міжнар. навуц.-практ. канф., Мінск, 22 лістап. 2019 г. – Мінск: БДУ, 2019. – С. 49–53.
2. Гак Л. Аграрная політыка польскай буржуазіі ў Заходняй Беларусі. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, Партмассектар, 1933. – 95 с.
3. Гольдштэйн И.И. Аграрные отношения в бывшей Польше, Западной Украине и Западной Белоруссии. – М.: Госиздат, 1940. – 296 с.
4. Мацко А.Н. Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1939 гг.). – Мінск: Беларусь, 1972. – 334 с.
5. Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.). – Мінск: Наука и техника, 1968. – 199 с.
6. Кухарев Б.Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919–1939 гг.). – Мінск: Выш. шк., 1975. – 110 с.
7. Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929–1933 гг. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 205 с.
8. Мисиюк В.С. Крупные землевладельцы Западной Белоруссии в контексте общественной трансформации (1921–1939) // Системная трансформация общества: инновации и традиции: сб. науч. тр. каф. социально-гуманитарных наук. – Брест: БрГТУ, 2015. – Вып. 11. – С. 62–66.
9. Смалянчук А.Ф. Раман Скірмунт (1868–1939): жыццiяпіс грамадзянiна Краю. – Мінск: Змiцер Колас, 2018. – 692 с.
10. Вабiшчэвiч А.М. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя Радзiвiлаў у 1921–1939 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2015. – № 10. – С. 20–33.
11. Вабишевич А. Усадыба Радзивиллов в Маньковичах // Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. – Lublin: Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej, 2003. – S. 455–463.
12. Вабiшчэвiч А.М. Вёска Рубель на Століншчыне: гісторыка-краязнаўчы нарыс. – Брест: БрДУ, 2021. – 281 с.
13. Папко В.М. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя князёў Радзiвiлаў у 1905–1939 гг. // Весн. Брэс. дзярж. ун-та. Сер. 2, Гісторыя. Эканоміка. Права. – 2011. – № 2. – С. 32–40.
14. Папко В.М. Род Дзяконскіх і іх маёнткі на Брэстчыне ў XIX–XX стст. – Брест: Альтернатива, 2011. – 245 с.
15. Калесніковіч Т.А. Памешчыцкая гаспадарка на тэрыторыі Камянецкага раёна ў міжваенны перыяд (1921–1939) // Моладзь Берасцейшчыны: зб. навуц. прац. – Брест: Академия, 2006. – С. 94–99.
16. Здановіч У.В. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Валовельскай гміны ў 1921–1939 гг. // Берасцейскі хранограф: зб. навуц. прац. – Брест: БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2004. – Вып. 4. – С. 60–63.
17. Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce: (1918–1939). – Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. – 463 s.
18. Galka B.W. Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939. – Toruń: Adam Marszałek, 1997. – 214 s.
19. Galka B.W. Ziemianie w parlamencie II Rzeczypospolitej. – Toruń: Adam Marszałek, 1999. – 185 s.
20. Roszkowski W. Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939. – Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki, 1986. – 431 s.
21. Żenkiewicz J. Dwór polski i jego otoczenie: kresy Północno-Wschodnie. – Toruń: Adam Marszałek, 2008. – 171 s.
22. Mieszczankowski M. Rolnictwo II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1983. – 447 s.
23. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej. – Warszawa: Państw. Wydaw. Nauk., 1960. – 430 s.
24. Konopka K. Mechanizm reform agrarnych w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). – Białystok: Wydaw. Politech. Białostockiej, 2010. – 143 s.
25. Konopka K. Reformy agrarne a mechanizm rozwoju społeczno-gospodarczego w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). – Białystok: Wydaw. Politech. Białostockiej, 2014. – 238 s.
26. Konopka K. Reformy agrarne w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej oraz ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy Polski (1918–1939). – Białystok: Wydaw. Politech. Białostockiej, 2012. – 212 s.
27. Mich W. Związek ziemian w Warszawie 1916–1926. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 468 s.
28. Żarnowski J. Społeczeństwo Polski międzywojennej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1969. – 173 s.
29. Ziemianstwo polskie 1920–1945: zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi / pod red. J. Leskiewiczowej. – Warszawa: Państw. Wydaw. Nauk., 1988. – 368 s.
30. Lichorowicz A. Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemianstwo // Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu. – Kraków: Znak, 1995. – S. 85–97.
31. Tomczonek Z. Ruch ludowy na kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. – Białystok: Wydaw. Politech. Białostockiej, 1996. – 247 s.
32. Tomczonek Z. Wieś Poleska 1918–1939 // Чалавек. Этнас. Тэрыторыя. Праблемы развіцця заходняга рэгіёну Беларусі: мат. міжнар. навуц.-практ. канф., Брест, 23–24 крас. 1998 г. У 2 ч. / БрДУ імя А.С. Пушкіна. – Брест: Выд-ва С. Лаўрова, 1998. – Ч. 2. – С. 110–115.
33. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia, 1921–1939: zarys stosunków społeczno-ekonomicznych. – Warszawa: Państw. Wydaw. Nauk., 1963. – 208 s.

34. Śleszyński W. Województwo Poleskie. – Kraków: Avalon, 2014. – 335 s.

35. Cichoracki P. Województwo Poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych. – Łomianki: LTW; Wrocław: IH Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. – 477 s.

Паступіў 30.08.2023

ИСТОРИОГРАФИЯ ПОМЕЩИЧЬЕГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ В 1921–1939 гг.

канд. ист. наук, доц. В.П. ГАРМАТНЫЙ
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

На протяжении 1921–1939 гг. Западная Беларусь являлась частью народно-хозяйственного комплекса межвоенной Польши с выразительным доминированием здесь сельского хозяйства и сохранением большого количества помещичьих хозяйств, рядом с которыми существовали многочисленные хозяйства малоземельных крестьян, надеющихся получить землю иμένα. Не смотря на значительный вклад помещиков в развитие местного хозяйства, как отечественные, так и зарубежные исследователи по разным причинам сосредотачивали своё внимание в первую очередь на положении местного крестьянства, в то время как помещичье хозяйство оставалось за рамками их внимания, подаваясь достаточно односторонне и субъективно.

Ключевые слова: помещики, землевладение, урожайность, латифундия, имение, Полесье.

HISTORIOGRAPHY OF LANDLORD LAND OWNERSHIP ON THE TERRITORY OF WESTERN BELARUS IN 1921–1939

V. HARMATNY
(Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

During 1921–1939 Western Belarus was a part of the national and economic complex of interwar Poland with a clear dominance of agriculture and the preservation of a large number of property owners, close to whom there was a large number of landless peasants who hoped to get their land. Despite the significant contribution of landowners to the development of the local economy, as domestic as foreign researchers for various reasons, focused their scientific attention primarily on the position of the local peasantry, while the landlords economy remained out of the spotlight and was presented rather one-sidedly and subjectively.

Keywords: landowners, land ownership, productivity, economy, large estate, property, Palesse.

УДК 947.6

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-67-71

**ДЗЕЙНАСЦЬ ЗЕМСКІХ НАЧАЛЬНІКАЎ МІНСКОЙ ГУБЕРНІ ПА ВЫРАШЭННІ
САЦЫЯЛЬНЫХ І ГРАМАДСКІХ ПЫТАННЯЎ У ВЕСЦЫ Ё ПЧАТКУ ХХ СТ.
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ СПРАВАЗДАЧ)**

канд. гіст. навук Г.А. СТРАЛЕНЯ
(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9689-1367>

У Расійскай імперыі ў канцы XIX ст. была праведзена рэформа мясцовага кіравання, у ходзе якой была ўведзена новая ўлада ў сельскай мясцовасці – інстытут земскіх начальнікаў. Адным з напрамкаў іх дзейнасці стала вырашэнне асноўных праблем у сялянскім асяроддзі. Земскія начальнікі адказвалі за правядзенне рэвізій органаў сялянскага самакіравання, вырашалі пытанні землёўладкавання, валодалі судовымі паўнамоцтвамі. Акрамя таго, павінны былі садзейнічаць павышэнню пісьменнасці сярод сельскага насельніцтва, адкрыццю новых школ. У артыкуле разглядаецца роля земскіх начальнікаў у вырашэнні сацыяльных і грамадскіх праблем сельскага насельніцтва, паказана іх практычная дзейнасць, накіраваная на павышэнне ўзроўню пісьменнасці, змяненне стаўлення сялян да атрымання адукацыі.

Ключавыя словы: земскія начальнікі, адміністрацыйныя і судовыя ўстановы, беларускія губерні, сялянскае самакіраванне, адукацыя.

Уводзіны. Грамадскае жыццё беларускай вёскі напачатку ХХ ст. было звязана з мноствам знешніх і ўнутраных чыннікаў, якія абумовілі пераход ад традыцыйнага грамадства. У гэты перыяд адбываюцца значныя змены ў жыцці беларускага сялянства, у тым ліку, разбураюцца традыцыйныя нормы і каштоўнасці, змяняецца светапогляд, стаўленне да адукацыі. Разам з тым, важную ролю ў сялянскай паўсядзённасці займалі пазямельныя пытанні, адносіны з вясковай адміністрацыяй і вырашэнне бытавых праблем. Сачыць за вырашэннем, у тым ліку, і некаторых паўсядзённых пытанняў, павінны былі земскія начальнікі, якім у пачатку ХХ ст. адводзілася значная роля ў сацыяльным і гаспадарчым жыцці вёскі. У пасадзе земскага начальніка спалучаліся адміністрацыйныя і судовыя паўнамоцтвы. Кола іх абавязкаў было вельмі шырокім. Да ліку функцый адносіўся кантроль органаў сялянскага самакіравання, выдаткаў грашовых сродкаў, стану мірскіх капіталаў, у іх кампетэнцыю ўваходзіла назіранне за нядоімкамі, размеркаваннем падаткаў і збораў, прыняцце мер па забеспячэнні жыхароў участка харчаваннем, падрыхтоўка звестак аб прадастаўленні льгот па падатках і зборах. Да абавязкаў земскіх начальнікаў адносіліся таксама функцыі судовай інстанцыі: яны разглядалі як грамадзянскія, так і некаторыя крымінальныя справы [1, с. 513–525].

Сярод пытанняў сацыяльнага і грамадскага жыцця, якія павінны былі вырашаць земскія начальнікі, можна вылучыць некалькі накірункаў. У іх абавязкі ўваходзіла арганізацыя дапамогі сялянам, якія апынуліся ў нястачы. У гэтым накірунку асаблівае значэнне адводзілася прафілактычным мерам і арганізацыі дапамогі насельніцтву ў выпадку неўраджаяў, пажараў, стыхійных бедстваў і г.д. Да ліку функцый мясцовай улады адносіўся таксама пастаянны кантроль за выкананнем пажарных нормаў і паляпшэннем санітарна-гігіенічнага стану ў вёсках, мерапрыемствы па прафілактыцы эпідэміі інфекцыйных захворванняў. Важнае месца займала і адукацыйная справа, у іх функцыі ўваходзілі пытанні павышэння ўзроўню адукацыі сялян. У сувязі з неабходнасцю вырашэння гэтых пытанняў земскія начальнікі былі ўведзены ў склад рэвізійных камісій разам з прадстаўнікамі іншых ведамстваў, у тым ліку ўчастковымі інспектарамі народных вучылішчаў, сельскімі лекарамі, санітарнай інспекцыяй, прыставамі і г.д. Прапановы па пытаннях, якія патрабавалі матэрыяльных выдаткаў з боку сельскіх жыхароў, земскія начальнікі павінны былі выносіць на абмеркаванне валасных і сельскіх сходаў.

Мэта даследавання – вызначыць ролю земскіх начальнікаў у вырашэнні сацыяльных і грамадскіх пытанняў сельскага насельніцтва, паказаць іх практычную дзейнасць па павышэнні ўзроўню пісьменнасці ў беларускай вёсцы.

Асноўная частка. Грамадскае жыццё нельга ўявіць без ўзаемаадносін сялян і органаў самакіравання, кантроль якіх таксама быў ускладзены на земскіх начальнікаў. Ад таго, як была пастаўлена праца ўстаноў самакіравання, залежала вырашэнне шматлікіх пытанняў сялянскага паўсядзённага жыцця.

Рэалізацыя адміністрацыйных абавязкаў земскіх начальнікаў, куды ўваходзілі таксама і паўнамоцтвы па паляпшэнні сацыяльнага і гаспадарчага жыцця, адлюстраваны ў справаздачах. Справаздачы за кастрычнік 1901 – студзень 1903 г. выклікаюць цікавасць яшчэ і таму, што земскія начальнікі Мінскай губерні толькі пачалі сваю працу. Неабходна адзначыць і тое, што на першапачатковым этапе сваёй дзейнасці новыя ўлады дынамічна ўзяліся за ўладкаванне сялянскага самакіравання. Гэта выклікана тымі абставінамі, што іх праца была непасрэдна звязана з неабходнасцю ўзаемадзеяння з валасной і сельскай адміністрацыяй, валаснымі судамі.

Грамадскае жыццё. У сувязі з гэтым адразу пасля заступлення на пасаду многія земскія начальнікі актыўна выкарыстоўвалі элементы кантролю над вясковым самакіраваннем і судом, якія былі нададзены ім заканадаўча. Напрыклад, земскі начальнік 3-га участка Мінскага павета Дз.І. Пацёмкін за перыяд з кастрычніка 1901 г. па студзень 1903 г. атрымаў 73 адміністрацыйныя справы, з якіх было вырашана 68 спраў. Ён разгледзеў 14 скаргаў на валасных старшын (2 – на суддзяў, 2 – на наглядчыкаў хлебазапасных крам, 3 – на пісараў, 13 – на сельскіх

старастаў). Сярод іх былі прызнаны грунтоўнымі: 1 скарга на валаснога старшыню, 1 на валаснога суддзю, 2 на наглядчыкаў крамы і 2 на сельскіх старастаў. У якасці пакаранняў штраф атрымалі суддзя і наглядчык крамы, вымову – валасны старшыня, а таксама былі зняты з пасады 2 сельскія старасты. Па асабістым меркаванні земскага начальніка былі аштрафаваныя 1 пісар і 4 валасныя старшыны, зняты з пасады пісар і валасны старшыня. Неабходна адзначыць, што Дз.І. Пацёмкін адказна выконваў свае адміністрацыйныя функцыі, ён правёў 7 рэвізій валасных судов за 1901–1902 гг. і падаў падрабязную справаздачу аб працы валасных суддзяў у павятовы з’езд, дзе былі адзначаны агульныя недахопы ў іх працы. Так, напрыклад, у некаторых рашэннях па крымінальных справах не былі пазначаны артыкулы Статута аб пакараннях, у пратаколах грамадзянскіх спраў адсутнічалі акты мясцовага агляду, справаводства вялося неахайна. Земскі начальнік адзначыў, што напачатку года справаводства вялося вельмі павольна, паколькі валасны пісар вёў нецвярозы лад жыцця, што і стала прычынай яго адхілення ад пасады. Валасны старшыня быў адхілены ад пасады за растрату грашовых сродкаў [2, л. 15–17]. Падобныя меры ў адносінах да валаснога самакіравання дапамагалі больш хуткаму і якасному вырашэнню розных сацыяльных праблем, з якімі сутыкаліся вяскоўцы.

Вырашэнне праблем з вясковай адміністрацыяй і судом, уладкаванне пазямельных пытанняў садзейнічалі росту аўтарытэта земскага начальніка сярод сялян і дапамагалі яму ў вырашэнні пытанняў грамадскага жыцця. Гэта асабліва падкрэсліваў земскі начальнік 5-га ўчастка Мінскага павета М.Г. Лявіцкі, які паставіў сабе за мэту выкараніць хабарніцтва. Ён адзначыў, што «раскрытие вышеуказанных злоупотреблений, произведших сильное впечатление на крестьян, имело и имеет немалое значение. Благодаря этому престиж земского начальника растет в глазах народа, а с тем прогрессивно возрастает и доверие крестьянина к поставленному над ним начальству. Крестьяне теперь уже на встречу идут благим намерениям начальства, когда при введении института земских начальников оказывали очевидно благой мере непонятно сильное сопротивление» [2, л. 19]. М.Г. Лявіцкаму ўдалося выкрыць хабарніцтва з боку Івянецкага валаснога праўлення, прычым адміністрацыйныя асобы бралі хабар з абодвух бакоў судовага працэсу і абяцалі выйграць справу ў валасным судзе. Такое стаўленне да сялянскіх праблем дапамагла яму наладзіць адносіны з мясцовым сялянствам. Ён адзначыў у справаздачы, што напачатку дзейнасці многія яго прапановы аб пабудове школы, брукаванні мястэчка і г.д. адразу ж былі адхіленыя сялянамі. Пасля таго як ён праявіў сябе ў якасці годнага кіраўніка, сяляне самі адпусцілі сродкі і папрасілі яго прыняць меры для пашырэння Рубяжэвіцкага народнага вучылішча, пабудовы школы і дастаўцы каменя для ўладкавання маставых у мястэчках. На думку земскага начальніка, недавер і непавага сялян да службовых асоб выклікана валасным начальствам, якое складаецца, пераважна, з неадуканых і непісьменных асоб небездакорнай маральнасці. Акрамя таго, М.Г. Лявіцкі вельмі старанна праводзіў рэвізіі справаводства валасных праўленняў, было правярана справаводства па прызыву і ўліку запасных ніжніх чыноў, па пастаўцы коней у ваенны час, а таксама рэвізіі грашовых сум і кніг валаснога праўлення, справаводства валаснога суда. Земскі начальнік знаходзіў недакладнасці да 1 капейкі, сярод заўваг ён занатаваў, што «в книге прихода и расхода мирских сумм волостного правления найдено, что в расходе начиная с 12 листа цифра расхода показана на 1 копейку менее, но в транспорте на 15 листе эта неправильность исправлена подчисткой цифры, а следует исправлять красными чернилами» [2, л. 25].

Земскі начальнік дасканала правяраў справаводства валасных праўленняў і судов, у тым ліку і прыходна-расходныя кнігі. Справаводства пяршайскага валаснога праўлення ён знайшоў у добрым стане. А вось праверка 27 верасня 1902 г. прыходна-расходных кніг і справаводства рубяжэвіцкага валаснога праўлення выявіла сур’ёзныя недахопы: грашовыя кнігі, за выключэннем прыходна-расходных, вяліся з памылкамі, а некаторыя не былі пачаты з 1 студзеня 1902 г. Па выніках рэвізіі земскі начальнік паставіў выправіць усе недахопы і не дапускаць іх у будучыні і «налажыць на Рубежевского волостного писаря Ивана Нарцевича за нерадивость в делопроизводстве на основании 62 статьи Положения о земских начальниках 4-х рублевый штраф» [2, л. 29].

Адной з асноўных форм кантролю дзейнасці валаснога і сялянскага самакіравання з’яўлялася правядзенне рэвізій, падчас якіх неабходна было таксама патлумачыць правільнасць выкарыстання тых ці іншых заканадаўчых актаў. Гэта асабліва актуальным, улічваючы, што некаторыя прадстаўнікі сялянскага самакіравання былі неграматычнымі. Так, земскі начальнік 1-га ўчастка Ігуменскага павета М.М. Цімафееў, нягледзячы на вялікую колькасць скаргаў у адрас валасных старшын (43 скаргі з кастрычніка 1901 г. па студзень 1903 г.), адзначыў, што справаводства валасных праўленняў вядзецца без нараканняў, а недахопы былі нязначныя і адбываліся ў большасці выпадкаў ад недакладнага разумення пісарамі новых правілаў судаводства. Земскі начальнік падкрэсліў, што ён абмяжоўваўся толькі тлумачэннямі на словах і пры наступнай рэвізіі выяўленыя хібы былі выпраўленыя. Ён таксама заўважыў, што «1902 год введения в Минской губернии реформы крестьянских учреждений, с преобразованием судопроизводства, нового порядка обложения населения продовольственной повинностью и другими новыми порядками, был весьма тяжелым для заведовавших делопроизводством волостных правлений и нельзя обойти молчаньем того обстоятельства, что волостные писари справились со своей задачей успешно» [3, л. 6]. А, напрыклад, земскі начальнік 6-га ўчастка Рэчыцкага павета А.А. Госа за справаздачны перыяд правёў 11 рэвізій валасных праўленняў і судов. Недахопы былі выяўлены ім пры вядзенні ап’якунскіх спраў, якія знаходзіліся ў бязладным стане. Фінансавая дзейнасць была знойдзена земскім начальнікам правільнай. Справаздачы валасных суддзяў таксама знойдзены здавальняючыя. Ён адзначыў, што скаргаў на выкананне валаснымі суддзямі службовых абавязкаў не паступала, а дзве скаргі, названыя ў справаздачы, былі пададзены на іх пазаслужбовую дзейнасць [4, л. 15]. Земскі начальнік 2-га ўчастка Слуцкага павета П.Д. Лаўрыненка-Мішчанка па выніках рэвізіі валасных судов адзначыў наступныя заўвагі: грамадзянскія пазовы былі змешаныя з крымінальнымі, пакаранні прысуджаліся ісцам без падставы на тое, са сведак валасны суд спаганяў як з адказчыкаў [5, л. 7].

Адукацыйная справа. Прадметам ведамства земскіх начальнікаў стала і адукацыйная сфера. У іх абавязкі ўваходзіла правядзенне рэвізій адукацыйных устаноў, кантроль за ліквідацыяй выяўленых недахопаў, садзейнічанне адкрыццю новых школ і вучылішчаў. Папярэчыцель Віленскай вучэбнай акругі 8 чэрвеня 1902 г. звярнуўся з прашэннем да мінскага губернатара М.М. Трубецкага аб арганізацыі агляду санітарна-гігіенічных норм сельскіх вучылішчаў Мінскай губерні. У камісію па аглядзе павінны былі ўваходзіць участковы доктар, інспектар народных вучылішчаў і земскі начальнік. Ён таксама прасіў усталяваць для гэтага пэўны тэрмін [6, л. 706]. Так, у адну з камісій Мазырскага павета ўваходзілі: земскі начальнік 3-га ўчастка Мазырскага павета А.Л. Берло, доктар А.П. Данілевіч і інспектар І.В. Любіцкі. У справаздачы аб рэвізіі Буйнавіцкага народнага вучылішча земскі начальнік адзначыў наступныя недахопы: вучылішча разлічана на 23 вучня, а наведвалі яго на момант рэвізіі 52 асобы. Санітарна-гігіенічны стан таксама быў прызнаны незадавальняючым. Да прыкладу, для вентыляцыі памяшкання была толькі адна фортачка. Камісія прыйшла да высновы аб неабходнасці правесці рамонт у вучнёўскім інтэрнаце з перакладкай печы і зрабіць капітальны рамонт лазні [6, л. 420].

Земскія начальнікі не толькі павінны былі сачыць за станам школ і вучылішчаў, але і прымаць меры па яго паляпшэнні. У сувязі з гэтым па прапанове земскага начальніка 5-га ўчастка Мазырскага павета Г.А. Фёдарова для школ у вёсках Альшаны і Лядцы былі набыты чароўныя ліхтары з карцінамі і школьныя бібліятэкі, а таксама набыты чароўны ліхтар у Давыд-Гарадоцкае народнае вучылішча, а затым куплена бібліятэка для Веляміцкай царкоўна-прыходскай школы [7, л. 13]. На 6-м участку Мазырскага павета, як адзначыў земскі начальнік М.В. Полазаў, ленінскім валасным сходам складзены прысуд аб пераўтварэнні народнага вучылішча ў двухкласнае сельскае вучылішча. Гэты прысуд быў зацверджаны мінскай дырэкцыяй народных вучылішчаў і ўзбуджана хадайніцтва для яго вырашэння перад папярэчыцелем Віленскай акругі. Акрамя таго, былі складзены прысуды аб адкрыцці ў вёсцы Морач Ленінскай воласці і вёсцы Пухавічы Жыткавіцкай воласці народных вучылішчаў, і ў сяле Князь-возеры Дзякавіцкай воласці царкоўна-прыходскай школы. Земскі начальнік 3-га ўчастка Ігуменскага павета А.А. Міхельсон таксама надаваў увагу паляпшэнню адукацыйнай справы. Па яго прапанове былі адрамантаваны Астроўскае, Клічаўскае, Коўбчанскае народныя вучылішча, у вёсцы Ляды Якшыцкай воласці было пабудавана новае народнае вучылішча, зроблены рамонт царкоўна-парафіяльнай школы [3, л. 12].

Дастаткова актыўная праца земскіх начальнікаў у гэтым накірунку сведчыла таксама і аб змяненні стаўлення сялян да атрымання адукацыі. А.Г. Каханоўскі адзначае сярод паказчыкаў працэса разлажэння традыцыйных каштоўнасцей ў пачатку XX ст. пашырэнне пісьменнасці і пэўны рост якасці адукацыі сярод сялян [8, с. 84]. Так, на 2-м участку Слуцкага павета за 1901–1902 гг. было адкрыта два новых вучылішчы, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні Міністэрству народнай асветы, таксама быў складзены прысуд царэўскага валаснога сходу аб адкрыцці двухкласнага народнага вучылішча і пабудове для гэтага новага каменнага будынку. На сходзе было зацверджана рашэнне аб прыбудове яшчэ аднаго класа пры Старобінскім народным вучылішчы, паколькі за гэты перыяд жадаючых паступаць у вучылішча было звыш 300 чалавек. Быў складзены прысуд аб адкрыцці 2 царкоўна-прыходскіх школ і адкрыты бібліятэкі пры 6 міністэрскіх вучылішчах [5, л. 8].

Уладкаванне сацыяльных пытанняў. У абавязкі органаў сялянскага кіравання ўваходзіла не толькі правядзенне рэвізій і кантроль над дзейнасцю сельскіх і валасных службовых асоб, але і апека над маральным станам сялян. Так, напрыклад, земскі начальнік 3-га ўчастка Мазырскага павета А.Л. Берло сачыў за маральнымі якасцямі сялян «путем воспрещения публичного пьянства, лотерей и других азартных игр на ярмарках» [7, л. 9].

У сваёй справаздачы земскі начальнік 4-га ўчастка Барысаўскага павета М.А. Чэкан адзначыў, што асабліваю ўвагу ў сваёй працы ён надаў ўладкаванню і рамонту грамадскіх будынкаў. За 1901–1902 гг. праведзены рамонт будынка валасных праўленняў, хлебазапасных крам, прыведзены ў прыдатны стан арыштанцкія памяшканні з уладкаваннем у іх асобных аддзяленняў для мужчын і жанчын, а ў вёсцы Вялікія Рольцы для гэтай мэты было пабудавана новае памяшканне. Неабходна адзначыць, што гэта было зроблена сродкамі сялян. У адносную прыдатнасць былі прыведзены чатыры вялікіх масты і наогул усе дарогі. Увага земскім начальнікам была звернута і на справу адукацыі: у прыватнасці, была адкрыта школа ў в. Асецішча Бярэзінскай воласці, сярод сялян вялася агітацыя адкрыцця ясляў-прытулку. Праводзілася праца па ўтрыманні ў працоўным стане дымавых труб, а таксама пільнаваўся санітарны стан паселішчаў [9, л. 16].

Як адзначалася, земскімі начальнікамі была звернута ўвага на пытанне ўладкавання турэмных памяшканняў, якія ці наогул адсутнічалі ў шматлікіх валасцях, ці знаходзіліся ў непрыдатным стане, ці мелі толькі адно агульнае памяшканне для ўтрымання і мужчын, і жанчын. Так, па прапанове земскага начальніка 3-га ўчастка Ігуменскага павета А.А. Міхельсона былі прыведзены ў парадак арыштанцкія памяшканні і падзелены на два аддзяленні для мужчын і жанчын [3, л. 12]. Уладкаваннем турэмных памяшканняў займаўся і земскі начальнік 1-га ўчастка Слуцкага павета П.І. Бельчанка. Ім была звернута ўвага на неабходнасць уладкавання сельскіх турмаў, якіх пры валасцях не было (за выключэннем Грэскай, дзе мелася памяшканне толькі для мужчын). Гэтыя памяшканні былі ўладкаваны да студзеня 1902 г. [5, л. 5].

Акрамя таго, значная ўвага мясцовых ўлад павінна была надавацца паляпшэнню санітарна-гігіенічнага стану ў вёсках, у тым ліку прафілактыцы інфекцыйных захворванняў. Для гэтага неабходна было ўладкоўваць бальніцы, запрашаць дактароў, тлумачыць важнасць прафілактычных мер, сачыць за станам калодзежаў. Так, па прапанове земскага начальніка 6-га ўчастка Мазырскага павета М.В. Полазава было ўзбуджана хадайніцтва аб камандзіраванні доктара для барацьбы з натуральнай воспай, якая з'явілася ў вёсцы Белае Жыткавіцкай воласці.

Гэта хадайніцтва было задаволена. У Крукавіцкай воласці Рэчыцкага павета па прапанове земскага начальніка была набыта пажарная тэхніка і пабудавана памяшканне для фельчара з прыёмным пакоем [4, л. 15]. У сваёй справаздачы земскі начальнік 2-га ўчастка Слуцкага павета П.Д. Лаўрыненка-Мішчанка адзначаў, што валасным сходам быў складзены прысуд аб адкрыцці сельскай бальніцы ў мястэчку Старобін на 8 ложкаў, на якую палова грошай была асігнавана сялянамі, а палова – памешчыкамі. На перыяд справаздачы быў запрошаны доктар і знойдзена памяшканне. Бальніцу планавалася адкрыць, як падкрэсліў П.Д. Лаўрыненка-Мішчанка, як толькі губернатар дасць дазвол. Земскі начальнік таксама лічыў, што «в недалёком будучем, когда крестьяне увидят всю пользу от учреждения больницы, когда таким образом устранится эксплуатация их фельдшерами, знахарями и бабками, берущими с них последнюю копейку и в тоже время несколько не облегчающих их страданий» [5, л. 9].

Земскім начальнікам 1-га ўчастка Слуцкага павета П.І. Бельчанка было загадана валасной і сельскай адміністрацыі звярнуць увагу на ўладкаванне калодзежаў у паселішчах. Пры гэтым неабходна было зрабіць зрубы дастаткова высокімі, а вёдры пры іх прыкаваць, усталяваўшы зверху перакладзіны, каб жывёла не магла з іх піць. П.І. Бельчанка асабіста растлумачыў неабходнасць такіх дзеянняў на сходах, калі адбываўся выбар валасных суддзяў. Гэтак жа была растлумачана важнасць чысткі труб не радзей двух разоў у месяц. Абавязак сачыць за выкананнем гэтых рашэнняў быў ускладзены на стараст, старшын і санітару [5, л. 4]. У сваёй справаздачы земскі начальнік адзначаў, што распараджэнне адносна калодзежаў не ўсюды яшчэ было выканана. Ён таксама заўважыў, што «проехав по участку я нашел дороги не исправными и циркулярами своими от 2 июня за № 1226 приказал привести дороги в порядок, было донесено, что дороги исправны, но в действительности оказалась, что они исправлены не надлежащим образом. Поэтому 8 июля за № 1798 предписано исправить дороги, особенно между Слуцком и Грозном капитально. Но из-за полевых работ и неблагоприятной погоды ремонт отложен до весны 1903 г.» [5, л. 5].

Меры па прафілактыцы і дапамозе пры пажарах займалі значнае месца ў вырашэнні сацыяльна-бытавых пытанняў. Па прапанове земскага начальніка 6-га ўчастка Мазырскага павета заснаваны дзве вольна-пажарныя дружны ў вёсцы Жыткавічы той жа воласці і мястэчку Ленін Ленінскай воласці. Сельскімі грамадамі складзены прысуды аб набыцці пажарных інструментаў і помпаў, а таксама арганізаваны пажарныя аboзы. Распачата хадайніцтва аб пабудове двух мастоў у мястэчку Ленін праз раку Случ і возера даўжынёю 50 і 20 сажняў. Гэта хадайніцтва было задаволена мінскім губернскім распарадчым камітэтам [7, л. 14–16]. На 2-м участку Слуцкага павета П.Д. Лаўрыненка-Мішчанка таксама прыняў меры па змяншэнні колькасці пажараў і суцэльнага выгарання паселішчаў. Было зроблена распараджэнне аб насаджэнні вакол сялянскіх сядзіб дрэў. 3 1903 г. былі наняты камінары для ачысткі труб. Па загаду земскага начальніка былі прыведзены ў парадак наўняны пажарныя аboзы і заснаваны начныя аboходы. Ён таксама забараніў рабіць новыя пабудовы без узаконеных разрываў (пабудовы павінны былі знаходзіцца на неабходнай адлегласці адзін ад аднаго) [5, л. 9].

Асабліва ўвага пры вырашэнні сацыяльна-бытавых праблем надавалася аказанню дапамогі ў выпадку неўраджаяў, пажараў, стыхійных бедстваў і г.д. Свачасова прынятыя меры дапамагалі сялянам выйсці са складанага становішча, пазбегнуць голада і нястачы. Так, на 4-м участку Барысаўскага павета напрацягу вясны 1902 г. было выдадзена сялянам 1476 харчовых пазыкі з хлебазапасных крам на 9840 пудоў азімага і 13 887 яравога хлеба. Такі лік пазык земскі начальнік Дз.Л. Фуфаеўскі патлумачыў неўраджаем папярэдняга 1901 г. і «чрезвычайно трудной для сельских хозяев зимой и весной, во множестве случаев на корм скоту шла солома с крыш» [9, л. 16].

Неабходна адзначыць, што рэчаіснасць не заўсёды адпавядала таму, як яе апісвалі ў сваіх справаздачах земскія начальнікі. Якасць вырашэння гэтых пытанняў шмат у чым залежала ад суб'ектыўных характарыстык земскіх начальнікаў, паколькі ўладкаванне сялянскага побыту, нагляд за санітарна-бытавым станам, рашэнне адукацыйных пытанняў на практыцы не адносілі да галоўных абавязкаў мясцовай улады. На першае месца выходзілі судовыя функцыі, пазямельнае ўладкаванне сялян, кантроль выплат падаткаў. У сувязі з гэтым адным з асноўных крытэрыяў ацэнкі працы органаў сялянскага самакіравання з боку земскіх начальнікаў таксама стаў паказчык збору падаткаў. Рэвізіі справаводства саміх земскіх начальнікаў неаднаразова вызначалі недахопы ў іх дзейнасці, у тым ліку, звязаныя з вырашэннем значных сацыяльных і грамадскіх пытанняў, пытанняў адукацыі. Так, земскі начальнік 2-га ўчастка Пінскага павета, які пры наяўнасці эпідэміі халеры ў суседнім Мазырскаму павеце не праводзіў ніякіх супрацьхалерных мерапрыемстваў на сваім участку, нягледзячы на циркуляры губернатара і санітарных камісій. Нават высланыя брашуры для распаўсюджвання сярод насельніцтва засталіся ляжаць у канцылярыі земскага начальніка [10, с. 3–4]. Акрамя таго, у прадпісаннях за 1904 г. павятовыя з'езды Мінскай губерні адзначалі недастатковую працу земскіх начальнікаў па выкананні циркуляра аб прадастаўленні звестак для аказання харчовай дапамогі сельскаму насельніцтву [11, л. 25–31].

Заклучэнне. У адміністрацыйнай дзейнасці земскіх начальнікаў ўвага надавалася вырашэнню сацыяльных пытанняў жыцця сельскіх жыхароў. У прыватнасці, у іх кампетэнцыю ўваходзілі меры па ўладкаванні сялянскага побыту, арганізацыі дапамогі маламаёмасным сялянам, паляпшэнні санітарна-гігіенічнага стану вёскі і правядзенні мерапрыемстваў па прафілактыцы і прадукцыйнасці інфекцыйных і эпідэмічных захворванняў. Земскія начальнікі інспектавалі стан школ і вучылішчаў, прымалі меры па яго паляпшэнні, а таксама садзейнічалі адкрыццю новых навучальных устаноў. Важнае значэнне адводзілася рамонт і будаўніцтву дарог, мастоў, брукаванню вуліц. Разам з тым, дзейнасць па рэалізацыі гэтых функцый не выявілася ў поўнай меры і шмат у чым залежала ад суб'ектыўных якасцей земскага начальніка. У той жа час некаторыя земскія начальнікі вялі актыўную працу, якая спрыяла адкрыццю школ, паляпшэнню бытавых умоў жыцця сялян, вырашэнню канфліктных сітуацый з валасной і сельскай адміністрацыяй.

ЛІТАРАТУРА

1. Высочайше утвержденное Положение о земских участковых начальниках: 12 июля 1889 г., № 6196 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3: в 33 т. – СПб., 1891. – Т. 9. – С. 508–535.
2. Отчет о деятельности Минского уездного съезда, земских начальников и волостных судов Минского уезда за время с 1901 по 1903 гг. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 77.
3. Отчет о деятельности уездного съезда, земских начальников и волостных судов Игуменского уезда за время с 1 октября 1901 г. по 1 января 1903 г. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 76.
4. Отчеты о деятельности уездного съезда, земских начальников и волостных судов Речицкого уезда за время с 1 октября 1901 г. по 1 января 1903 г. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 79.
5. Отчеты о деятельности уездного съезда, земских начальников и волостных судов Слуцкого уезда за время с 1 октября 1901 г. по 1 января 1903 г. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 80.
6. Материалы об обследовании земскими начальниками санитарно-гигиенических условий народных училищ Минской губернии // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 282.
7. Отчеты о деятельности уездного съезда, земских начальников и волостных судов Мозырского уезда за время с 1 октября 1901 г. по 1 января 1903 г. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 78.
8. Кахановікі А.Г. Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.). – Мінск: Беларус. дзярж. ун-т, 2013. – 333 с.
9. Отчет о деятельности уездного съезда, земских начальников и волостных судов Борисовского уезда за время с 1 октября 1901 г. по 1 января 1903 г. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 75.
10. Папа-Афанасопуло И.А. Акт ревизии произведенной пинским уездным предводителем дворянства И. А. Папа-Афанасопуло во 2-м земском участке Пинского уезда 5–7 и 16, 17, 26, 27 августа 1908 г. – Минск: Губерн. тип., 1908. – 65 с.
11. Материалы о состоянии продовольственных средств и нужд населения в связи с градобитием в губернии // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 539.

Паступіў 03.05.2024

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСКИХ НАЧАЛЬНИКОВ МИНСКОЙ ГУБЕРНИИ ПО РЕШЕНИЮ
СОЦИАЛЬНЫХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ВОПРОСОВ В ДЕРЕВНЕ В НАЧАЛЕ XX В.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ОТЧЁТОВ)**

канд. ист. наук А.А. СТРАЛЕНЯ
(Белорусский государственный университет, Минск)

В Российской империи в конце XIX в. была проведена реформа местного управления, в ходе которой была введена новая власть в сельской местности - институт земских начальников. Одним из направлений их деятельности стало решение основных проблем в крестьянской среде. Земские начальники отвечали за проведение ревизий органов крестьянского самоуправления, решали вопросы землеустройства, обладали судебными полномочиями. Кроме того, должны были содействовать повышению грамотности среди сельского населения, открытию новых школ. В статье рассматривается роль земских начальников в решении социальных и общественных вопросов сельского населения, показана их практическая деятельность, направленная на повышение уровня грамотности, изменение отношения крестьян к получению образования.

Ключевые слова: земские начальники, административные и судебные учреждения, белорусские губернии, крестьянское самоуправление, образование.

**ACTIVITIES OF DISTRICT CAPTAINS OF MINSK PROVINCE IN SOLUTION OF SOCIAL
AND PUBLIC ISSUES IN VILLAGES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(BASED ON REPORTS)**

H. STRALENIA
(Belarusian State University, Minsk)

In the Russian Empire at the end of the 19th century local government reform was carried out. Due to the reform a new authority for the rural areas was introduced – the institution of district captains. One of the areas of their activity was solving the main problems of the peasantry. District captains were in charge of conducting audits of peasant self-government bodies, solved the land management issues, had judicial powers. Furthermore, they were to promote rural literacy and opening of new schools. The article examines the role of district captains in solving social and public issues of the rural population, shows their practical activities aimed at increasing the level of literacy and changing the peasants' attitude to receiving education.

Keywords: district captains, administrative and judicial institutions, Belarusian provinces, peasant self-government, education.

УДК 94(476)"1331–1932"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-72-74

**МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РАБОТНИКОВ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ МИЛИЦИИ БССР
В 1931–1932 ГОДАХ (НА ПРИМЕРЕ МОГИЛЕВСКОЙ ОБЛАСТИ)****А.Н. ТЮТЮНКОВ***(Могилевский институт МВД Республики Беларусь)***ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-8143-2945>

В статье осуществлена попытка исследования уровня материального положения работников Рабоче-крестьянской милиции БССР (на примере Могилевской области), а также мер, принимаемых руководством ведомства, по повышению качества жизни своих сотрудников в контексте структурных преобразований милиции начала 1930-х годов. Изучено соотношение уровня материального положения милиционеров относительно иных категорий рабочих и служащих. Делается вывод о том, что уровень благосостояния работников милиции был невысок, что оказывало негативное влияние на их повседневную деятельность. Однако уровень материального положения милиционеров в целом был сопоставим с уровнем жизни иных категорий граждан.

Ключевые слова: Рабоче-крестьянская милиция, Могилевская область, заработная плата, материальное положение.

Введение. Первый пятилетний план развития народного хозяйства предусматривал масштабные преобразования и перестройку экономики всей страны. В связи с тем, что важнейшим инструментом проведения государственной политики являлась милиция, мы на примере Могилевской области попытались изучить уровень материальной обеспеченности работников Рабоче-крестьянской милиции БССР (далее – РКМ) в последние годы реализации пятилетнего плана развития народного хозяйства (1931–1932 гг.). Данный период определен и передачей в декабре 1930 г. оперативного руководства милицией Объединенному государственному политическому управлению (далее – ОГПУ). Второй задачей исследования стало сравнение благосостояния милиционеров с иными категориями населения по итогам первой пятилетки. Необходимо отметить, что вопросы денежного и материального обеспечения личного состава РКМ в 1930-х гг. в отечественной историографии практически не исследованы, за исключением краткого обзора в трудах А.Ф. Вишневого [1] и С.В. Юрьева [2].

Основная часть. С.В. Юрьев в своей работе «Служба финансов и тыла МВД Беларуси: история и современность (1920–2010). 90-летию посвящается» утверждает, что по состоянию на 1928 г. высокая текучесть специалистов, некачественный подбор кадров были обусловлены чрезвычайно низким уровнем зарплаты и неудовлетворительными бытовыми условиями [2, с. 58–59]. Предпринимаемые руководством РКМ меры к исправлению положения к 1930 г. положительных результатов не дали [2, с. 63]. Необходимо отметить, что недовольство милиционеров уровнем оплаты труда действительно имелось. Высказывания работников РКМ о том, что заработной платы не хватает даже на продовольствие, фиксировались в сводках ОГПУ¹. Косвенными признаками невысокого денежного довольствия милиционеров, неудовлетворительного обеспечения их продуктами питания и иными товарами, а, следовательно, и непривлекательности милиции в качестве места труда стали факты отказа ряда членов партии от перевода на службу в РКМ. Реакция партийного руководства была достаточно жесткой. В письме Центрального комитета КП(б)Б, адресованном Кличевскому РК КП(б)Б, предписывалось даже принимать меры партийной ответственности для таких лиц². Немаловажную роль играл еще один фактор, серьезно влияющий на состояние материального положения, – это обязательная подписка на государственные займы, которая требовалась от работников милиции. Так, в номере от 9 ноября 1932 г. была опубликована статья «Аб выніках рэалізацыі 4-га завяршаючага», в которой выдвигалось прямое требование обеспечить подписку на сумму не менее 100% месячного оклада, что составляло 8,3% годового дохода работника³.

Руководство РКМ осознавало остроту проблемы и в период реорганизации ведомства, в конце 1930 – начале 1931 г. предприняло ряд шагов. Необходимо пояснить, что 15 декабря 1930 г. Центральный исполнительный комитет (далее – ЦИК) и Совет Народных Комиссаров (далее – СНК) СССР ликвидируют Народный комиссариат внутренних дел (далее – НКВД) и передают руководство милицией и уголовным розыском соответствующим управлениям при СНК союзных и автономных республик⁴. В этот же день секретным постановлением ЦИК и СНК СССР оперативное руководство милицией было передано ОГПУ [2, с. 63]. 22 декабря 1930 г. ЦИК и СНК БССР приняли решение о ликвидации НКВД БССР [2, с. 63].

¹ Докладная записка начальника Быховского райотделения ПП ОГПУ БССР от 18.04.1932 г. // Государственный архив общественных объединений Могилевской области (ГАООМГО). – Ф. 26. Оп. 1а. Д. 346. – Л. 23–30.

² Письмо ЦК КП(б)Б от 24.09.1931 г. // ГАООМГО. – Ф. 2953. Оп. 1а. Д. 98. – Л. 267–268.

³ Фрадкин. Аб выніках рэалізацыі 4-га завяршаючага / Фрадкин // На варце Кастрычніка. – 1932. – 9 ліст. – С. 1.

⁴ О ликвидации Народных комиссариатов внутренних дел союзных и автономных республик: постановление ЦИК и СНК СССР от 15 декабря 1930 года // Милиция Беларуси. Документы и материалы (1917–2007) / сост.: К.И. Барвинков [и др.]; под ред. К.И. Барвинка, А.Ф. Вишневого. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2007. – С. 102–104.

Практически сразу же после передачи милиции в ведение ОГПУ СССР произошла попытка коренным образом решить вопросы материального обеспечения милиционеров. 3 февраля 1931 г. в соответствии с постановлением ЦИК и СНК СССР «О правовом и материальном положении работников милиции и уголовного розыска» на милиционеров были распространены все льготы, предусмотренные для командного и рядового состава Рабоче-крестьянской Красной армии [2, с. 63–64]. Еще одним шагом стала кампания по созданию милицеевских совместных хозяйств, в которых милиционеры и члены их семей занимались сельским хозяйством. Произведенные продукты должны были снизить стоимость питания для милиционеров и членов их семей в милицеевских столовых⁵.

Однако зачастую милицеевские хозяйства создавались не везде, что не позволяло серьезно улучшить качество жизни данной категории граждан. Так, по состоянию на ноябрь 1932 г. было создано всего 64 таких хозяйства, что, по мнению политического отдела РКМ, было явно недостаточно⁶. К тому же часто их состояние было настолько плачевным, что руководство районной милицией вынуждено было напрямую обращаться в РК КП(б)Б с просьбой об оказании помощи посевными материалами в период посевной кампании⁷.

Также центральными партийными и милицеевскими аппаратами была осуществлена попытка привлечь районные власти к решению данной проблемы. Главное управление РКМ при СНК БССР 4 марта 1932 г. направило во все РК КП(б)Б республики письмо с содержанием, ярко иллюстрировавшим существующее положение дел: «За апошні час наглядаецца масавы ўход працаўнікоў з органаў міліцыі, які выкліканы кепскім матэрыяльным забяспячэннем апошніх. Снабжэнне працаўнікоў міліцыі па раёнах пастаўлена сапраўды кепска, у асаблівае забяспячэнне прадавольствам. Супрацоўнікі міліцыі аднесены да спіса № 3, а утрыманцы часта зусім не забяспечваюцца. Гэта стварае надзвычайна цяжкія жыццёвыя ўмовы для міліцэйскіх працаўнікоў і іх сямей, адбіваецца на непасрэдным нясеўні службы. Некаторая частка міліцыянераў, каб звольніцца з ворганаў міліцыі, наўмысна робяць дрэнныя паступкі.

Улічваючы гэткае цяжкае становішча супрацоўнікаў міліцыі ў Вашым раёне, Палітдзел убедзіцельна просіць прыняць з Вашага боку адпаведныя меры ў справе палепшання забяспячэння працаўнікоў міліцыі»⁸.

2 ноября 1932 г. и Центральный комитет КП(б)Б потребовал от всех РК республики принять меры для «резкого улучшения» материально-бытовых условий работников милиции⁹.

Недовольство работников милиции уровнем своей жизни и меры, предпринимаемые руководством партии и РКМ, вызывают закономерный вопрос: как материальное положение милиционеров выглядело на фоне иных категорий населения? Одним из важнейших индикаторов является размер заработной платы. В архивных документах из фондов Государственного архива общественных объединений Могилевской области имеются сведения о зарплатах ряда работников милиции и иных категорий рабочих и служащих. Благодаря имеющимся данным доступна возможность сопоставления денежного обеспечения работников относительно остального населения. Так, известно, что в октябре 1931 г. зарплата начальника районного отделения милиции составляла 185 рублей, его заместителя по политической части – 155 рублей, участкового инспектора милиции – 80 рублей¹⁰. Зарплата секретарей РК КП(б)Б области в зависимости от размера района в изучаемый период составляла от 300 до 340 рублей¹¹, а месячный оклад заведующего организационным отделом РК КП(б)Б – 140 рублей¹². Работники Мстиславской технической базы в 1932 г. получали следующую зарплату: заведующий базой – 150 рублей, заведующий складом – 150, приемщица – 110, бухгалтер – 200, сторож – 65¹³. Ежемесячное пособие семье рабочего, мобилизованного для обучения в школе военных летчиков, составляло 80 рублей¹⁴. Столовые рабочие в Бобруйске зарабатывали 60 рублей в месяц¹⁵. Зарплаты сотрудников пригородного хозяйства Глусского РК КП(б)Б выглядели следующим образом: заведующий хозяйством – 120 рублей; заместитель заведующего хозяйством – 100; конюх – 55; полевой рабочий – 55; садовник – 50; помощник конюха – 45; доярка – 45; кухарка – 45; охранник сада – 45; пастух – 45; ночной сторож – 45; свинарка – 45; помощник пастуха – 40¹⁶.

В целом, сравнивая абсолютный размер зарплат, можно сделать вывод, что значительно выше размер заработной платы был только у руководителей района. Зарплата руководителей подразделений милиции вполне сопоставима с руководителями других организаций района, как и зарплата участковых инспекторов с зарплатами специалистов, имеющих достаточно высокую квалификацию и осуществляющих юридически значимые действия. Недовольство службой в РКМ и уровнем материального положения, скорее всего, обусловлено характером и спецификой работы милиционеров, связанными с наличием опасности для жизни, а также невозможностью

⁵ Грыб. За разьвіццё самадзейнасці работнікаў Міліцыі, за абразцовы міліцеевскі савгас / Грыб // На варце Кастрычніка. – 1932. – 9 ліст. – С. 1.

⁶ Там же.

⁷ Пратакол агульнага-адчыненнага сходу ячэйкі КП(б)Б пры міліцыі ад 14.12.1932 г. // ГАООМГО. – Ф. 10. Оп. 1а. Д. 265. – Л. 20–20об.

⁸ Письмо политотдела ГУРКМ при СНК БССР от 04.04.1932 г. // ГАООМГО. – Ф. 2953. Оп. 1а. Д. 150. – Л. 78.

⁹ Письмо ЦК КП(б)Б от 02.11.1932 г. // ГАООМГО. – Ф. 2953. Оп. 1а. Д. 150. – Л. 129.

¹⁰ Сьпіс сяброў і кандыдатаў Бельніч. Р.С. міліцеев. ячэйкі на 1/X.31 г. // ГАООМГО. – Ф. 45. Оп. 1а. Д. 149. – Л. 2.

¹¹ Стаўкі сакратароў райкамаў КП(б)Б на 1933 г. // ГАООМГО. – Ф. 5. Оп. 1а. Д. 424. – Л. 26–27.

¹² Даведка // ГАООМГО. – Ф. 10. Оп. 1а. Д. 159. – Л. 99.

¹³ Сьпіс ліц, якія знаходзяцца на службе у Мсьціслаўскай тэхбазе Заготзярно // ГАООМГО. – Ф. 41. Оп. 1а. Д. 150. – Л. 163.

¹⁴ Список мобилизованных Горечким райкомом КП(б)Б в школы В.В.С. // ГАООМГО. – Ф. 5. Оп. 1а. Д. 424. – Л. 162.

¹⁵ Умовы працы ў Бабруйскім меліабудзе // ГАООМГО. – Ф. 10. Оп. 1а. Д. 159. – Л. 254–254об.

¹⁶ Сьпіс рабочых прыгараднай гаспадаркі па Глускаму раёну на 19.10.1931 г. // ГАООМГО. – Ф. 10. Оп. 1а. Д. 159. – Л. 166.

отказаться от работы сверх установленного времени, что предусматривалось Положением о Рабоче-крестьянской милиции от 25 мая 1931 г.¹⁷.

Если говорить о нехватке продуктов питания и промышленных товаров, то необходимо отметить, что в аналогичной ситуации находились многие категории населения. Так, 1 сентября 1931 г. заведующий Глусского районного отдела связи информировал Глусский РК КП(б)Б об увольнении рабочих в связи с отсутствием продуктов питания¹⁸. Более того, зафиксированы факты установления норм отпуска продуктов питания и промышленных товаров в магазинах Белкоопсоюза ввиду их недостатка для так называемых «пятерок», то есть пяти главных руководителей района и членов их семей («пятерка» – секретарь РК, заведующий организационным отделом РК, председатель районного исполнительного комитета, председатель районного военного комиссариата, председатель районного профсоюзного бюро)¹⁹.

Заключение. Проведенный анализ показал, что размеры заработной платы различных категорий милиционеров в целом были сопоставимы с размерами заработной платы руководителей и специалистов иных сфер. Трудности в обеспечении населения продуктами питания и промышленными товарами одинаково отражались на всех категориях граждан, и объективно работники РКМ находились в равной со всеми ситуации.

Важно отметить, что в целях преодоления негативных тенденций в деятельности РКМ руководство ведомства весьма остро осознавало необходимость повышения уровня материального положения своих сотрудников и предпринимало конкретные шаги для улучшения сложившейся ситуации. Однако 15 февраля 1933 г. Президиум Центральной контрольной комиссии КП(б)Б в своем постановлении констатирует: «Снабжэньне Міліцыі у абсалютнай большасці раёнаў знаходзіцца ў надта дрэнным становішчы»²⁰, подтверждая то, что в исследуемый период решения проблемы найдено не было.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишневецкий А.Ф. Организация и деятельность милиции Беларуси 1917–1940 гг.: историко-правовые аспекты / науч. ред. В.М. Фомин. – Минск: Тесей, 2000. – 224 с.
2. Юрьев С.В. Служба финансов и тыла МВД Беларуси: история и современность (1920–2010). 90-летию посвящается / под ред. В.М. Хитрика. – Минск: Рифтур, 2010. – 344 с.

Поступила 10.05.2024

FINANCIAL SITUATION OF WORKERS' AND PEASANTS' MILITATION OF THE BSSR IN 1931–1932 (USING THE EXAMPLE OF THE MOGILEV REGION)

A. TSIUTSIUNKOU

(The Mogilev institute of the Ministry of internal affairs of the Republic of Belarus)

The article attempts to study the level of financial situation of workers of the Workers' and Peasants' Militia of the BSSR (using the example of the Mogilev region), as well as measures taken by the leadership of the department to improve it in the context of structural reforms of the police in the early 1930s. The ratio of the level of financial situation of police officers relative to other categories of workers and employees has been studied. The author concludes that the level of well-being of police officers was low, which had a negative impact on their daily activities. However, the level of financial situation of police officers in general was comparable to the standard of living of other categories of citizens.

Keywords: *Workers' and Peasants' Militia, Mogilev region, wages, financial situation.*

¹⁷ Положение о Рабоче-крестьянской милиции от 25 мая 1931 года // Милиция Беларуси. Документы и материалы (1917–2007) / сост.: К.И. Барвинок [и др.]; под ред. К.И. Барвинка, А.Ф. Вишневецкого. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2007. – С. 105–111.

¹⁸ Письмо заведующего Глусского районного отдела связи от 01.09.1931 г. // ГАООМГО. – Ф. 10. Оп. 1а. Д. 159. – Л. 257.

¹⁹ Письмо завсексктору Белкоопсоюза от 08.03.1933 г. // ГАООМГО. – Ф. 5. Оп. 1а. Д. 424. – Л. 35–36.

²⁰ Пастанова №20 Прэзыдыуму ЦКК КП(б)Б ад 15 лютага 1933 г. // ГАООМГО. – Ф. 41. Оп. 1а. Д. 150. – Л. 29–31.

УДК 355.425.4(47)(091)"1944"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-75-80

**БАЯВОЕ ўЗАЕМАДЗЕЯННЕ ПАРТЫЗАН БЕЛАРУСІ І СУСЕДНІХ САВЕЦКІХ РЭСПУБЛІК
НАПЯРЭДАДНІ І ПАДЧАС АПЕРАЦЫІ «БАГРАЦІЁН» (КРАСАВІК – ЛІПЕНЬ 1944 г.)**

канд. гіст. навук, дац. А.А. КРЫВАРОТ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

Змешчана абагульненая навуковая інфармацыя аб узаемадзеянні партызан Беларусі, Расіі, Украіны, Латвіі і Літвы ў перыяд адноснай паўзы ў актыўных баявых дзеяннях на беларускім напрамку савецка-германскага фронту і падчас правядзення Чырвонай арміяй стратэгічнай наступальнай аперацыі «Баграціён». Асветлена сумесная барацьба партызан суседніх рэспублік у розных рэгіёнах Беларусі супраць буйных карных аперацый з шырокім прыцягненнем да іх правядзення нямецкіх франтавых часцей з выкарыстаннем авіяцыі і артылерыі. Паказаны ўдзел народных мсціўцаў у аперацыях супраць акупанцыйных гарнізонаў на чыгуначных станцыях і ўдары партызанскіх фарміраванняў па апорных пунктах праціўніка пры выхадзе з блакіраваных карнікамі тэрыторый. Уключаны звесткі аб узгодненых дзеяннях партызанскіх атрадаў і брыгад на камунікацыях у рамках правядзення трэцяга этапу «рэйкавай вайны» і пры вызваленні ад нямецкіх войскаў населеных пунктаў рэспублікі падчас аперацыі «Баграціён».

Ключавыя словы: атрад, блокада, брыгада, гарнізон, дыверсія, засада, карная аперацыя, партызанская зона, транспартныя камунікацыі.

Уводзіны. У сярэдзіне красавіка 1944 г. у сувязі з неабходнасцю разгортвання падрыхтоўкі да летніх наступальных аперацый Чырвонай арміі Стаўка ВГК загадала войскам на беларускім напрамку замацавацца на тых рубяжах, якія яны ўтрымлівалі. Нягледзячы на тое, што войскам 1-га Прыбалтыйскага, Заходняга і 1-га Беларускага франтоў у студзені – першай палове красавіка 1944 г. не ўдалося ў поўнай меры выканаць пастаўлены перад імі баявыя задачы і выйсці зімой – напачатку вясны 1944 г. на рубэж Полацк – Лепель – Магілёў – р. Пціч, ворагу быў нанесены значны ўрон. Чырвонай арміяй пры актыўным удзеле партызан рэспублікі былі вызвалены цэнтр Палескай вобласці Мазыр, раённыя цэнтры Калінкавічы, Ельск, Лельчыцы, Рагачоў і сотні іншых населеных пунктаў Усходняй Беларусі, выратаваны ад гібелі і фашысцкага рабства тысячы савецкіх грамадзян [1, с. 145–146; 2, с. 137].

Мэта артыкула – на аснове аналізу навуковых і навукова-папулярных публікацый, зборнікаў дакументаў і ўспамінаў, архіўных матэрыялаў паказаць сумесную барацьбу партызан Беларусі і суседніх саюзных рэспублік супраць германскіх акупантаў у перыяд падрыхтоўкі і правядзення Чырвонай арміяй стратэгічнай наступальнай аперацыі «Баграціён».

Асноўная частка. Ва ўмовах аператыўнай паўзы, якая наступіла на беларускім участку савецка-германскага фронту, гітлераўскае камандаванне разгарнула маштабныя карныя аперацыі супраць партызанскіх фарміраванняў, каб засцерагчы тылавыя аб’екты нямецкай групы армій «Цэнтр» (найперш, транспартныя камунікацыі) перад летнімі баямі. У наступальных аперацыях супраць партызан прымалі ўдзел не толькі ахоўныя войскі, але і армейскія часці, колькасць якіх істотна павялічылася ў сувязі з праходжаннем лініі фронту па тэрыторыі Беларусі. Найбольш буйныя карныя акцыі былі праведзены ў прыфрантавай паласе, дзе разам базіраваліся беларускія і расійскія партызанскія фарміраванні. Гітлераўскае камандаванне валодала значнай перавагай у жывой сіле і тэхніцы і таму імкнулася не толькі акружыць, але і блакіраваць месцы дыслакацыі народных мсціўцаў, каб затым ліквідаваць партызанскія фарміраванні [Беларусь ВAB, 3, с. 16, 257; 4, с. 121].

Моцны ўдар акупантаў вясной 1944 г. быў скіраваны супраць Полацка-Лепельскай зоны, якую абаранялі звыш 17 тыс. партызан пад агульным кіраўніцтвам аператыўнай групы ЦК КП(б)Б і ЦШПР на чале з У.Е. Лабанком. Гэта вызваленая тэрыторыя яшчэ восенню 1943 г. разглядалася савецкім камандаваннем як важны плацдарм для наступальных дзеянняў Чырвонай Арміі ў заходнім напрамку. Да таго ж, паўночная частка зоны знаходзілася за 15–20 км ад буйнога чыгуначнага вузла і важнага апорнага пункта немцаў – г. Полацк, які нярэдка абстрэльваўся партызанамі. Полацка-Лепельская зона займала ўчастак 40–50 км на левым беразе Заходняй Дзвіны, што было сур’ёзнай перашкодай для замацавання немцаў на правым беразе ракі. Разам з беларускімі фарміраваннямі абарону партызанскага плацдарма трымалі 16-я Смаленская брыгада (камандзір І.Р. Шлапакоў), Смаленскі полк І.Ф. Садчыкава, сібірскія камсамольскія атрады імя С.Г. Лазо і «Сібірак» у складзе брыгады імя УЛКСМ (камандзір І.А. Куксёнак) [5, л. 75; 6, л. 250].

Германскае акупанцыйнае камандаванне вельмі непакоіла, што беларускія і расійскія дыверсійныя групы сваімі рэйдамі з зоны наносілі пастаянныя ўдары па чыгуначных лініях і шашэйных дарогах. Напрыклад, чыгуначны ўчастак Полацк – Маладзечна, дзе эфектыўна дзейнічалі камсамольскія атрады імя С.Г. Лазо і «Сібірак», не функцыянаваў суткамі. Таму толькі за снежань 1943 г. – сакавік 1944 г. карнікі сем разоў спрабавалі прасунуцца ўглыб зоны, аднак партызаны не дазволілі праціўніку прарваць свае пазіцыі. Пры адбіцці карных аперацый шырока ўзаемадзейнічала з беларускімі партызанамі 16-я Смаленская партызанская брыгада, якая знаходзілася ў рэзерве камандавання зоны і перакідвалася на рубяжы абароны, дзе беларускім партызанскім фарміраванням даводзілася весці найбольш цяжкія баі з акупантамі [5, л. 75; 6, л. 164–178].

У красавіку 1944 г. акупанты распачалі татальнае наступленне на Полацка-Лепельскую зону, сабраўшы для гэтага 60-тысячную ваенную групіроўку, у тым ліку 33 тыс. чалавек ад пяці дывізій рэгулярных войск, 15 эсэсаўскіх і паліцэйскіх палкоў пры падтрымцы 137 танкаў, 2 бронепаяздоў, 235 гармат, да 70 самалётаў. Па сваіх маштабах дзеянні карнікаў нагадвалі вайсковую аперацыю. На працягу 25 дзён беларускія і расійскія партызаны адбівалі націск ворага па ўсім перыметры зоны пад бесперапыннымі бамбёжкамі з аэрадромаў Полацк, Бешанковічы, Ула, Беразіно. Асноўны ўдар наносіўся з раёна на поўнач ад Лепеля ў кірунку Ушачы. На гэтым участку трымаў абарону Смаленскі партызанскі полк, які ўзаемадзейнічаў з беларускімі брыгадамі імя В.І. Чапаева і К.Я. Варашылава. На паўночна-заходнім напрамку атакі 15-й пяхотной дывізіі немцаў адбівалі беларускія і сібірскія атрады брыгады імя УЛКСМ. Смаленская брыгада з 16 красавіка 1944 г. па загадзе камандавання аператыўнай групы заняла абарону паміж азёрамі Янава і Цётча і надалей узаемадзейнічала з беларускімі брыгадамі пад камандаваннем П.М. Раманава і М.А. Сакмаркіна [5, л. 75; 6, л. 250; 7, л. 55–56].

Нягледзячы на адвагу і мужнасць партызан, карнікам цаной вялікіх страт у жывой сіле і тэхніцы ўдалося звузіць лінію кругавой абароны з 230 да 20 кіламетраў, прарваць абарону ў раёне населенага пункта Камень і выйсці на подступы да Ушач. Для абароны райцэнтра былі перакінуты тры батальёны Смаленскага палка І.Ф. Садчыкава. У сувязі з тым, што ўзнікла пагроза разрыву абароны на дзве часткі, акружэння асобных партызанскіх брыгад і іх знішчэння, па распараджэнні кіраўніка аператыўнай групы У.Е. Лабанка партызанскія фарміраванні, у тым ліку, смаленскія і сібірскія, а таксама мірныя жыхары сканцэнтраваліся ў лясным масіве нападлёку ад населенага пункта Ушачы. З улікам складанага становішча партызан і вычарпаных спосабаў і відаў дапамогі, Ваенны савет 1-га Прыбалтыйскага фронту пасля ўзгаднення з ЦК КП(б)Б і БШПР прыняў рашэнне аб неабходнасці вываду партызанскіх брыгад і насельніцтва з блакады ў напрамку Шаркаўшчыны і возера Нарач [5, л. 75; 7, л. 16; 8, л. 38–41; 9, с. 269–270].

Пры гэтым блакады партызанамі ажыццяўляўся некалькі разоў у перыяд з 1 па 5 мая 1944 г. 3-за вялікай канцэнтрацыі войск праціўніка брыгадам 1 мая 1944 г. не ўдалося перайсці чыгунку Полацк – Маладзечна, і таму новыя спробы былі распачаты 3 мая, калі ў заходнім напрамку на тэрыторыю Вілейскай вобласці ўдалося прарвацца 2-му батальёну Смаленскага палка І.Ф. Садчыкава і 2-му атраду 16-й Смаленскай брыгады. Баявы парадок партызанскіх фарміраванняў для пераадолення баявых парадкаў ворага ў ноч з 4 на 5 мая быў вызначаны аператыўнай групай сумесна з нарадай камандзіраў. Рашаючую ролю ў прарыве абарончых рубяжоў праціўніка ў паўднёвым напрамку адыгралі беларускія брыгады Аляксея і імя С.М. Кароткіна ва ўзаемадзеянні з брыгадамі 16-й Смаленскай і УЛКСМ, а таксама Смаленскім палком І.Ф. Садчыкава. Гэтыя фарміраванні дзейнічалі на напрамку галоўнага ўдару паміж вёскамі Паперына – Двор Пліна [7, л. 16–17; 8, л. 38–41; 9, с. 269–270; 10, л. 597].

За захоп тэрыторыі Полацка-Лепельскай зоны акупанты заплацілі дарагую цану. Па дадзеных БШПР беларускія і расійскія партызаны забілі і паранілі да 20 тыс. салдат, падбілі і спалілі дзясяткі танкаў, 111 аўтамашын, сем бронемашын, знішчылі два самалёты і 22 гарматы. Так, полк І.Ф. Садчыкава забіў і параніў 3016 гітлераўцаў, падбіў 9 танкаў, 2 бронемашыны, 1 самалёт. На баявым рахунку 16-й Смаленскай брыгады каля 1700 знішчаных карнікаў, 4 падбітыя танкі, 3 разбітыя гарматы і 6 батальённых мінамётаў. У сваю чаргу, партызаны падчас гераічнай абароны зоны панеслі значныя страты. Сярод амаль палутары тысяч байцоў, якія загінулі ў баях, былі камандзіры і камісары брыгад А.Ф. Данукалаў, П.М. Раманаў, Дз.Ц. Караленка, В.В. Гіль-Радзівонаў, І.Ф. Каранеўскі, В.С. Свірыдаў, Н.Г. Жыжоў, член аператыўнай групы капітан І.І. Зіненка, а таксама камандзіры, камісары, начальнікі штабоў многіх атрадаў. Варта адзначыць, што арганізацыйная структура смаленскіх і некаторых беларускіх партызанскіх фарміраванняў падчас выхаду з блакады была парушана. Асноўныя сілы гэтых расійскіх партызанскіх фарміраванняў у ноч з 4 на 5 мая прарваліся ў Барысаўска-Бягомльскую зону. Разам з партызанамі з блакады выйшлі, па розных падліках, ад 10 да 15 тыс. мясцовых жыхароў [3, с. 501; 4, с. 142; 7, л. 17; 11, л. 99–105; 12, л. 43].

Прыкладна адначасова з маштабным наступленнем на Полацка-Лепельскую зону акупацыйнае камандаванне распачало карную аперацыю на паўночным захадзе Віцебскай вобласці, дзе дыслацыраваліся партызанскія фарміраванні, якія не паспелі выйсці за лінію фронту ў канцы 1943 – студзені 1944 г. з тэрыторыі Брацкага партызанскага краю. У пачатку красавіка 1944 г. каля вёскі Аксёнава Гара Асвейскага раёна знаходзіліся партызанскія падраздзяленні 1-й і 2-й Дрысенскіх, Асвейскай брыгад (камандзіры А.І. Грыгор’еў, І.М. Кухарэнка, М.М. Кузьмін), некалькіх калінінскіх брыгад, а таксама армейскія спецгрупы. У выніку некалькіх дзён баёў 30-тысячнай групіроўцы праціўніка ўдалося акружыць партызанскія сілы. Улічваючы крытычную сітуацыю, у экстраным парадку скліканая нарада камандзіраў партызанскіх брыгад і спецгруп прыняла рашэнне прарываць блакаду. Сфарміраваная ў адпаведнасці з распараджэннем нарады ўдарная група прабіла баявыя парадкі карнікаў, што дазволіла частцы партызан выйсці з акружэння і перамясціцца ў Беразньгоўскія балоты. 1-я Дрысенская брыгада, якая знаходзілася падчас карнай экспедыцыі каля вёскі Шчуны Асвейскага раёна, выходзіла з акружэння разам з 11-й Калінінскай брыгадай (камандзір С.Д. Буторын). У ноч на 9 красавіка 1944 г. партызаны разбілі засаду на дарозе Ігнатава – Такуны і прабіліся на поўнач у напрамку Себежа [13, с. 678–679, 14, л. 125; 15, с. 295–297].

Маштабныя карныя аперацыі супраць партызан не спыняліся да пачатку летняга 1944 г. генеральнага наступлення Чырвонай арміі на беларускім напрамку. Так, у канцы мая 1944 г. праціўнік сіламі 25 тыс. карнікаў акружыў паміж райцэнтрамі Міёры і Шаркаўшчына брыгады 4-ю Беларускаю (камандзір М.І. Ермак), імя М.І. Калініна (камандзір Ф.Н. Гаўрыленка), «Кастрычнік» (камандзір Ф.К. Юрчанка) і М.А. Сакмаркіна, атрады 2-й Ушацкай брыгады (камандзір М.В. Уткін), тры атрады брыгады імя С.М. Кароткіна, а таксама 2-гі атрад 16-й

Смаленскай брыгады і 2-гі батальён палка І.Ф. Садчыкава. Спробы смаленскіх партызан асобна выйсці з акружэння ў раёне вёсак Пагост Стары і Пагост Новы не ўдаліся. Раніцай 1 чэрвеня пачаліся цяжкія баі з пераўзыходзячымі сіламі праціўніка. Дзеяннямі смаленскіх партызан кіраваў камандзір 16-й брыгады І.Р. Шлапакоў, які прыбыў напярэдадні з Цэнтра на самалёце са зброяй і боепрыпасамі для партызан. У сувязі са складанай сітуацыяй было вырашана, што беларускія і смаленскія партызаны будуць разам прарываць блакаду. План выхаду з акружэння быў распрацаваны на нарадзе камандзіраў брыгад і атрадаў пасля атрымання інфармацыі з БШПР і правядзення разведкі ўласнымі сіламі. Каардынацыя дзеяннямі партызан падчас прарыву блакады была ўскладзена на І.Р. Шлапакова. Для выхаду з акружэння беларускімі і смаленскімі партызанскімі фарміраваннямі была створана ўдарная група колькасцю 300 байцоў, якія мелі на ўзбраенні кулямёты і аўтаматы. Падраздзяленне прарыву пад кіраўніцтвам начальніка штаба 2-га атрада 16-й Смаленскай брыгады, лейтэнанта У.С. Хмялькова вечарам 2 чэрвеня 1944 г. у выніку паўтарагадзіннага бою прабіла тры лініі абароны карнікаў. Паміж вёскамі Дзянісавы і Канахі выйшлі з акружэння ўсе партызанскія сілы, за выключэннем двух падраздзяленняў 4-й Беларускай брыгады і часткі брыгады «Кастрычнік» [11, л. 108, 171; 12, л. 28–31; 13, с. 150].

Адной з найбуйнейшых партызанскіх зон была Барысаўска-Бягомльская. У яе склад па стане на май 1944 г. уваходзілі поўнаасцю ці часткова 10 раёнаў Мінскай, Віцебскай і Вілейскай абласцей. Тэрыторыю зоны абаранялі 11 партызанскіх брыгад, спецпадраздзяленні РСЧА і НКДБ СССР агульнай колькасцю да 12 тыс. чалавек. Партызанскія фарміраванні ўтрымлівалі пад кантролем шэраг транспартных камунікацый, якія праходзілі праз партызанскі край і такім чынам зрывалі забеспячэнне франтавых групіровак вермахта жывой сілай, тэхнікай, боепрыпасамі і харчамі. У першай дэкадзе мая 1944 г. у Барысаўска-Бягомльскую зону з Полацка-Лепельскай перабраліся пяць беларускіх брыгад, сібірскія атрады, полк І.Ф. Садчыкава без аднаго батальёна і пяць падраздзяленняў 16-й Смаленскай брыгады [5, л. 75–13, с. 131–132; 16, л. 74].

Улічваючы небяспеку для сваіх вузлоў абароны ў раёне Орша – Багушэўск – Віцебск, гітлераўскае камандаванне 22 мая 1944 г. разгарнула маштабную карную аперацыю пад кодавай назвай «Баклан» супраць Барысаўска-Бягомльскай і Сянно-Аршанскай зон з мэтай адцягнуць беларускія і смаленскія партызанскія фарміраванні, а таксама маскоўскія спецгрупы, у тым ліку М.М. Багатырова, Ф.Ф. Азміцеля, Б.Л. Галушкіна, у раён балота каля возера Палік, каб заблакіраваць і затым іх знішчыць. Для выканання гэтай задачы праціўнік прыцягнуў буйныя сілы пяхоты з вялікай колькасцю аўтаматычнай зброі пры падтрымцы артылерыі і мінамётаў. Агульнае кіраванне абарончымі баямі партызан ажыццяўляў сакратар Мінскага падпольнага абкама КП(б)Б, камандзір партызанскага злучэння Барысаўска-Бягомльскай зоны Р.Н. Мачульскі. Нягледзячы на гераізм і стойкасць народных месціўцаў карнай групіроўкі ўдалося акружыць партызанскія брыгады і спецпадраздзяленні. Каб не дапусціць выхаду партызан ва ўсходнім і заходнім напрамках, акупанты на 8 чэрвеня стварылі на дарозе Лепель – Барысаў суцэльную лінію абароны і значна ўзмацнілі ахову дарогі Лепель – Беразіно – Докшыцы. Наступленне карнікаў падтрымлівалася масавымі налётамі авіяцыі на вузлы супраціўлення партызан. У сувязі з рэзкім пагаршэннем становішча народных месціўцаў камандаванне злучэннем прыняло рашэнне на прарыв пазіцый праціўніка. Маршруты і баявыя парадкі партызан па выхадзе з акружэння, а таксама фарміраванне ўдарных груп ажыццяўлялася на нарадах камандзіраў брыгад, атрадаў, спецгруп. Асноўным партызанскім сілам (18–20 брыгад) у перыяд з 12 па 15 чэрвеня 1944 г. удалося прабіцца праз дарогу Лепель – Беразіно. Разам з беларускімі партызанскімі фарміраваннямі ў тыл групіроўкі праціўніка выйшлі 16-я Смаленская брыгада і Смаленскі полк І.Ф. Садчыкава. У выключна цяжкім становішчы апынуліся сібірскія атрады імя С.Г. Лазо і «Сібірак» з брыгады імя УЛКСМ. У ноч з 13 на 14 чэрвеня 1944 г. брыгады імя УЛКСМ і «Дубава» сканцэнтраваліся каля вёскі Убарок Барысаўскага раёна. З іх складу для прарыву была сфарміравана група колькасцю 300 чалавек, узброеных аўтаматамі і кулямётамі. Прарыв трохэшаланіраванай абароны ворага быў здзейснены каля вёскі Макаўе Барысаўскага раёна. Падчас выхаду з блакады партызаны пераадолелі каля шасці кіламетраў па адкрытай мясцовасці. Агульнае кіраванне прарывам партызанскіх брыгад, спецатрадаў і груп у раёне Холмаўка – Макаўе ажыццяўляў член Вілейскага абкама КП(б)Б П.А. Жуковіч, які загінуў падчас атакі. У баях каля вёскі Макаўе геройскі загінулі камандзіры маскоўскіх спецпадраздзяленняў: армейскага – М.М. Багатыроў, а таксама чэкісцкіх – Ф.Ф. Азміцель і Б.Л. Галушкін, якія былі ўдастоены звання Героя Савецкага Саюза (пасмяротна) [4, с. 146–147; 6, л. 255; 13, с. 544–545; 16, л. 102].

Падчас аператыўнай паўзы на беларускім напрамку савецка-германскага фронту карная аперацыя была разгорнута супраць партызан на поўдні Мінскай вобласці. Галоўным аб'ектам удару гітлераўцаў у канцы мая 1944 г. сталі фарміраванні народных месціўцаў, якія дзейнічалі паміж чыгуначнай магістраллю Мінск – Бабруйск і шашой Мінск – Слуцк. Резервовыя і знятыя з фронту нямецкія войскі разгарнулі наступ з больш чым 10-ці гарнізонаў. Карнікі заблакіравалі дарогі танкамі, шырока выкарыстоўвалі ўдары з павятра і артылерыйскія абстрэлы па пазіцыях партызан. У пачатку чэрвеня 1944 г. у акружэнні апынуліся некалькі падпольных камітэтаў КП(б)Б і ЛКСМБ, шэсць мясцовых брыгад, спецатрад НКДБ СССР «Мясцовыя» (камандзір С.А. Ваўпшасаў). Маскоўскае спецпадраздзяленне і беларуская брыгада пад камандаваннем А.М. Каляды ўзаемадзейнічалі пры адбіцці атак немцаў з заходняга напрамку. У выніку агульнага наступу ворагу ўдалося перакрыць партызанскім фарміраванням усе шляхі для адыходу. На скліканай Мінскім падпольным гаркамам КП(б)Б нарадзе каманднага складу партызанскіх фарміраванняў было прынята рашэнне аб выхадзе з акружэння па розных напрамках. У склад адной з груп прарыву ўвайшоў маскоўскі спецатрад С.А. Ваўпшасава, брыгады «Беларусь» і 2-я Мінская, Мінскі падпольны гаркам КП(б)Б і некалькі падпольных райкамаў партыі і камсамолу Мінскай вобласці. Для кіравання

часовым злучэннем быў сфарміраваны штаб на чале з С.А. Ваўпшасавым. 6 чэрвеня 1944 г. ударная група партызан у складзе аўтаматчыкаў з атрада НКДБ СССР і байцоў з мясцовых падраздзяленняў атакавала баявыя парадкі праціўніка і забяспечыла выхад групіроўкі ў Асіповіцкі раён. Каб адарвацца ад праціўніка, партызаны фарсіравалі Пціч, пераадолелі цяжкапраходныя балоты, а затым вярнуліся ў раён сваёй ранейшай дыслакацыі [4, с. 148–149; 17, с. 445–446, 449–453].

Важным напрамкам сумесных дзеянняў партызан Беларусі і суседніх савецкіх рэспублік вясной – летам 1944 г. былі напады на варожыя гарнізоны. Удары па гэтых тылавых аб'ектах нямецкай групы армій «Цэнтр» мелі месца ў многіх рэгіёнах Беларусі. Больш за 16 апорных пунктаў праціўніка былі разгромлены ў маі – чэрвені 1944 г. падчас прарываў беларускімі і расійскімі партызанамі блокады гітлераўскіх карных аперацый. Так, у пачатку мая 1944 г. ударныя групы, якія складаліся з беларускіх брыгад, смаленскіх і сібірскіх партызанскіх фарміраванняў, выбілі ворага з гарнізонаў у населеных пунктах Баяры, Бондары, Ліпейкі, Піскунова, Каменка, Слабада, Паперына, Зуі, Новае Сяло і забяспечылі выхад з акружэння асноўных партызанскіх сіл і мясцовага насельніцтва [3, с. 140; 6, л. 252–253; 13, с. 501–504; 19, с. 267, 272, 287; 20, л. 402; 7, л. 17].

Пры выхадзе з блакіраванай Барысаўска-Бягомльскай зоны 12–15 чэрвеня 1944 г. ударныя групы беларускіх і сібірскіх партызан, маскоўскіх спецгруп М.М. Багатырова, Б.А. Галушкіна, Ф.Ф. Азміцеля пры штурме пазіцый немцаў каля вёсак Макаўе і Холмаўка Барысаўскага раёна разграмілі шэсць гарнізонаў, дзе размяшчаліся карныя падраздзяленні. На поўдні Мінскай вобласці беларускія партызанскія брыгады і маскоўскі чэкісцкі атрад С.А. Ваўпшасава 9 чэрвеня 1944 г. пры прарыве блокады разбілі нямецкі гарнізон у вёсцы Лавы Старадарожскага раёна [13, с. 501–505; 17, с. 453].

У перыяд часовага зацішша на савецка-германскім фронце некалькі паспяховых аперацый супраць нямецка-паліцэйскіх гарнізонаў правялі беларускія народныя месціўцы ва ўзаемадзеянні з расійскімі, украінскімі і літоўскімі партызанскімі фарміраваннямі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. У выніку разгрому брыгадай П.І. Гулевіча і маскоўскім атрадам НКДБ СССР (камандзір А.П. Шацакоў) моцнага апорнага пункта ў мястэчку Камень Івянецкага раёна немцы былі вымушаны згарнуць паліцэйскія ўчасткі ў вёсках і ўзмацняць свой гарнізон у Івянцы за кошт франтавых падраздзяленняў. Брыгады «Спартак», імя К.Я. Варашылава, імя Ленінскага камсамола, асобны атрад «Баец» разам з літоўскімі партызанскімі фарміраваннямі «Жальгірыс», «Вільнюс», імя К. Каліноўскага, імя А. Міцкевіча, «Бічуляй» у красавіку – маі 1944 г. нападлі на апорныя пункты праціўніка ў Вілейскай вобласці. Партызаны 8-й брыгады (камандзір С.Г. Жунін) у выніку ўдала праведзенай аперацыі супраць акупантаў у вёсцы Клятняя Пінскага раёна аказалі дапамогу 1-й Украінскай дывізіі імя С.А. Каўпака. Камандзір злучэння П.П. Вяршыгара накіраваў 5 красавіка 1944 г. ліст С.Г. Жуніну з просьбай аб'явіць падзяку кавалерыскаму эскадрону, які вызначыўся ў баі [4, с. 115; 20, с. 225–226; 21, с. 106–107].

Напярэдні і ў час правядзення аперацыі «Баграціён» галоўныя намаганні партызан Беларусі былі скіраваны на ўдары па камунікацыйных праціўніка, якія выкарыстоўваліся для забеспячэння яго франтавых часцей. Пры выкананні задач трэцяга этапу «рэйкавай вайны», які пачаўся ў ноч на 20 чэрвеня 1944 г., мясцовыя атрады і брыгады сумесна дзейнічалі са смаленскімі і сібірскімі партызанскімі фарміраваннямі ў розных рэгіёнах рэспублікі. Пасля скаардынаваных атак 20 чэрвеня 1944 г. падраздзяленні Смаленскага палка «13» і беларускія партызаны ліквідавалі ахову на лініі чыгункі Крупкі – Орша і падарвалі каля двух кіламетраў рэек. Усе падраздзяленні брыгады «Уперад» (камандзір Б.А. Булат), у склад якой уваходзілі сібірскія атрады «Сібірак» і «Бальшавік», 20 чэрвеня 1944 г. прынялі ўдзел у падрыве чыгуначных рэек на тэрыторыі Баранавіцкай вобласці. На працягу 26 чэрвеня 1944 г. батальёны палка І.Ф. Садчыкава на ўчастку Будслаў – Крывічы пры ўдзеле мясцовых партызан падарвалі 1170 рэек, забілі і паранілі 10 нямецкіх салдат і афіцэраў. За 25–28 чэрвеня 1944 г. атрады 1-й Смаленскай брыгады і беларускія партызанскія падраздзяленні ў раёне Лепеля разам нападлі на калоны праціўніка, што адступалі на захад. 28 чэрвеня 16-я Смаленская брыгада разам з мясцовымі партызанамі на чыгуначнай лініі Маладзечна – Вільнюс падарвала рамонтны цягнік, разбіла паравоз і шэсць платформаў [13, с. 462, 493–494, 661].

Эфектыўна ўзаемадзейнічалі на камунікацыйных ворага беларускія, літоўскія і латышскія партызаны. Аб'ектамі скаардынаваных удараў былі транспартныя лініі на паўночным захадзе Беларусі і памежных раёнах Літвы і Латвіі. Сумесна з брыгадай «Спартак» літоўскія партызанскія фарміраванні ўдзельнічалі ў «рэйкавай вайне». У выніку сумеснай аперацыі чыгуначная лінія Паставы – Варапаева была выведзена з эксплуатацыі і не дзейнічала да прыходу ў рэгіён Чырвонай арміі. Асабліва паспяхова дзейнічала на камунікацыйных літоўская партызанская група Б. Брачасы. Падчас летняга наступлення савецкіх войск беларускія і літоўскія партызаны вывелі з эксплуатацыі ўчасткі на чыгунках Вільнюс – Даўгаўпілс, Вільнюс – Мінск, Вільнюс – Гродна, што істотна перашкаджала падвозу жывой сілы і тэхнікі ворага франтавым часцям. У выніку сумесных удараў латышскай брыгады В.П. Самсона, беларускіх і пскоўскіх партызан была разбіта чыгуначная ветка Абрэне – Апочка, спецыяльна пабудаваная акупантамі для забеспячэння франтавых часцей. Тым самым была аказана дапамога савецкім воінам, якія наступалі ў раёне Пскова і Вострава [4, с. 363, 366; 18, с. 321].

З мэтай аказання дапамогі наступаючым савецкім часцям падчас аперацыі «Баграціён» партызаны Беларусі і суседніх савецкіх рэспублік сумесна вызвалілі ад германскіх акупантаў населеныя пункты, бралі пад кантроль масты і пераправы. Адна з такіх аперацый была праведзена ў райцэнтры Відзы Вілейскай вобласці. У ноч з 28 на 29 чэрвеня 1944 г. байцы брыгады «Спартак» і літоўскіх атрадаў імя К. Каліноўскага і «Жальгірыс» пад агульным кіраўніцтвам сакратара Паўночнага падпольнага абкама КП(б) Літвы М.Ю. Шумаўскага штурмам

авалодалі мястэчкам. Затым да падыходу часцей 6-й гвардзейскай арміі партызаны на працягу некалькі дзён утрымлівалі райцэнтр, адбіваючы атакі германскіх акупантаў. У пачатку ліпеня 1944 г. 16-я Смаленская брыгада і асобны атрад С.Р. Суслава вызвалілі райцэнтр Свір і пасёлак Дабраўляны і ўстанавілі кантроль над шашой Полацк – Вільнюс, што мела важнае значэнне для наступлення часцей Чырвонай арміі ў рэгіёне. У адным са сваіх апошніх баёў 1 ліпеня брыгада імя УЛКСМ у складзе беларускіх і сібірскіх партызан удзельнічала ў вызваленні населенага пункта Краснае Вілейскай вобласці. На тэрыторыі Баранавіцкай вобласці 1-я Украінская дывізія імя С.А. Каўпака падчас свайго нёманскага рэйда пры дапамозе беларускіх партызан вызваліла райцэнтр Масты, дзе папярэдзіла падрыхту 186-мятровага маста праз Нёман, разграміла гарнізон у мястэчку Турэц Мірскага раёна, заняла населены пункт Савоні Стаўбцоўскага раёна [3, с. 122; 4, с. 359, 363; 6, л. 257–258; 13, с. 665; 21, с. 107].

Заклучэнне. Падчас аператыўнай паўзы на савецка-германскім фронце, якая працягвалася з сярэдзіны красавіка 1944 г. да пачатку беларускай стратэгічнай наступальнай аперацыі «Баграціён», у розных рэгіёнах Беларусі і за яе межамі мела месца баявое ўзаемадзеянне партызан Беларусі і суседніх савецкіх рэспублік. Асноўным відам сумесных дзеянняў у гэты час было змаганне супраць карных акцый, у тым ліку шасці буйных аперацый, якія праводзіліся пры непасрэдным удзеле франтавых часцей з прымяненнем авіяцыі, танкаў і артылерыі. Сваімі ўдарамі па транспартных камунікацыях ворага, у тым ліку і падчас трэцяга этапу «рэйкавай вайны», народныя месціцы Беларусі і суседніх савецкіх рэспублік істотна падрывалі магчымасці германскага камандавання па забеспячэнні сваіх частей на фронце тэхнікай, боепрыпасамі і жывой сілай. За тры месяцы беларускія, расійскія, украінскія і літоўскія партызаны разам разграмілі дзясяткі гарнізонаў праціўніка, што зніжала тэрыторыю ўплыву акупацыйнай адміністрацыі. У час правядзення аперацыі «Баграціён» партызанамі сумесна былі вызвалены больш за 10 райцэнтраў і мястэчак. Баявое ўзаемадзеянне савецкіх партызан у тыле нямецкай групы армій «Цэнтр» выступала як важны фактар дапамогі Чырвонай арміі напярэдадні і ў час правядзення аперацыі «Баграціён».

ЛІТАРАТУРА

1. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 4. Освобождение СССР. 1944 год. – М: Кучково Поле, 2012. – 864 с.
2. История Второй мировой войны 1939–1945. В 12 т. Т. 8. – М: Воениздат, 1977. – 535 с.
3. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941–1945: энцыкл. – Мінск: БелСЭ, 1990. – 680 с.
4. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. В 3 т. – Т. 3. – 1985. – 531 с.
5. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) – Ф. 1450. Воп. 2. Спр. 920.
6. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 20.
7. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 63.
8. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 1. Спр. 12.
9. Памяць: Лепел. р-н: гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі. – Мінск: Беларусь, 1999. – 639 с.
10. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 17. Т. 2.
11. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 61.
12. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 62.
13. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): документы и материалы: в 3 т. – Минск: Беларусь, 1967–1982. – Т. 3. – 1982. – 792 с.
14. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 31
15. Подвиги народных мстителей: партизанское движение Калининской обл. 1941–1944 гг.: документы и материалы. – М.: Моск. рабочий, 1966. – 399 с.
16. НАРБ. – Ф. 1450. Воп. 4. Спр. 365
17. Ваупшасов С.А. На тревожных перекрестках: записки чекиста. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1988. – 508 с.
18. Климов И., Граков Н. Партизаны Вилейщины. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: Беларусь, 1970. – 420 с.
19. Лобанок В.Е. Партизаны принимают бой. – Минск: Беларусь, 1976. – 320 с.
20. Памяць: Валожын. р-н: гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі. – Мінск: Маст. літ., 1996. – 453 с.
21. Филимонов А.А. В едином боевом строю: о совместных действиях русских, белорусских, украинских, литовских, латышских, молдавских партизан. – Минск, 2005. – 126 с.

Паступіў 20.04.2024

БОЕВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПАРТИЗАН БЕЛАРУСИ И СОСЕДНИХ СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК НАКАНУНЕ И ВО ВРЕМЯ ОПЕРАЦИИ «БАГРАТИОН» (АПРЕЛЬ – ИЮЛЬ 1944 г.)

канд. ист. наук, доц. А.А. КРИВОРОТ
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

Помещена обобщенная научная информация о взаимодействии партизан Беларуси, России, Украины, Латвии и Литвы в период относительной паузы в активных боевых действиях на белорусском направлении советско-германского фронта и во время проведения Красной армией стратегической наступательной операции «Багратион». Освещена совместная борьба партизан соседних республик в разных регионах Белорусии

против крупных катарельных операций с широким привлечением к их проведению немецких фронтовых частей с использованием авиации и артиллерии. Раскрыто участие народных мстителей в операциях против оккупационных гарнизонов на железнодорожных станциях и показаны удары партизанских формирований по опорным пунктам противника при выходе из блокированных карателями территорий. Включены сведения о согласованных действиях партизанских отрядов и бригад на коммуникациях в рамках проведения третьего этапа "рельсовой войны" и при освобождении от немецких войск населенных пунктов республики во время операции "Багратион".

Ключевые слова: блокада, бригада, гарнизон, диверсия, засада, карательная операция, отряд, партизанская зона, транспортные коммуникации.

COMBAT INTERACTION BETWEEN THE PARTIZANS OF BELARUS AND THE NEIGHBORING SOVIET REPUBLICS ON THE EVE AND DURING OPERATION BAGRATION (APRIL – JULY 1944)

A. KRYVAROT

(Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

The article contains generalized scientific information on the interaction of the partisans of Belarus, Russia, Ukraine, Latvia and Lithuania during the relative pause in active hostilities on the Belarusian direction of the Soviet-German front and during the Red Army's strategic offensive operation "Bagration". The joint struggle of the partisans of the neighboring republics in different regions of Belarus against large-scale punitive operations with the broad involvement of German front-line units using aviation and artillery is covered. The participation of the people's avengers in operations against the occupation garrisons at railway stations is revealed and the attacks of partisan formations on enemy strongholds when leaving territories blocked by punitive forces are shown. Information on the coordinated actions of partisan detachments and brigades on communications within the framework of the third stage of the "rail war" and during the liberation of populated areas of the republic from German troops during the "Bagration" operation is included.

Keywords: blockade, brigade, garrison, sabotage, ambush, punitive operation, detachment, partisan zone, transport communications.

УДК [94(476)+343.337:355.311.8(430:476-2/-3)(091)] "1941/1944"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-81-84

**КАРАТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ ПОЛЕВЫХ КОМЕНДАТУР
В ТЫЛОВОМ РАЙОНЕ ГРУППЫ АРМИЙ «ЦЕНТР» (1941–1944): НОВЫЕ ФАКТЫ****В.Н. НАДТАЧАЕВ***(Институт истории НАН Беларуси, Минск)*

В статье на основе анализа новых архивных материалов подняты вопросы участия полевых комендатур в карательных операциях против партизан и мирного населения в тыловом районе группы армий «Центр». Представлен результат систематизации данных о военных (полевых и местных) комендатурах указанного района, ранее неизвестных. В научный оборот вводится ряд архивных материалов, ранее не задействованных в исследованиях специалистов.

Ключевые слова: полевые и местные комендатуры, охранная дивизия, район, геноцид, население, карательная операция.

Введение. В отечественной историографии тема участия органов военного управления (полевые и местные комендатуры) в карательных акциях и операциях против мирного населения и партизан на оккупированной территории Беларуси в 1941–1944 гг. освещена фрагментарно. Между тем, они играли важную роль в укреплении нацистского «нового» порядка и оказывали серьезное влияние на все вопросы жизнедеятельности подконтрольной им территории. На территории тылового района № 102 группы армий «Центр», в отличие от областей гражданского управления, полевые и подчиненные им местные комендатуры (Feldkommandantur, F.K.; Ortskommandatur, O.K.) обладали всей полнотой исполнительной власти в зонах своей ответственности, подчиняясь соответствующему командиру охранной дивизии и командующему охранными войсками. Комендатуры на местах активно участвовали в реализации преступных планов нацистского режима, выступали в роли организаторов, инициаторов и исполнителей карательных акций против мирного населения и антипартизанских операций. Последние практически всегда сопровождались уничтожением и угоном жителей на принудительные работы в Германию, разграблением и сожжением деревень и хуторов.

Необходимо отметить, что в соответствии с Распоряжением Премьер-Министра Республики Беларусь от 01.12.2022 № 409р создана временная межведомственная рабочая группа по изучению сведений, полученных в ходе расследования уголовного дела о геноциде населения Беларуси в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период, в состав которой вошли руководители и сотрудники Института истории НАН Беларуси. В настоящее время пересмотрены в сторону увеличения цифры пострадавших белорусских сельских населенных пунктов, деревень, повторивших трагическую судьбу Хатыни, мест массового уничтожения и карательных операций. В этом смысле для историков, как и для следователей, представляется важным установление обстоятельств совершения преступлений и, в том числе, организаторов и исполнителей злодеяний.

Цель исследования: на основе анализа опубликованных материалов и вновь выявленных источников систематизировать информацию о военных (полевых и местных) комендатурах в тыловом районе группы армий «Центр» и их участии в карательных операциях против партизан и мирного населения в 1941–1944 гг.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: осуществить анализ литературы и выявленных архивных источников по изучаемому вопросу; установить места дислокации и районы ответственности полевых и местных комендатур в тыловом районе; выявить новые факты участия комендатур в карательных операциях; отразить результаты работы в соответствующих таблицах.

Основная часть. Согласно устоявшимся в отечественной историографии данным, в 1942 г. в тыловом районе группы армий «Центр», причем исключительно на территории Беларуси, насчитывалось 11 полевых (Полоцк, Витебск, Лепель, Орша, Борисов, Могилев, Чериков, Климовичи, Старые Дороги, Бобруйск, Гомель) и 23 подчиненные им местные комендатуры [1, с. 172–173, 192–193 вклейка]. Таких же цифр придерживается О.В. Романько, уточняя, что это имело место в 1941–1944 гг. на территории Восточной Беларуси. При этом границы «Восточной Беларуси» исследователь не обозначил. В целом же на территории республики, по его подсчетам, данное соотношение составляло 18 к 48 [2, с. 69–71, 396–399].

В ходе анализа выявленных источников установлено, что вышеизложенная информация требует уточнений. В частности, факт размещения полевой комендатуры в Черикове в 1942 г. не подтвержден. В январе – феврале 1942 г. в Черикове находилась О.К. 845, подчиненная Ф.К. 813 (Могилев)¹. Поскольку Чериков до осени 1943 г. находился в зоне ответственности Ф.К. 813, то вероятности нахождения в упомянутом городе полевой комендатуры мала. Нуждаются в уточнении цифры, приведенные О.В. Романько. Как пример, причем, не единственный, вне поля зрения исследователя осталась Ф.К. 549, дислоцировавшаяся в июле 1942 г. в Климовичах². Вместе с тем отметим, что О.В. Романько первым систематизировал сведения о военных комендатурах на оккупированной территории Беларуси и составил соответствующую таблицу [2, с. 396–399].

¹ Федеральный архив Германии (далее – ВArch.). – RH 26-286/7. – Bl. 78, 150.

² ВArch. – RH 26-221/38. – Bl. 870.

Вопросы участия комендатур вермахта в карательных операциях против партизан и геноциде мирного населения нашли отражение в сборниках «Нацистская политика геноцида и "выжженной" земли в Белоруссии (1941–1944)» [3] и «Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941–1944)» [4]. Строго говоря, речь идет об одном и том же материале, но изданном на русском и белорусском языках с интервалом в 11 лет. В сборниках указаны районы проведения карательных операций, но места дислокации и районы ответственности органов не уточнены. Например, Ф.К. 250 в октябре 1941 г. провела карательную операцию в Барановичском районе, итогом которой стал расстрел 42 человек [3, с. 242]. По данным О.В. Романько, упомянутая комендатура в 1943–1944 гг. находилась в Слониме [2, с. 397]; где до этого размещался данный орган – не указано. Уточним, Ф.К. 250 до переезда в октябре 1943 г. в Слоним дислоцировалась в Барановичах³ (схема 1). Отдельная информация о комендатурах приводится в работах С.Г. Чуева [8], Э.Г. Иоффе [9], И.И. Ковтуна [10], Д.А. Жукова [6, 11], С.В. Кулинка [7], К.И. Козака [12], В.Н. Надтачаева [13], издании «Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945» [14], сборниках проекта «Без срока давности» [15, 16, 17, 18].

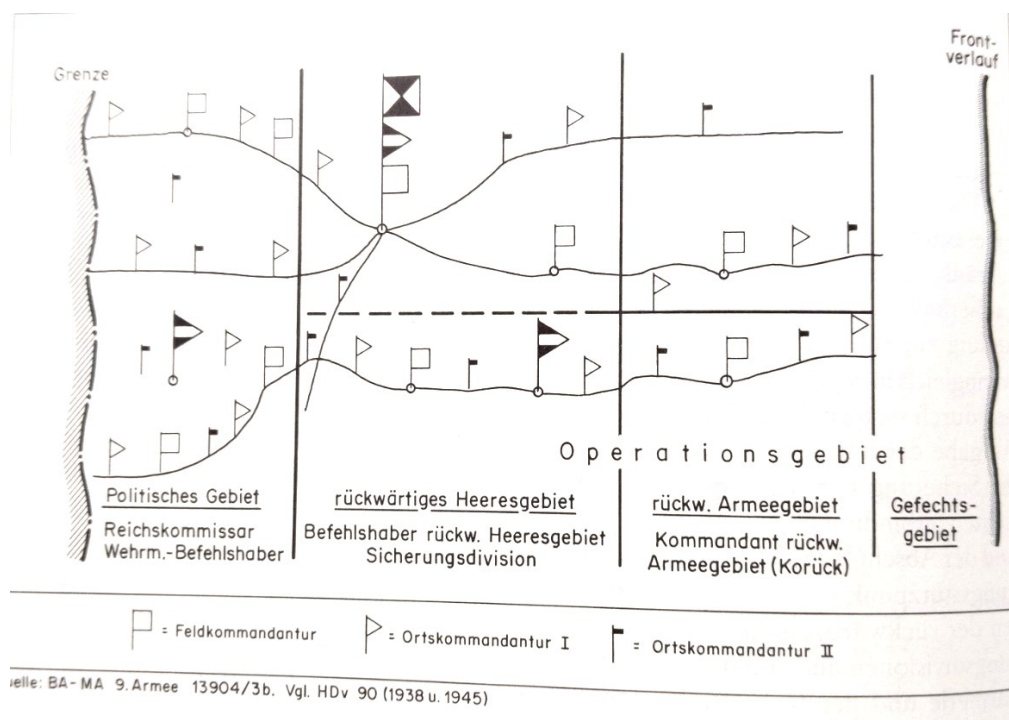

Схема 1. – «Untergliederung des besetzten Gebietes (Разделение оккупированной территории)»

Источник: [5, S. 1032].

Примечание – на схеме (слева направо) обозначены: район ответственности гражданской администрации, тыловой район группы армий, армейский тыловой район и зона боевых действий, в которой размещение комендатур не предусматривалось. Для сведения: штат полевой комендатуры насчитывал от 60 до 80 человек, ортскомендатур I разряда – 30–40; II разряда – 15–20 человек [6, с. 19; 7, с. 148–149].

В основном смена места дислокации и замена одних комендантских органов другими происходила при наступлении или отступлении немецких войск. Например, в 1942 г. местная комендатура О.К. 593 находилась в Демидове (РСФСР), где участвовала в операции против партизан, а в 1944 г. – в Ветрино (БССР) [19, S. 215; 2, с. 398]. При охранных дивизиях первоначально планировалось создавать по 2–3 полевые комендатуры, по 6–10 местных комендатур и по 2–3 пересыльных лагеря для военнопленных [6, с. 19]. Указанные цифры отражали приобретенный к этому времени опыт управления захваченными европейскими странами. Как это выглядело на практике – иллюстрирует схема района дислокации 286-й охранной дивизии (данные на 29.01.1942) (схема 2).

Как отмечалось выше, вопрос о количестве карательных операций, в которых участвовали полевые и местные комендатуры в тылу группы армий «Центр», остается открытым. По моим подсчетам, только в 3-х из 130 учтенных в сборниках карательных операций в числе участников упоминаются, причем исключительно, полевые комендатуры (Ф.К. 250, Ф.К. 813 и О.Ф.К. 392) [3, с. 355–374.]. При этом, лишь один эпизод из трех имеет отношение к тыловому району – операция «Иванов», проведенная в августе 1943 г. в Березинском и Кличевском районах с участием Ф.К. 813 [4, с. 255]. Установленные автором новые факты участия полевых комендатур в ранее неизвестных пяти карательных операциях отражены в таблице 1.

³ Национальный архив Республики Беларусь. – Ф.1363. Оп. 1. Д. 275. – Л. 63.

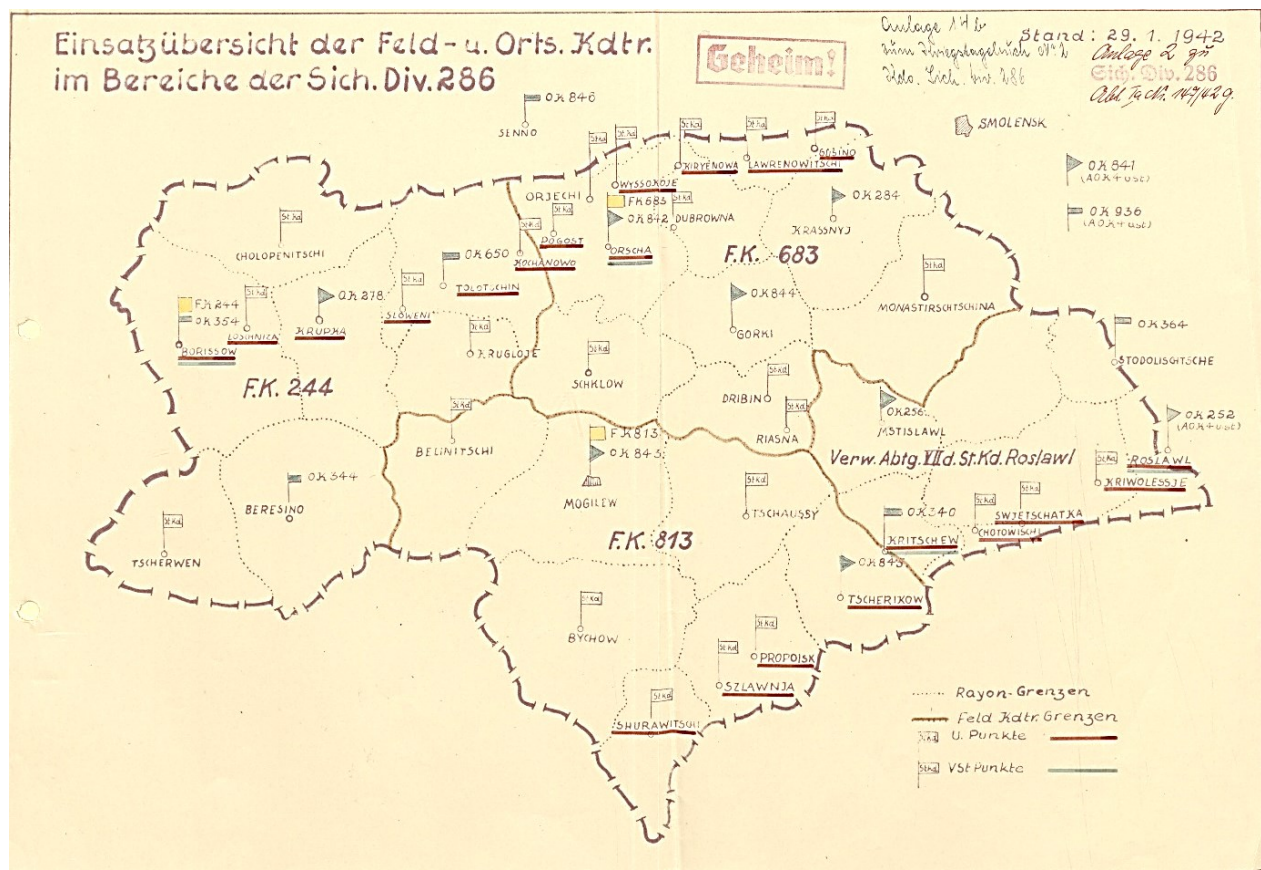

Схема 2. – Дислокация полевых и местных комендатур в районе ответственности 286-й охранной дивизии⁴

Таблица 1. – Ранее неизвестные карательные операции⁵

Наименование операции	Район проведения	Участники
«Полоса бекаса» или «Бекас» («Schnepfenstrich»)	14 – 20.04.1943 район Смоляны (Богушевское – Каменка – Зубачево)	Ф.К. 683 (Орша), группы 61, 122 и 213-го полков, группа ГФП 723
Весна 1, 2, 3 («Früling I, II, III»)	29 – 30.04.1943, 1.05.1943, район Сенно, район Бузово, район Городец – Ульяновичи	Ф.К. 181 (Лепель), группы 61, 122-го охранных и 213-го артполка, 605-й восточный батальон
«Выход» («Auslauf»)	6 – 7.05.1943 район деревень Застаринье – Березуга	Ф.К. 181 (Лепель) и др. подразделения 286-й охранной дивизии

С учетом вышеизложенного, можно говорить о 6 карательных операциях, проведенных силами полевых комендатур и приданных им частей в тыловом районе группы армий «Центр» на территории Беларуси.

Заключение. Выявленные в архивах и обработанные автором документы составляют незначительный процент от общего объема материалов, представляющих потенциальный интерес для данного исследования. Дальнейшая работа в этом направлении, как представляется, позволит установить новые факты военных преступлений и преступлений против человечности, совершенных формированиями вермахта, показать их системный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. В 3 т. / Гл. редкол.: А.Т. Кузьмин [и др.]. – Т. 1. – Минск: Беларусь, 1983. – 591 с.
2. Романько О.В. Белорусские коллаборационисты. Сотрудничество с оккупантами на территории Белоруссии. 1941 – 1945. – М.: Центрполиграф, 2013. – 479 с.
3. Нацистская политика геноцида и «выжженной» земли в Белоруссии (1941 – 1944) / редкол.: В.Е. Лобанок [и др.]. – Минск: Беларусь, 1984. – 271 с.
4. Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941 – 1944) / рэдкал.: У.М. Міхнюк [і інш.]. – Минск: БелНДЦДААС, 1995. – 416 с.
5. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: in 10 Bd. / Horst Boog [et al.]. – Stuttgart: Deutschland Verlags-Anstalt – 2. Aufl. 1987, Nachdruck 1993. – 1172 S.

⁴ BArch. – RH 26-286/7. – Bl. 78.

⁵ BArch. – RH 26-286/9. – Bl. 83, 91–95, 106, 112–114, 116–122.

6. Жуков Д.А. Цербер армейского тыла. Генерал Макс фон Шенкендорф и журнал боевых действий его штаба. – М.: Вече, 2022. – 480 с.
7. Кулинок С.В. Прислужники Гитлера. Немецкие разведывательно-диверсионные школы и курсы на территории Белоруссии в 1941–1944 гг. – М.: Яуза-каталог. – 704 с.
8. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. В 2 кн. – Кн. 1. – СПб.: Изд. дом «Нева». 2003. – 383 с.
9. Иоффе Э.Г. Абвер, полиция безопасности и СД, тайная полевая полиция, отдел «Иностранные армии – Восток» в западных областях СССР. Стратегия и тактика. 1939–1945 гг. – Минск: Харвест, 2007. – 384 с.
10. Ковтун И.И. Охранные дивизии вермахта: уничтожение гражданского населения и борьба с партизанами // Журн. рос. и восточноевроп. ист. исследований. – 2014. – № 1(5). – С. 91–108.
11. Жуков Д.А. Германские оккупационные органы на территории СССР: структура и юрисдикция // Журнал рос. и восточноевроп. ист. исследований. – 2010. – № 2–3. – С. 38–44.
12. Козак К.И. Германская оккупационная администрация в Гомеле 1941–1943 гг.: типологизация, структура, формы // Страницы военной истории Гомельщины: материалы науч.-практ. конф. / редкол.: А.А. Коваленя [и др.]. – Гомель: БелГУТ, 2008. – С. 143–160.
13. Надтачаев В.Н. Роль и место главной полевой комендатуры 392 в организации карательных акций против партизан и мирного населения // Минск и минчане – Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі: да 955-годдзя горада: зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад. Р.А. Аляхновіч; рэдкал.: В.Л. Лакіза [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2023. – С. 489–493.
14. Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. / А.А. Коваленя (рук.), А.М. Литвин, В.И. Кузьменко [и др.]. – Минск: БЕЛТА 2005. – 544 с.
15. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Витебская область: сб. арх. док. и материалов / сост.: А.Р. Дюков, В.Д. Селеменов (рук.) [и др.]; редкол.: А.К. Демянюк [и др.]. – Минск: НАРБ; М.: Фонд «Историческая память», 2020. – 932 с.
16. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Гомельская область: сб. арх. док. и материалов / А.Р. Дюков, В.Д. Селеменов (рук.) [и др.]; редкол.: А.К. Демянюк [и др.]. – Минск: НАРБ; М.: Фонд «Историческая память», 2021. – 576 с.
17. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Могилевская область: сб. арх. док. и материалов / А.Р. Дюков, В.Д. Селеменов (рук.) [и др.]; редкол.: А.К. Демянюк [и др.]. – Минск: НАРБ; М.: Фонд «Историческая память», 2021. – 576 с.
18. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Минская область: сб. арх. док. и материалов / А.Р. Дюков, В.Д. Селеменов (рук.) [и др.]; редкол.: А.К. Демянюк [и др.]. – Минск: НАРБ; М.: Фонд «Историческая память», 2022. – 784 с.
19. Krausnick H. Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges, 1938–1942. – Durchges. Ausg. – Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verl., 1993. – 395 S.

Поступила 20.04.2024

PUNITIVE OPERATIONS OF FIELD AND LOCAL COMMANDANT'S OFFICES IN THE REAR AREA OF ARMY GROUP CENTER (1941-1944): NEW FACTS

V. NADTACHAYEU

(Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

The article, based on the analysis of new archival materials, raised the issues of the participation of field commandant's offices in punitive operations against partisans and civilians in the rear area of Army Group Center. The result of systematization of data on military (field and local) commandant's offices of the specified area, previously unknown, is presented. A number of archival materials that were not previously involved in specialist research are being introduced into scientific circulation.

Keywords: *field and local commandant's offices, security division, district, genocide, population, punitive operation.*

УДК [355.481(1-87)(=1.47+57)+355.48(47+57)](=161.3)"195/198"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-85-87

**СОВЕТСКИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИЕ В ЛОКАЛЬНЫХ ВОЙНАХ 2-й ПОЛОВИНЫ XX В.
(НА ПРИМЕРЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ БЕЛАРУСИ): ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

*канд. ист. наук А.В. КУЗНЕЦОВА-ТИМОНОВА
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)*

В статье названы основные направления исследования участия представителей Беларуси в локальных войнах и военных конфликтах 1950 – 1980-х гг. на территории других государств в качестве советских военнослужащих и гражданских специалистов. Автор описывает, как, несмотря на закрытость большей части источниковой базы, выявлять основные категории участников боевых действий (военные советники, военные специалисты, переводчики и т.д.; офицеры, младшие командиры, рядовые) в разных странах, специфику советского участия в разных военных конфликтах, его интенсивность на разных этапах – на примере арабо-израильских войн, войн во Вьетнаме, Анголе и Эфиопии.

Ключевые слова: локальные войны, военные конфликты, «холодная» война, войны-интернационалисты, военные советники, военные переводчики, военные специалисты, арабо-израильские войны, война во Вьетнаме, война в Анголе, война в Эфиопии.

Введение. Исследование участия представителей Беларуси в локальных войнах и военных конфликтах 2-й половины XX в. осложнено, с одной стороны, почти полной закрытостью источниковой базы, с другой, – отсутствием четких критериев участия в том или ином военном конфликте военнослужащих и гражданских специалистов. Согласно Закону Республики Беларусь «О ветеранах», периодами «отнесения воинских частей, штабов и учреждений к составу действующей армии» на интересующем нас отрезке времени являются война в Корее (1950–1953 гг.), боевые действия в Венгрии (1956 г.), боевые действия на о. Доманский (март 1969 г.) и берегу оз. Жаланашколь (август 1969 г.); при этом территория о. Доманского и берега оз. Жаланашколь входила в состав СССР. Вместе с тем, «Перечень государств, территорий и периодов ведения боевых действий с участием граждан Республики Беларусь (бывших граждан СССР)» включает в себя еще 13 войн и военных конфликтов, хронологические рамки которых постоянно уточняются.

Признание советского участия в боевых действиях на территории других государств состоялось в 1983 г. Для ветеранов уже завершившихся войн подтверждение статуса происходило постфактум и не всегда по одинаковым критериям. Для ветеранов войны в Афганистане фактом участия в боевых действиях было само нахождение на территории ДРА. Для других стран были иные правила: высчитывались «боевые» недели и месяцы в течение более долгосрочных командировок. Гражданские специалисты, выезжавшие на работу в Афганистан в 1979–1989 гг., приравнивались к участникам боевых действий – в отличие от тех, кто находился на территории других воюющих стран. Соответственно, при исследовании этой проблемы мы сталкиваемся со сложностями подсчета участников каждого военного конфликта, изучения специфики их деятельности, взаимоотношений с принимающей стороной.

В данной статье мы обобщим результаты историко-статистического анализа сведений об участниках войн в Египте, Вьетнаме, Анголе и Эфиопии, имеющих отношение к Беларуси, – уроженцев, а также граждан республики, рожденных в других регионах СССР. На основании имеющихся неполных данных мы постарались выявить число уроженцев Беларуси среди участников каждого военного конфликта (а также уроженцев других республик СССР), имеющих советские и иностранные награды; принадлежность их к профессиональным категориям (военные советники, военные специалисты, военные переводчики и т.д.). Также обозначены основные сложности, с которыми сталкиваются исследователи данной тематики.

Основная часть. Ввиду закрытости источников – а основные документы по этой теме в настоящий момент засекречены – базой для исследования становится краеведческая литература (книги серии «Памяць»), биографические справочники [1], научно-популярная литература [2; 3], воспоминания участников событий [4] и данные ими рекомендации по поиску сослуживцев, а также справочная информация, предоставленная военными комиссариатами. Сведения из разных источников отличаются: не везде указаны год и место рождения, воинское звание, период службы в конкретной стране, занимаемая в период службы зарубежом должность, наличие или отсутствие боевых наград. Например, идентификация переводчиков как отдельной категории офицеров, игравших весьма важную роль в осуществлении успешной коммуникации советских военнослужащих с принимающей стороной, затруднена из-за того, что не во всех биографических справках указана эта профессия, чаще обозначена просто подчиненность 10-му Главному управлению Генерального Штаба Вооруженных Сил СССР «в качестве военного специалиста» без конкретизации. В отдельных случаях удается выявить переводчиков путем сопоставления разных групп источников: например, сведений из биографических справочников и перечня студентов Минского государственного института иностранных языков, рекомендованных первичной организацией КП(б)Б для службы в армии с перспективой выезда за границу. Соответственно, полной картины мы составить не сможем. В то же время, даже отрывочные сведения позволяют выявить определенные закономерности.

Мы проанализировали справочную информацию об участниках боевых действий в Египте в разные периоды 1962–1974 гг., во Вьетнаме в январе 1961 – декабре 1974 гг., в Анголе в ноябре 1975 – декабре 1992 гг., и в Эфиопии в 1977 – 1990 гг. Данные военные конфликты были достаточно длительными среди прочих горячих точек «холодной войны», и именно об участии в них советских военнослужащих распространены неподтвержденные и неверные слухи, закрепляющиеся, в том числе, и в художественных произведениях.

Согласно «Республиканской книге памяти воинов-интернационалистов» – на сегодня, книге, где перечислены все войны и военные конфликты 2-й половины XX в. с указанием числа участников, имевших отношение к БССР – во Вьетнаме воевал 201 представитель Беларуси (1 погиб) [4, с. 735], в Египте – 619 (3 погибло) [4, с. 739], в Анголе – 127 (2 погибло) [4, с. 9], в Эфиопии – 113 (погибло 5) [4, с. 753]. Но в этом справочнике не обозначены источники, из которых почерпнуты сведения. Проведенная нами поисковая работа позволяет поставить некоторые из них под сомнение. На сегодняшний день только подтвержденных участников войны в Анголе, имеющих отношение к Беларуси, выявлено 152 человека, из которых погибших – 7 (посчитано автором); еще 10 названы сослуживцами уроженцами Беларуси, но подтверждений не найдено.

В процессе поисковой работы нами были установлены 65 человек – участников боевых действий во Вьетнаме в обозначенный в Законе «О ветеранах» период времени – имеющих отношение к Беларуси. Воинские звания троих в источниках не обозначены, остальные 62 – офицеры. Из них: 37 – военные специалисты, 5 – военные советники (1 – по постановке медицинской службы), переводчики – не идентифицированы. Военный специалист В.А. Крупнов (служил во Вьетнаме в 1966–1967 гг. в качестве заместителя начальника учебного центра по политчасти) был участником Великой Отечественной войны, а также участвовал в боевых действиях в Корее в 1951–1953 гг. в качестве заместителя командира батареи. Статус 19 офицеров не обозначен. Среди них: командир авиаэскадрильи, 4 врача группы советских военных специалистов (далее – СВС), 1 полковник-инженер, 1 командир взвода (род войск не указан), начальник группы предварительной подготовки ракет, командир и техник зенитно-ракетного дивизиона, 1 офицер наведения зенитно-ракетного полка. Уроженцев Беларуси среди них выявлено 18, уроженцев РСФСР – 27, СССР – 7, Узбекистана – 2, по одному уроженцу Туркменистана, Казахстана и Азербайджана (все – с русскими именами и фамилиями). Очень много награжденных как советскими боевыми наградами (45), так и вьетнамскими (42). Самыми распространенными советскими наградами были медаль «За боевые заслуги» и орден Красной Звезды, встречается орден «За службу Родине» разных степеней; среди вьетнамских – медаль «За героизм в борьбе против американского империализма», медаль Дружбы, медаль «За совместное участие в борьбе с американскими агрессорами», медаль «За боевое содружество». Техник зенитно-ракетного дивизиона, подполковник Д.Н. Салашенко в 1973 г. был занесен в «Золотую книгу Вьетнама» [1, Т. 1, с. 268]. Есть пример неоднократных командировок в страну: подполковник-инженер Е.И. Рушаков служил во Вьетнаме в 1968–1969 гг. и 1973–1974 гг.

Из военнослужащих, принимавших участие в арабо-израильских войнах на стороне Египта в разные годы (октябрь 1962 – март 1963 гг., июнь 1967 г. («Шестидневная война»), 1968 г., март 1969 – июль 1972 гг., октябрь 1973 – март 1974 гг., июнь 1974 – февраль 1975 гг.), на данный момент установлено 258 человек. Среди них – наибольшее, по сравнению с прочими военными конфликтами, число рядовых: 47 (2 из них – матросы). Младших командиров выявлено 30: 5 старших матросов, 10 сержантов, 6 старшин (среди них 1 старшина 2-й статьи ВМФ), 9 прапорщиков (1 санинструктор). У 66 человек воинские звания не указаны. Остальные – офицеры, среди которых 26 военных советников, 23 военных специалиста (в их числе – начальник медпункта, преподаватель военного училища). Среди участников боевых действий в Египте впервые идентифицированы 4 военных переводчика. Однако их наверняка было больше: точно установлено нахождение в Египте период боевых действий выпускника МГПИИЯ В.Е. Анофренко: по сведениям, полученным от его дочери Н.В. Анофренко, в 1969–1971 гг. он в качестве переводчика служил в Египте в период боевых действий. Тем же постановлением бюро первичной организации КП(б)Б МГПИИЯ было впервые рекомендовано «для работы переводчиками по линии Министерства обороны СССР» еще несколько студентов [6, с. 258], однако их дальнейшую судьбу отследить на данный момент не удалось. Также впервые мы встречаем в числе ветеранов локального военного конфликта гражданского специалиста – советского эксперта ООН в правоохранительных органах Египта, юриста Г.Е. Маслыко [7, с. 513].

Принадлежность 57 офицеров к какой-либо из этих категорий не выявлена. Среди них можем выделить инструктора по партийной работе аппарата Главного военного советника (далее – ГВС), главного инженера группы советских зенитно-ракетных дивизионов, командира авиачасти Ан-22 (советских сверхтяжелых самолетов, которыми, как правило, доставлялись советские военные и гуманитарные грузы), начальника штаба воинской части; командира, помощника командира и начальника политотдела бригады противовоздушной обороны (далее – ПВО), техника ракетного авиаполка, инженера-майора, летчика, совершившего более 100 боевых вылетов за время службы в Египте, 4 офицеров ВМФ, находившихся в составе экипажей кораблей, находившихся на боевом дежурстве в портах Египта. Уроженцев Беларуси среди них выявлено 49, уроженцев РСФСР – 45, СССР – 13, по одному уроженцу Латвии, Армении, Туркменистана, Казахстана и Узбекистана (у всех – славянские имена и фамилии). Советских боевых наград удостоено 78 участников боевых действий, в том числе рядовые (в основном – медали «За боевые заслуги»). Чаше других среди наград встречается орден Красной Звезды, зафиксированы орден Красного Знамени и орден «Знак Почета». Египетскими орденами и медалями награждены 23 человека (причем трое – в отсутствие советских наград): орденом «Воинская доблесть», орденом Долга 1-й степени (орден Офицерского Долга), орденом «За офицерскую доблесть», орденом «Воинского долга». Переводчик К.К. Хомяков был награжден медалью ООН «На службе мира» [1, Т. 2, с. 261]. Пилот Ан-22 В.А. Галяс вылетал в Египет в 1963 г. и 1973 г. Наибольшее число советских военнослужащих, из установленных нами, находилось в Египте в 1969–1972 гг. На этот же период приходится и наибольшее число полученных ими боевых наград.

Число участников войны в Анголе, имеющих отношение к Беларуси, должно быть пересмотрено, поскольку уже сейчас их выявлено больше, чем официально зафиксировано в 1999 г. Вызвано это, кроме прочего, тем, что в 2010 г. были пересмотрены хронологические рамки участия советских военнослужащих в боевых действиях на территории этой страны с 1975–1979 гг. до 1975–1992 гг. Из установленных 145 имен 3 – рядовые (из них 1 – матрос, 2 – солдаты-водители), 2 сержанта (водители), 1 старшина, 8 прапорщиков. Среди участников войны в Анголе отдельные старшие прапорщики отнесены к категории военных специалистов. Среди офицеров – 41 военный советник, один из которых, подполковник В.А. Авилов, в течение 3 лет успел побыть и специалистом, и советником [4, с. 123]; 37 военных специалистов, 16 переводчиков. Среди 31, у кого категория не определена – командир части Ан-22, начальник челюстно-лицевого отделения госпиталя, терапевт полевого госпиталя, начальник медслужбы воинской части ангольской армии, техники и бортиженеры, начальник группы авиаполка, 2 заместителя командира эскадрильи. Советских боевых наград удостоен 31 человек, ангольских – 2. Также есть награжденные кубинскими правительственными наградами (в Анголе находился крупный кубинский воинский контингент): медалями «За оборону Куито-Куанавале», «За боевое содружество», «За отличное выполнение воинского долга».

Что касается участников боевых действий в Эфиопии, нами установлено 55 человек, 2 из которых – прапорщики (один из них отнесен к категории военных специалистов). Остальные – офицеры, среди которых 21 военный советник (1 – по медицинской службе), 5 военных специалистов, 1 переводчик. 23 не отнесены ни к одной из категорий, среди них 2 офицера медицинской службы, 1 помощник командира корабля на боевом дежурстве, командир экипажа вертолета Ми-8. Уроженцев Беларуси выявлено 10, РСФСР – 11, СССР – 5, Литвы – 1 (с русским именем и фамилией).

Обозначим факторы, усложняющие подсчет участников локальных войн 2-й половины XX в.

Многие из участников принимали участие в боевых действиях на территории нескольких иностранных государств. Только среди ветеранов отмеченных нами войн выявлено 19 человек, принимавших участие в 2 из них – 4 переводчика, 1 военный врач, 1 командир экипажа вертолета Ми-8, и т.д. Есть и ветераны 3 войн – например, специалист по зенитно-ракетным комплексам, полковник-инженер Н.А. Бауткин в 1967–1973 гг. выезжал в командировки во Вьетнам, Египет и Сирию. Полковник, летчик-ас Л.К. Щукин за результативность воздушных боев в Корее был удостоен звания Героя Советского Союза (1951), в 1967–1970 гг. выезжал в качестве военного советника ВВС/ПВО во Вьетнам и в Египет. То есть, даже когда будут установлены все советские (и, соответственно, белорусские) участники каждого военного конфликта, путем простого сложения общего их числа не получить: необходима поименная проверка. Ко всему прочему, далеко не все участники локальных военных конфликтов, в том числе кадровые военные, имеют официальный статус воина-интернационалиста.

Заключение. Настоящее исследование в перспективе даст нам представление о численном и профессиональном составе советских военнослужащих – участниках локальных войн на территории иностранных государств в 1950 – 1980-х гг., позволит выявить среди них точное число удостоенных боевых наград, тех, кто принимал участие в нескольких военных конфликтах, представителей конкретных родов и видов войск. Подробное изучение биографий этих людей, вписавших свои имена в историю нашей страны, позволит проследить также и историю взаимодействия её через своих граждан с другими государствами, которым СССР оказывал помощь и с которыми Республика Беларусь выстраивает теперь самостоятельные взаимоотношения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кто есть кто в Республике Беларусь. Защитники родной страны. Тт. 1-4. – Минск: Энциклопедикс, 2005 – 2008.
2. Коноплич, Н.Н. Испытание мужеством. Очерки, публицистика. В 3 ч. – Гомель: Полеспечать, 2014. – Ч. 2-3. – С. 318–322.
3. Павлов В.В., Павлов В.П. Немеркнущая слава воинов-интернационалистов. – Минск: Белар. навука, 2020. – 389 с.
4. Кузнецова-Тимонова А.В. Воины-интернационалисты из Беларуси в гражданской войне в Анголе. – Минск: Белар. навука, 2017. – 354 с.
5. Республиканская книга памяти воинов-интернационалистов. – Минск: Белар. навука, 1999. – 776 с.
6. Кузнецова-Тимонова А.В. О работе выпускников и преподавателей МГЛУ «на фронтах «холодной» войны» // Вестник МГЛУ. Сер. 3. – 2023. – № 22. –
7. Памяць: гіст.-дак. хроніка Мінскага раёна / Беларус. энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал рэд.). – Мінск.: БелЭн, 1998. – 640 с.

Поступила 30.04.2024

SOVIET SERVICEMEN IN LOCAL WARS OF THE 2nd HALF OF THE 20th CENTURY (ON THE EXAMPLE OF REPRESENTATIVES OF BELARUS): HISTORICAL AND STATISTICAL ASPECT

A. KUZNETSOVA-TIMONOVA

(The Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)

The article contains the description of main directions of the study of the representatives of Belarus who took part in local wars and military conflicts in 1950 – 1980th on the territory of foreign states as Soviet servicemen and civilian specialists. Author describes how to detect the main categories of warriors (military advisers, military specialists, interpreters, etc.; officers, junior commanders, privates) in different countries, the specifics of Soviet participation in different military conflicts and it's intensification at different stages. For example the author uses wars in Vietnam, Angola, Ethiopia and Arab-Israeli wars.

Keywords: local wars, military conflicts, “cold” war, internationalist warriors, military advisers, military interpreters, military specialists, Arab-Israeli wars, war in Vietnam, war in Angola, war in Ethiopia.

УДК 37.018.324(476)(091)"1944/1956"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-88-93

**ДЕТСКИЕ ДОМА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ДЛЯ ДЕТЕЙ,
ОСТАВИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ В БССР: ТИПЫ, ФУНКЦИИ,
РОЛЬ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ (1944–1956 гг.)**

*канд. ист. наук, доц. Е.Н. МОХ
(Академия образования, Минск)*

В статье рассматривается деятельность Народного комиссариата просвещения БССР по восстановлению детских домов в послевоенное время. Автором изучены особенности развития системы учреждений для осиротевших детей, анализируются основные нормативные документы, определявшие и регулировавшие механизм функционирования детских домов, проблемы их материального обеспечения, основные правила зачисления воспитанников в детские дома.

Ключевые слова: Народный комиссариат просвещения, детские дома, дети-сироты, государственная политика, беспризорность и безнадзорность.

Введение. Одним из направлений государственной политики БССР в послевоенные годы в системе школьного образования являлось решение вопросов детской беспризорности и безнадзорности.

По теме послевоенной беспризорности детей выделим публикацию И.М. Ильющина [1], в которой содержится информация по восстановлению детских домов, продовольственному и материальному обеспечению воспитанников. Особое место в белорусской историографии занимает диссертационное исследование Н.В. Смеховича [2]. Впервые автор обратил внимание на работу государственных, политических и общественных организаций по жизнеустройству и воспитанию детей, оставшихся без родителей в послевоенный период. В статье Е.Ю. Занько рассматриваются социально-бытовые, организационно-кадровые, материально-экономические проблемы обустройства детей-сирот и методы борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в западных областях БССР в 1944–1950-х гг. (на примере Брестской области) [3]. Статья В.А. Данилова посвящена деятельности органов внутреннего правопорядка БССР по организации и развитию патроната детей-сирот в послевоенные годы [4]. В статье В.Е. Бездель впервые в отечественной историографии рассматриваются пути решения проблемы детской беспризорности и безнадзорности в послевоенное время на примере Витебской области [5].

Источниковую базу данного исследования составили материалы фондов Государственного архива Минской области, часть из них впервые вводится в научный оборот. В документах представлены постановления, приказы, инструкции Министерства просвещения БССР, а также областного отдела народного образования. Количественные данные по детским домам в БССР содержатся в статистических сборниках, которые позволяют проследить динамику сети детских учреждений.

Целью данной работы является рассмотрение механизма определения детей в детские дома, определение роли Наркомпроса в решении проблем детской беспризорности и безнадзорности в послевоенное время.

Основная часть. В числе приоритетных направлений государственной социальной политики после освобождения оккупированной территории Беларуси стояла ликвидация беспризорности детей-сирот. В связи с этим был разработан комплекс мероприятий, включающий восстановление детских домов в БССР, патронирование, усыновление. По данным на 1 декабря 1944 г. по республике в органах просвещения на учете состояло более 46 тыс. детей-сирот, к концу 1945 г. их число выросло до 64 тыс. [6, с. 18]. В решении данной социальной проблемы особая роль отводилась деятельности Народного комиссариата просвещения (Наркомпроса) БССР, работа которого возобновилась в ноябре 1943 г. в Москве. В январе 1944 г. учреждение было переведено в Гомель, а в августе 1944 г. – в Минск. С 1946 г. постановлением Совета БССР Народный комиссариат просвещения БССР был преобразован в Министерство просвещения БССР.

В целях правовой защиты несовершеннолетних, обеспечения их социализации, выработки алгоритма определения детей в детские дома в структуре Наркомпроса БССР было создано подразделение – управление детскими домами, осуществлявшее руководство детскими домами через областные, районные, городские отделы народного образования. В практической деятельности отделы народного образования при райисполкомах руководствовались постановлениями, решениями приказами Министерства просвещения БССР, областного отдела народного образования и распоряжениями райисполкомов по вопросам образования. Областные отделы народного образования руководили работой городских и районных отделов, обеспечивали учет и патронирование детей-сирот, осуществляли контроль строительства и ремонта детских домов.

В системе образования БССР основными типами детских домов были дошкольный (для детей с 3 до 7 лет), школьный (для детей от 7 до 14–16 лет) и смешанный, состоящий из двух отделений: дошкольного и школьного. Последние организовывались областными отделами народного образования дополнительно к детским домам дошкольного и школьного типа для совместного воспитания детей — членов одной семьи, оставшихся без родителей. По своему режиму и содержанию воспитательной работы эти учреждения соответствовали дошкольному детскому дому, а школьное отделение – детскому дому школьного типа [7, л. 18–19].

Существовали также особые детские дома – специальные. Так, 14 февраля 1944 г. СНК БССР принял постановление «Об организации для детей воинов Красной Армии и партизан Отечественной войны, а также детей-сирот, родители которых погибли от рук немецких оккупантов, специальных детских домов». Приему в них подлежали дети в возрасте от 3 до 14 лет (мальчики и девочки). Направлением несовершеннолетних в специальные детские дома (дошкольные, школьные и смешанного типа) занимался областной отдел народного образования.

Отдельно функционировали при Министерстве социального обеспечения детские дома для детей психически больных, глухонемых, слепых, с тяжелыми нарушениями речи, с ограниченными возможностями. В системе Министерства здравоохранения имелись учреждения санаторного типа для детей с ослабленным здоровьем или серьезными заболеваниями (например, туберкулезом). Такая категория воспитанников требовала систематического лечения, особого режима и ухода, что невозможно было организовать в обычном детском доме.

Областные отделы народного образования при определении детей в детские дома руководствовались следующим алгоритмом действий: воспитанники, подлежащие определению в специальные детские дома, направлялись в учреждения, ближайшие к месту жительства их родственников; дети школьного возраста – в те, вблизи которых имелась средняя школа; братья и сестры не разлучались, а определялись в детские дома смешанного типа; на детей, принятых в детские дома, областной отдел народного образования выдавал соответствующему районному отделу народного образования путевки, после чего районный отдел обеспечивал сопровождение и отправку детей в указанный детский дом (например, рисунок 1).

Рисунок 1. – Гомельский областной дом ребенка¹

Также были созданы специальные военно-учебные заведения – Суворовские военные училища. Их основное предназначение – сохранение подрастающего поколения, включение детей погибших воинов в процесс дальнейшей социализации, снижение негативных последствий дворового воспитания, ориентация ребят на выбор профессии, связанной с защитой Родины (рисунок 2) [8, с. 72–81].

Рисунок 2. – П.М. Машеров (1-й секретарь ЦК Компартии Белоруссии) среди суворовцев²

¹ Гомельский областной дом ребенка: официальный сайт. – URL: <https://domrebyonka.by/istoriya.html>.

² Музейное собрание Государственного музея политической истории России. – URL: <http://collectiononline.polithistory.ru>.

Дети школьного возраста, ранее окончившие начальную школу, направлялись в детские дома, вблизи которых имелась средняя или неполная средняя школа, чтобы продолжить обучение. Прием детей в детский дом производился директором учреждения по путевкам областного отдела народного образования, а в городах республиканского подчинения – городских отделов народного образования [7, л. 4].

Совет Министров СССР постановлением от 29 ноября 1952 г. № 5011 утвердил типовые штаты административного, педагогического и обслуживающего персонала специальных детских домов и детских домов общего типа Министерств просвещения союзных республик. Они утверждались Советами Министров союзных республик, исполкомами областных, районных, городских Советов депутатов трудящихся в соответствии с типовыми документами. Одновременно предписывалось в двухмесячный срок привести штаты детских домов в соответствие с типовыми штатами, утвержденными указанным Постановлением.

Так, типовые штаты специальных детских домов и детских домов общего типа для детей школьного возраста включали должности директора, заместителя директора по учебно-воспитательной работе, руководителя кружков, воспитателя, пионервожатого, повара, врача, бухгалтера, а также технический персонал. Типовые штаты специальных детских домов и детских домов общего типа для детей дошкольного возраста предусматривали ставки директора, врача, медицинской сестры, бухгалтера, заведующего хозяйством, повара, помощника повара, прачки, няни-уборщицы, няни ночной и технический персонал. В детских домах с контингентом детей школьного и дошкольного возраста (смешанных детских домах) применялись типовые штаты учреждений для детей школьного возраста, при этом количество воспитателей, нянь-уборщиц и нянь ночных увеличивалось на контингент детей дошкольного возраста [9, л. 23–31]. Особая роль в осуществлении учебно-воспитательной работы в детских домах отводилась воспитателю. Воспитатель назначался из лиц, имеющих среднее образование. Он отвечал за сохранность жизни и здоровья воспитанников. Осуществлял руководство за выполнением домашних заданий, проводил работу по предупреждению учебной неуспеваемости, внеклассную работу, оказывал педагогическую помощь вожатому отряда и пионерскому активу, осуществлял трудовое воспитание детей, обучал их самообслуживанию, а также техническому труду. В детских домах также имелась штатная единица – инструктор по трудовому обучению, который назначался из лиц, имеющих производственную квалификацию по специальности и общее образование не ниже семилетней школы. Инструктор обязан был осуществлять трудовое обучение детей по установленным программам, развивать технические способности и интерес к технике, обеспечивать правильность организации рабочих мест в мастерских, хранение и выдачу инструментов и материалов, наблюдать за техникой безопасности.

Контроль за состоянием здоровья (регулярный осмотр, составление медико-санитарной карты ребенка, наблюдение за санитарно-гигиеническим состоянием помещений детского дома) воспитанников в детских домах возлагался на врача и медицинскую сестру. Они назначались и увольнялись отделом здравоохранения по согласию с директором детского дома.

При определении детей в детский дом требовались следующие документы: данные о возрасте ребенка, родителях и близких родственниках; медицинская справка о состоянии здоровья; справка об учении в школе, список вещей, находящихся при ребенке. На основании представленных документов заводилось личное дело воспитанника детского дома. Директор учреждения в двухдневный срок высылал в областной отдел народного образования, через районный отдел народного образования, подтверждение о приеме ребенка. По инструкции все дети, прибывшие в детские дома, в обязательном порядке проходили санитарную обработку, одевались в подготовленное белье и одежду и под наблюдением врача в течение установленного срока выдерживались на карантине [10, л. 58–60].

Образовательный процесс в детских домах был тесно связан с трудовой деятельностью. Воспитанники получали не только среднее образование. Здесь организовывались столярные, слесарные, швейные мастерские, подсобные хозяйства, где дети приобретали соответствующие профессиональные навыки. Огромную помощь детским домам в создании материальной базы трудового обучения оказывали промышленные предприятия, колхозы: в порядке шефства они безвозмездно передавали инструменты и различное оборудование. Приказом № 243 Министерства просвещения БССР от 22 декабря 1949 г. отделу детских домов и Республиканскому методическому кабинету поручалось подготовить и издать к 1950 г. программы по сельскохозяйственному труду, шитью и рукоделию, столярному делу, обработке металла, работам по бумаге и картону, практическим занятиям по электротехнике. В 1950 г. совместно с институтами усовершенствования учителей рекомендовалось провести областные семинары-практикумы инструкторов трудового обучения по важнейшим вопросам организации трудового обучения в детских домах. Приказом № 304 Министра просвещения БССР от 17 ноября 1950 г. «О мероприятиях по улучшению трудового воспитания и обучения в детских домах» было предложено создавать и оборудовать учебные мастерские при детских домах в городах, сажать плодово-ягодные и фруктовые сады в сельской местности [11, л. 36–37].

В целях улучшения трудового воспитания и обучения в детских домах приказывалось установить, что трудовое обучение является органической частью учебно-воспитательной работы учреждения [11, л. 35–37]. Так, программа по сельскохозяйственной подготовке воспитанников детских домов включала теоретический блок и практические занятия, которые были распределены на содержательные блоки: занятия по овощеводству, садоводству, цветоводству, сельскому хозяйству, животноводству. На теоретических занятиях воспитанники изучали значение овощей в питании человека, понятие об однолетних, двухлетних, многолетних растениях, правила содержания птиц и кроликов. Воспитанники в возрасте 10–11 лет учились выращивать корнеплоды (морковь, свеклу, петрушку и др.; участвовали в прополке зерновых культур; присматривали за птицами и кроликами. В 14–15 лет воспитанники выращивали овощи в теплице, участвовали в весенних работах и занимались обрезкой деревьев, осуществляли посев зерновых и технических культур сеялкой на конной тяге [12].

В режиме дня детского дома на трудовое воспитание и обучение отводилось следующее количество часов: в период школьных занятий для детей 7–8 лет – по 1 часу в день, для детей 9–11 лет – по 1 ½ часа в день, для детей 12 лет и старше – по 2 часа в день (причем 3–4 дня в неделю эти часы отводились на технический или сельскохозяйственный труд, а в остальные дни – на хозяйственно-бытовой труд и занятия в технических и юннатских кружках); в летний период, когда дети были свободны от занятий в школе, на трудовое обучение и воспитание для детей 7–8 лет отводилось по 1 ½ часа, для детей 9–11 лет – от 2 до 2 ½ часов и для детей 12 лет и старше – от 3 до 4 часов в день [11, л. 36–37].

Заведующие областными, районными и городскими отделами народного образования указывали, что необходимо принять меры по полному охвату всех воспитанников школьного возраста трудовым обучением в мастерских и сельском хозяйстве; организовать в течение 1950–1951 уч. года мастерские во всех детских домах, а во всех учреждениях, расположенных в сельской местности, заложить сады в соответствии с постановлением Совета Министров СССР № 824 от 24 февраля 1949 г.; предусмотреть наличие в каждом школьном и смешанном детском доме не менее 2 мастерских; обеспечивать в течение 1950–1951 г. закрепление земельных участков за всеми детскими домами. Размеры земельной площади под огород, плодоягодный сад, опытный участок устанавливались в соответствии с требованиями программы сельскохозяйственной трудовой подготовки воспитанников – в пределах от 1,5 до 2,5 га на детский дом с численностью 100–120 воспитанников. Главснабпросу рекомендовалось принять меры по улучшению снабжения детских домов оборудованием и материалами для трудового обучения воспитанников, организовать закупку оборудования, приспособленного к детскому возрасту (в первую очередь, слесарных и столярных верстаков, инструментов для работы с деревом и металлом, сельскохозяйственного инвентаря) [11, л. 36–37].

Воспитанники, достигшие выпускного возраста, в конце учебного года направлялись в ремесленные училища, другие учебные заведения или определялись на работу. Выпуску подлежали окончившие неполную среднюю школу: подростки в возрасте 14–16 лет направлялись в ремесленные училища, школы фабрично-заводского ученичества. Некоторая часть воспитанников оставалась в детских домах и продолжала обучение в 8–10 классах. В их числе, преимущественно, были одаренные или отличившиеся по итогам обучения в семилетке воспитанники. Выпуск молодых людей производил директор детского дома по указанию областного, городского отдела народного образования [7, л. 4].

Для детей-сирот были утверждены нормы питания (в сутки в граммах), нормы и условия ношения одежды, обуви и нижнего белья, стандарты постельного белья (пищевые стандарты в детских домах, приказ Министерства № 123 от 2 июля 1949 г.) [13, с. 83–89]. Так, согласно продовольственным нормам воспитанники в детских домах (обычных) в БССР на одного человека в день в граммах получали: хлеб – 175 г. (в специальных – 200 г.), мясо – 80 г., молоко – 250 г., сахар – 60 г. и др.; также воспитанникам полагалось одно зимнее пальто раз в 3 года, костюм или платье хлопковое 3 шт. на 2 года; ботинки 1 пара раз в 8 месяцев, две верхние рубашки раз в 2 года; 3 шт. простыни раз в 2 года, одно одеяло хлопковое 1 раз в год, полотенце махровое 1 шт. раз в 3 месяца (рисунок 3). Однако, несмотря на указанные нормы, проблема нехватки продовольственного, вещевого обеспечения воспитанников стояла остро.

НОРМЫ

ХАРЧОВАННЯ ДЗІЦЬ У ДЗІЦЬНЫХ ДОМАХ БССР
(НА 1 ЧАЛАВЕКА ў ДЗЕНЬ У ГРАМАХ)

Назва прадуктаў	Дзіцячы дамы	
	Агульная	Спецыялізаваная
1. Хлеб жайтні	175	200
2. Хлеб пшанічны	175	200
3. Мука пшанічная	20	20
4. Мука бульбяная	—	—
5. Крупа	35	35
6. Макaron	35	35
7. Бульба	300	400
8. Гародніна	300	300
9. Фрукты свіжыя	—	—
10. Фрукты сухія	15	20
11. Цукар	60	60
12. Пачынае	16	16
13. Цукеркі	16	16
14. Какао	—	—
15. Чай	0,3	0,3
16. Маса	80	80
17. Рыба	75	75
18. Малако	250	250
19. Тварог	33	33
20. Сметана	17	20
21. Сыр	10	10
22. Масло салінавае	45	15
23. Масло расліннае	17	17
24. Яйцы ў штуках	0,3	0,5
25. Соль	15	15

Далаток да загады ад Міністэрства
звесты БССР № 123 ад 2 ліпеня
1949 г.

НОРМЫ

ПАСЦЕЛЬНЫХ ПРЫЛАД ДЛЯ ВЫХОВАНАЦАЎ ДЗІЦЬНЫХ
ДАМОЎ БССР

Назва	Адзінка вымярэння	Нормы	На які тэрмін выдаецца
1. Простыні	штук	3	2 гады
2. Палатальнічкі	"	3	2 "
3. Навалка для падушкі ніжняй	"	1	4 "
4. Навалка для падушкі верхняй	"	3	4 "
5. Ручнікі:			
з пафелінай тканіны	"	2	3 "
з махровай тканіны	"	1	3 "
6. Ціфячыя навалка (матрацы)	"	1	4 "
7. Коўдра шарсцяная	"	1	6 "
8. Коўдра байкавая	"	1	1 "
9. Падушкі пінныя (пух-пяро)	кг	1,5	5 "

Рисунок 3. – Нормы питания и обеспечения бельем в детских домах, согласно приказу № 123 от 2 июля 1949 г.

Источник: [13, с. 83–89].

В приказе министра просвещения БССР от 5 марта 1954 г. «О выполнении постановления Совета Министров БССР от 23 февраля 1954 года № 157 “О мероприятиях по улучшению работы детских домов”» указывалось что, областные, районные, городские отделы народного образования оказывают недостаточное внимание улучшению учебно-воспитательной работы среди воспитанников, вследствие чего их успеваемость остается низкой. В ряде детских домов Минской, Могилевской, Витебской, Гомельской областей, где учебно-воспитательная работа была признана неудовлетворительной, наблюдались случаи самовольного ухода детей. Органы народного образования и директора детских домов халатно относились к трудоустройству воспитанников-переростков, особенно имеющих физические недостатки, что повлекло за собой перегрузку детских домов и отказ в устройстве труда детям-сиротам [14, л. 44–46].

Министерство торговли БССР и Белкоопсоюз неудовлетворительно выполняли постановление Совета Министров БССР от 15 ноября 1952 г. № 1515 «Об улучшении обеспечения детских домов республики продуктами питания и промышленными товарами»: воспитанники детских домов своевременно не обеспечивались продуктами питания, промышленными товарами, кухонной посудой, хозяйственными принадлежностями по утвержденным нормам [7, л. 44–45].

В решении коллегии Министерства здравоохранения БССР «О медицинском обслуживании воспитанников и санитарном состоянии детских домов БССР» указывалось, что не ликвидирована в детских домах скученность. Так, в 40% детских домов Барановичской области площадь спален в среднем на 1 ребенка составляла от 0,7 до 1,5 м². Из-за отсутствия площадей в ряде учреждений не было изоляторов. Недостаточной оставалась обеспеченность детских домов мягким инвентарем: многие воспитанники не имели индивидуальных полотенец. Это приводило к росту заболеваемости трахомой и стригущим лишаем [15, л. 13].

В послевоенное время был разработан ряд нормативно-правовых документов («Об устройстве детей, оставшихся без родителей» и «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством»), направленных на решение данной проблемы. Статистические данные свидетельствуют, что с 1956 г. по БССР наблюдается сокращение общего количества детских домов (таблица).

Таблица. – Динамика численности детских домов в БССР (на конец года)

Годы	Число детских домов	Количество воспитанников (тыс.)
1940	181	14,8
1950	301	36,1
1953	292	29,6
1955	251	24,9
1956	239	23,6
1957	233	22,9
1958	234	23,7
1959	216	22,7
1960	187	19,8
1961	164	17,5

Источник: [16, с. 427].

Важнейшей задачей органов народного образования являлась полная ликвидация в учреждениях образования детской безнадзорности. Для этого предлагалось расширить институт общественных инспекторов при каждом районном, городском отделе народного образования. Привлекались актив родителей, представители общественных и профсоюзных организаций (общество Красного Креста и др.). В целях повышения ответственности школ и отделов образования каждой школе необходимо было вести персональный учет учащихся, находящихся на патронате и под опекой, регулярно проверять бытовые условия; руководители учреждений образования, классные руководители несли персональную ответственность за отсев данной категории учащихся [9, л. 5–7].

Заключение. Можно констатировать, что такие вопросы, как учебно-воспитательная работа, формирование у детей дисциплины, необходимых трудовых навыков, медицинское обслуживание и комплектование всех детских домов медицинским персоналом, обеспечения финансирования и устранение побегов постоянно находились в центре внимания органов образования. Государственная политика по решению вопросов беспризорности и безнадзорности представляла комплекс законодательных актов (утверждены были положение о детских домах смешанного типа, инструкция о порядке комплектования специальных детских домов, типовые штаты, продовольственные нормы, нормы и условия ношения обуви, одежды и белья и др.) и практических мероприятий (был разработан алгоритм действий при определении детей в детские дома, все учащиеся получали обязательное семилетнее образование, трудовое и сельскохозяйственное обучение) в сфере образования и воспитания детей-сирот в детских домах. Данные учреждения сыграли в послевоенное время ключевую роль в социализации и адаптации воспитанников в условиях мирного времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ильющин И.М. Народное образование в Белорусской ССР. – Минск: Учпедгиз БССР, 1961. – 439 с.
2. Смехович Н.В. Работа государственных, политических и общественных организаций по жизнеустройству и воспитанию детей, оставшихся без родителей (1943 – 1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – Минск, 1992. – 182 с.

3. Занько Е.Ю. Решение проблемы детской беспризорности и безнадзорности в Брестской области (1944 – первая половина 1950-х годов) // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуман. науки. – 2015. – № 9. – С. 50–57.
4. Данилов В.А. Трудовое воспитание в исправительных учреждениях НКВД/МВД Беларуси для несовершеннолетних в послевоенные годы (1944–1953 гг.) // Вестн. Акад. МВД Респ. Беларусь. – 2015. – № 2. – С. 175–179.
5. Бездель В.Е. Создание детских учреждений в Витебской области в 1944–1945 гг. как решение проблемы детской беспризорности // На пути к гражданскому обществу. – 2020. – № 3. – С. 64–69.
6. Смехович Н.В. Работа государственных, политических и общественных организаций по жизнеустройству и воспитанию детей, оставшихся без родителей (1943–1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – Минск, 1992. – С. 18.
7. Государственный архив Минской области (ГАМО). – Ф. 862. Оп. 1. Д. 56.
8. Самович А.Л. Минское суворовское военное: первые страницы летописи училища // Белорусская думка. – 2023. – № 10. – С. 72–81.
9. ГАМО. – Ф. 862. Оп. 1. Д. 46.
10. ГАМО. – Ф. 862. Оп. 1. Д. 48. – Л. 58–60.
11. ГАМО. – Ф. 862. Оп. 1. Д. 28 – Л. 35–37.
12. Программа сельскохозяйственной подготовки воспитанников школьных детских домов // У дапамогу настаўніку. – 1945. – № 6. – С. 17–19.
13. Загад па Міністэрству асветы БССР № 123 ад 2 ліпеня 1949 г. «Нормы харчавання дзяцей у дзіцячых дамах БССР (на 1 чалавек ў дзень у грамах)»; «Нормы і тэрміны носкі адзення, абутку і нацельнай бялізны для выхаванцаў дзіцячых дамоў»; «Нормы пасцельных прылад для выхаванцаў дзіцячых дамоў БССР» // У дапамогу настаўніку. – 1949. – № 6. – С. 83–89.
14. ГАМО. – Ф. 862. Оп. 1. Д. 54. – Л. 44–46.
15. ГАМО. – Ф. 322. Оп. 3. Д. 52 – Л. 13.
16. Народное хозяйство БССР / Цент. стат. упр. при Совете Министров БССР. – Минск: Гос. изд-во БССР, 1963. – С. 427.

Поступила 23.04.2024

**CHILDREN'S HOMES IN THE SYSTEM OF STATE INSTITUTIONS FOR ORPHANS
AND CHILDREN WITHOUT PARENTAL CARE IN THE BSSR: TYPES, FUNCTIONS,
THEIR ROLE IN THE SOCIALIZATION OF CHILDREN (1944–1956)**

H. MOKH

(Academy of Education, Minsk)

The article examines the activities of the People's Commissariat of Education of the BSSR to solve the problems of child homelessness and neglect in the post-war period. The author examines the features of the development of the system of institutions for orphaned children, analyzes the main regulatory documents that determined and regulated the functioning of orphanages, the basic rules for accepting the enrollment of pupils, and the problems of material support for orphanages.

Keywords: *People's Commissariat of Education, orphanages, orphans, public policy, homelessness and neglect.*

УДК 94(476)"1944/1954"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-94-97

**ПРИМЕНЕНИЕ УКАЗА ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР ОТ 2 ИЮНЯ 1948 г.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЗОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ГОРОДА ПОЛОЦКА)¹****канд. ист. наук, доц. Е.В. СУМКО***(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)***ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9940-0236>**

Рассматривается практика применения Указа от 2 июня 1948 г. «О выселении в отдаленные районы страны лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» на территории Полоцкой области. В качестве источников выступают ранее не опубликованные архивные документы, которые располагаются в Зональном государственном архиве города Полоцка.

Ключевые слова: *послевоенная деревня, Северная Беларусь, уровень жизни, колхозное крестьянство, Устав сельскохозяйственной артели.*

Введение. Действительность, в которой оказались сельские жители Беларуси, после Великой Отечественной войны, предопределила жизненные цели и способ их реализации. Восстановительные процессы растянулись на длительный период, а население вынуждено было решать насущные проблемы жизнеобеспечения своей семьи, параллельно прикладывая титанические усилия для восстановления сельскохозяйственного производства. Неравномерный ущерб по итогам войны предопределил разные стартовые возможности для восстановления. Крестьяне по-своему пытались адаптироваться к послевоенной реальности и искать ресурсы, необходимые для достижения оптимального уровня жизни.

Одной из составляющих послевоенной действительности было нарушение трудовой дисциплины и уклонение от участия в колхозной жизни в пользу деятельности, которая приносила доход. В условиях недостаточной оплаты труда в колхозе, приусадебное хозяйство рассматривалось как основной источник существования для семей колхозников, гарантирующий определенный уровень достатка. Работа на приусадебном участке увеличивала общий рабочий день колхозника, а с учетом демографической составляющей осуществлялась, в основном, усилиями женщин, которым приходилось затрачивать в 4–6 раз больше время на это, чем мужчинам [1, с. 67]. Система оплаты трудоднями не была важным фактором для стимулирования крестьянского труда, поэтому некоторые крестьяне-колхозники в первые послевоенные годы старались минимизировать свое участие в колхозной деятельности. Документы Зонального государственного архива города Полоцка свидетельствуют о том, что в 1946 г. по колхозам Полоцкой области 5676 колхозников не выработали обязательный минимум: 5312 – из восточных (Освейский, Ветринский, Дриссенский, Полоцкий, Расонский, Ушачский) и 364 – из западных районов (Браславский, Видзский, Глубокский, Дисненский, Докшицкий, Дуниловичский, Миорский, Плисский, Шарковщинский); из них 2287 человек были трудоспособными представителями колхозного крестьянства и 3389 – подростками до 16 лет [2]. Сравнение результатов трудового участия колхозников в последующий год свидетельствовало о том, что по республике в целом трудовая активность крестьян-колхозников повышалась, однако по Полоцкой области число невыработавших минимум трудодней увеличилось, при этом никто из них не был привлечен к ответственности [3, л. 1–4]. Необходимо отметить, что партийные органы ситуацию с нарушением Устава объясняли тем, что «...мы мало работаем над воспитанием колхозников, а поэтому у них сильны частно-собственнические интересы, безразличное отношение к средствам производства и плохое отношение к общественному труду. Многие секретари райкомов подменяют кропотливую политическую работу с колхозниками голым администрированием» [4, л. 3–4].

Однако дело было не в воспитательной работе, а в сложностях послевоенного восстановления, бытовой неустроенности и других причинах экономического и социального характера. Региональные архивные документы и материалы устной истории, зафиксированные на территории Северной Беларуси, свидетельствуют, что иногда руководство колхоза, учитывая сложность жизненной ситуации в первые послевоенные годы, отпускало на пару месяцев на заработки одного трудоспособного из семьи после окончания основных сезонных работ (уходили в Латвию, западные области Беларуси к единоличникам, устраивались в строительные бригады и т.д.). Реализация Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. «О выселении в отдаленные районы страны лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» прекратило эту практику.

Цель данного исследования – на основе анализа архивных документов проследить практику применения Указа от 2 июня 1948 г. «О выселении в отдаленные районы страны лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» на территории Полоцкой области, выявить кто и по каким причинам подпадал под действие данного указа.

¹ Статья подготовлена в рамках проекта БРФФИ «Стратегии выживания и адаптивные практики сельского населения Северной Беларуси в послевоенный период», договор № Г23ИП-037.

Основная часть. 2 июня 1948 года был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР «О выселении в отдаленные районы страны лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» с пометкой «не подлежит опубликованию» [5]. Согласно документу общим собраниям колхозников на территории советских республик, в том числе и БССР (за исключением западных областей) предоставлялось право выносить общественные приговоры в отношении лиц, которые нарушали трудовую дисциплину и уклонялись от работы в колхозе. Для вынесения общественного приговора необходимо было присутствие большинства членов колхоза и совершеннолетних крестьян деревни [5]. Решение о выселении принималось в ходе открытого голосования простым большинством голосов. Затем общественный приговор предоставлялся сельским советом на утверждение исполнительному комитету районного совета депутатов трудящихся, после чего принимал законную силу. Лица, в отношении которых были вынесены общественные приговоры о выселении, подлежали удалению из пределов республики сроком на 8 лет в регионы согласно с перечнем Совета Министров СССР [5]. Члены семьи могли добровольно поехать с выселяемым на спецпоселение.

В Зональном государственном архиве города Полоцка содержатся региональные документы о реализации Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. на территории Полоцкой области, которая существовала с 1944 по 1954 год. Преимущественно, это протоколы общих собраний колхозников, на которых определялись кандидаты для выселения, прения по ним и принимаемые решения, а также окончательное решение исполнительных комитетов районных советов депутатов трудящихся. Необходимо отметить, что документов не так много, но исходя из наличных материалов Зонального государственного архива города Полоцка можно составить представление о том, как проходила реализация правительственной политики в отношении колхозного крестьянства на региональном уровне, кто и по каким причинам попадал под действие данного указа.

Первое собрание было проведено 17 июля 1948 г. в Карколецком сельском совете Дриссенского района (современный Верхнедвинский район) в колхозе «Пролетарий», на котором из 87 колхозников присутствовало 84 [6, л. 1]. На повестку дня был вынесен вопрос о состоянии трудовой дисциплины в колхозе и мерах борьбы с лицами, которые уклонялись от трудовой деятельности. Для обсуждения было предложено четыре кандидатуры. В ходе прений было решено применить Указ от 2 июня 1948 г. в отношении только одного из кандидатов, мужчины 1914 г.р., который, как было зафиксировано в протоколе: «проживал на территории колхоза, вел паразитический образ жизни и занимался спекуляцией, разлагал трудовую дисциплину» [6, л. 2–3]. Трем остальным кандидатам было вынесено предупреждение о возможности применения и к ним данного Указа, если они не выйдут на работу. Из 84 присутствующих колхозников за такое решение проголосовало 83 человека. Необходимо отметить, что исследователи, которые занимались изучением практики применения рассматриваемого Указа в других республиках СССР, отмечают, что региональные власти полностью контролировали весь процесс: от выбора кандидатур к выселению, до распределения ролей среди сельского партийного и беспартийного актива (кто выступает, кто выносит предложение и т.д.), а непосредственно сельские жители играли роль массовки, задача которой заключалась в принятии нужного решения [7, с. 8].

Практика реализации Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. осуществлялась на протяжении нескольких лет. Протоколы общих собраний уже укрупненных колхозов в 1950 г. достаточно информативны с точки зрения мотивов неучастия в колхозной жизни, содержат дополнительные биографические материалы. Интересным является протокол общего собрания крестьян колхоза «Новая культура» Борковического сельского совета от 26 октября 1950 г., на котором присутствовало 393 члена колхоза из 440 [6, л. 14]. Данный колхоз появился в результате объединения двух небольших коллективных хозяйств и специализировался на животноводстве. Однако по документам дела шли не очень хорошо, хозяйственные постройки, необходимые для развития выбранного направления, не были сданы в срок, трудовая дисциплина постоянно нарушалась. Колхозники старались минимизировать свое участие в колхозных работах и искать заработок на стороне. Распространенной была ситуация, когда один член семьи работал в колхозе, а остальные – за его пределами. В протоколе собрания особо подчеркивалось, что в колхозе много отходников [6, л. 15]. Кандидатур на выселение было четыре, каждую из которых рассматривали по очереди. Первым был мужчина 1894 года рождения, который, по словам докладчика, не участвовал в колхозном труде, занимался спекуляцией, имел лошадь и «захватил» 0,73 га колхозной земли. В ходе обсуждения звучали словесные формулы, которые часто встречаются в документах подобного рода: «настоящий паразит, его необходимо выслать в отдаленные местности СССР» [6, л. 15]. К тому же, один из выступающих заявил, что данный представитель крестьянского сообщества «в период немецкой оккупации не пошел в партизаны, а пошел на помощь немцам, работал в полиции, а сейчас грабит колхоз» [6, л. 15]. В отношении первого кандидата прения быстро закончились и было принято единогласное решение о выселении его в отдаленные местности СССР. По другой кандидатуре (мужчина 1906 г.р.) обсуждение было более бурным, а сам кандидат на выселение являлся участником Великой Отечественной войны и имел правительственные награды, что и отметил в своем выступлении секретарь райкома, предлагая присутствующим не применять Указ Президиума ВС СССР от 2 июня 1948 г., тем более, что рассматриваемый представитель крестьянского социума «признал ошибки и будет честно трудиться, укреплять колхоз и благосостояние колхозников» [6, л. 16].

Необходимо отметить, что к этому времени в практике реализации данного указа были прецеденты, когда местные власти рекомендовали к выселению колхозников, не имея должных оснований и последующая апелляция влекла за собой отмену общественного приговора, зачастую это были ветераны Великой Отечественной войны, многосемейные и неспособные к физическому труду представители сельского социума.

В рассматриваемом случае последующие прения раскрывают картину мира отдельного человека, его психологические установки, и материалы обсуждения позволяют глубже понять сложившуюся ситуацию. Так, бригадир колхоза, оппонируя секретарю райкома, привел следующие аргументы: «...не участвует в колхозном труде и жене не разрешает. Я, как бригадир, дважды имел угрозы от него: “если будешь посылать жену на работу – я тебя убью!” Однажды его жене был дан наряд ночью сторожить колхозных свиней, она пришла домой, а он дверь замкнул и в дом ее не пустил – за то, что она пошла на колхозную работу» [6, л. 16 – 16-об.]. Далее материалы дела говорят о том, что мужчина работал в строительной бригаде и предпочитал колхозному труду работу по найму. В окончательной резолюции собрания было отмечено, что данный кандидат мешает колхозу «Новая культура» быть передовым и члены собрания ходатайствовали о выселении его на 8 лет [6, л. 17]. Остальные кандидатуры на выселение, одной из них была девушка 1930 года рождения, которая уехала работать на строительство вокзала в Борковичах, дали подписку на 6 месяцев, что исправятся.

Материалы следующего протокола общего собрания колхозников имени Буденного Карколецкого сельского совета Дриссенского района от 30 октября 1950 г., на котором присутствовало 117 трудоспособных крестьян из 145, раскрывают мотивы неучастия граждан в колхозной жизни [6, л. 137]. На предоставленном последнем слове один из претендентов на выселение, который вступил в колхоз в 1948 г., выразил недоверие колхозному строю: «Когда я работал в колхозе, то травой питался, а теперь живу хорошо. Я в колхоз не пойду ни при каких обстоятельствах» [6, л. 40]. Приговор общего собрания колхозников был следующий: «...обманным путем добившегося постройки дома, как нежелающего честно трудиться выслать на 8 лет в отдаленные местности СССР на основании УПВС от 2 июня 1948 г.» [6, л. 40].

Необходимо отметить, что на основании изучения протоколов общих собраний, где речь шла о применении УПВС от 2 июня 1948 г., можно сделать вывод, что не все верили в реальность выносимых приговоров. Частично это можно объяснить тем, что в предыдущие годы нарушения Устава сельскохозяйственной артели попадали в поле зрения властной вертикали, однако наказания за них были достаточно умеренными. В ходе реализации УПВС от 2 июня 1948 г. многие подавали апелляцию в надежде на отмену или пересмотр приговора, меняли манеру поведения и обещали вернуться в колхоз: «работать честно и приносить пользу колхозу». Например, вышеупомянутый кандидат, который достаточно категорично высказался в своём последнем слове об уровне жизни в колхозе, после вынесения приговора на собрании колхозников апеллировал к вышестоящим органам, объясняя ситуацию следующим образом: «Я, НВМ, родился в 1912 году в семье батрака, батяка мой работал у пана по найму, земли своей не было. Семья была из пяти человек. В 1929 году батяка вступил в коммуну имени Ленина. Я служил у хозяина за пастуха. В 1930 году уехал в Днепропетровск и поступил на курсы слесаря. Потом работал на заводе. Затем приехал на родину в деревню Тоболки на работу в кирпичный завод. Во время оккупации работал кузнецом для своего проживания и семьи из 4 человек. В 1944 году ушел на защиту Родины, где был ранен. Демобилизован в 1946 году. Устроился на завод, а после сокращения штата я уволился в 1948 году и приехал в деревню Содковщину, два года работал на птицеводческой станции и начал работать в кохозе, затем в 1950 году перешел работать машинистом» [6, л. 45]. Несмотря на подобное объяснение исполком Дриссенского районного совета от 31 октября 1950 года оставил приговор общего собрания колхозников от 30 октября 1950 года в силе [6, л. 50].

Заключение. Система оплаты трудоднями в первые послевоенные годы не позволяла достичь желаемого уровня жизни и порождала недовольство в среде колхозного крестьянства, вынуждая адаптироваться к существующим условиям. Одной из жизненных стратегий в послевоенный период было уклонение от участия в колхозной жизни в пользу доходноориентированной деятельности. Как отмечалось в архивных документах «частно-собственнические интересы были не до конца изжиты среди крестьян-колхозников», что не вписывалось в рамки советского аграрного проекта, который вступил в завершающую стадию своей реализации в западных областях республики. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 года, который применялся на территории советских республик, в том числе и БССР (за исключением западных областей), предусматривал строгое наказание за уклонение от участия в колхозном труде и должен был повысить производительность труда, а также покончить с невыработкой обязательного минимума трудодней.

Документы Зонального государственного архива города Полоцка, которые раскрывают практику применения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г., позволяют глубже понять специфику развития послевоенной деревни и даже картину мира отдельного человека. Содержание протоколов общих собраний колхозников демонстрирует вариативность отношения к колхозному строю в крестьянской среде и тяготение определенной части крестьян-колхозников к проявлению внеколхозной предпринимательской инициативы для решения жизненных проблем. Однако выражение открытого недоверия к колхозному строю, которое встречается еще в документах 1950 года, меняет свою тональность после реализации основных положений рассматриваемого нормативного акта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. – М.: Наука, 1992. – 222 с.
2. Зональный государственный архив города Полоцка (далее – ЗГА г. Полоцка). – Ф. 964. Оп. 2. Д. 30. – Л. 204.
3. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ) – Ф. 4-п. Оп. 46. Д. 246.

4. НАРБ – Ф. 4-п. Оп. 46. Д. 244.
5. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О выселении в отдаленные районы лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности и ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни». 2 июня 1948 г. [Электронный ресурс] // ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 379. Л. 30 – 31. Подлинник. – URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/49486-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-locale-nil-o-vyselenii-v-otdalennye-rayony-lits-zlostno-uklonayuschisya-ot-trudovoy-deyatelnosti-i-veduschih-antiobschestvennyy-paraziticheskiy-obraz-zhizni-locale-nil-2-iyunya-1948-g>
6. ЗГА г. Полоцка. – Ф. 129. Оп. 8. Д. 26.
7. Хасянов О.Р. Практика реализации Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 года в Поволжской деревне // Успехи современной науки. – 2015. – № 2. – С. 6–10.

Поступила 25.04.2024

THE APPLICATION OF THE DECREE OF THE PRESIDIUМ OF THE SUPREME SOVIET OF THE USSR OF JUNE 2, 1948 (A CASE STUDY OF THE ZONAL STATE ARCHIVE IN POLOTSK)

E. SUMKO

(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The article deals with the practical application of the Decree of June 2, 1948 'On the eviction to remote areas of the country of persons maliciously evading labor activity in agriculture and leading anti-social parasitic way of life' on the territory of the Polotsk region. The sources are previously unpublished archival documents deposited in the Polotsk Zonal State Archive.

Keywords: *post-war village, Northern Belarus, living standard, collective farm peasantry, Charter of Agricultural Artel.*

УДК 94(476)"1965–1985"

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-98-102

**МОДЕЛИ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ КАРЬЕРЫ РУКОВОДИТЕЛЕЙ
МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ (1965–1985 гг.)****д-р ист. наук, проф. С.А. ЕЛИЗАРОВ***(Гомельский государственный технический университет имени П.О. Сухого)***ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-3702>**

В статье рассмотрены вопросы кадровой политики в отношении руководителей местных органов управления – председателей исполкомов Советов периода «развитого социализма». В 1960-е – 1980-е гг. существовали отработанные на практике модели карьерного роста, предполагавшие последовательное, начиная с низовых руководящих должностей, и постепенное, без резких рывков, продвижение по вертикали власти и управления. На основании анализа статистического материала и изучения биографий конкретных руководителей местных государственных органов выделяются три основные траектории их карьерного роста: «советско-хозяйственная», «партийно-советская» и «комбинированная». Отмечается, что наиболее распространенным был третий вариант – «комбинированный»: чередование партийных, советских и хозяйственных номенклатурных должностей. Выделены институциональные факторы карьерного роста: членство в КПСС, высшее специальное техническое или сельскохозяйственное образование, высшее партийно-политическое образование, возраст и опыт работы на низестоящих должностях (в том числе и начало трудовой деятельности рабочими или колхозниками).

Статья подготовлена в рамках выполнения задания государственной программы научных исследований «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства», подпрограммы «История», темы 12.1.3.11 ««Местные органы государственной власти управления Белорусской ССР – Республики Беларусь: организационные, правовые, материально-финансовые и кадровые основы функционирования (1944 – 2020 гг.)» на 2021 – 2025 годы.

Ключевые слова: *Белорусская ССР, развитой социализм, местные Советы, исполкомы, органы власти и управления, кадровая политика, карьера.*

Введение. Проблемы кадрового потенциала представляют важное направление в научном исследовании функционирования различных политико-экономических систем. От профессионализма и мотивации поведения управленческих кадров зависит эффективность принятия и реализации стратегических и тактических приоритетов государственной политики, характер восприятия её населением и его отношение к функционированию в целом модели развития общества. Среди поведенческих стимулов управленческой деятельности важным является стремление к карьерному росту как возможности реализации собственных профессиональных потенций, достижения более высокого уровня материального обеспечения и социального престижа.

В представленной работе предпринята попытка выявления типовых моделей вертикальной карьеры руководителей местных органов государственной власти и управления Белорусской ССР (исполкомов областных, городских, районных Советов депутатов трудящихся/народных депутатов) периода «развитого социализма», а также институциональных факторов, способствовавших успешному продвижению по служебной лестнице. В данном случае под институциональными факторами карьерного роста понимаются формальные правила, нормы, стандарты и механизмы их реализации в кадровой политике. Их неформальные составляющие автором в работе не рассматриваются ввиду отсутствия необходимой источниковой базы и субъективности подходов к их оценке.

В советской историографии вопросы кадровой политики рассматривались лишь в качестве иллюстрации успешной реализации тех или иных решений высших партийных инстанций [1–4]. Западных специалистов и современных российских ученых, главным образом, интересуют вопросы функционирования советского номенклатурного кадрового механизма с упором на анализ состояния работников партийного аппарата [5–8]. В белорусской историографии эти проблемы представлены, в лучшем случае, фрагментарно и, преимущественно, применительно к отдельным сферам экономического развития (транспорт, сельское хозяйство) [9–10]. Главным образом, интерес вызывает кадровая политика на современном этапе белорусской государственности – в Республике Беларусь [11–13].

Проблема мобильности руководящих кадров периода «развитого социализма» на примере Белорусской ССР стала предметом исследования американского исследователя М. Урбана [14]. Однако автор сосредоточил основное внимание на концепте «мобильность», рассматриваемой как возможность занятия более высокой позиции в иерархии должностей в советской управленческой элите, одновременно определяя управленческую иерархию «через вероятность определенной совокупности чиновников достигнуть должности в более высокой страте» [14, с. 36]. Предложенный метод (весьма трудозатратный) вызывает интерес, но его конкретное наполнение в работе М. Урбана и сделанные выводы вызывают большие сомнения из-за использования случайной выборки должностей, сделанной лишь на основе сведений из советских средств массовой информации.

Учитывая вышесказанное, в представленной работе автор попытался выделить основные траектории должностного роста руководителей местных органов государственной власти и управления, составить их «коллективный портрет» и определить «усредненные» институциональные факторы их карьерного роста. Кроме известных общенаучных и специальных исторических методов исследования, в качестве основного используется метод просопографии, позволяющий решить поставленную задачу на основе изучения биографий конкретных руководителей местных государственных органов и официального статистического материала (опубликованных и обнаруженных в Национальном архиве Республики Беларусь статистических данных).

Основная часть. Проведенный автором просопографический анализ позволяет выделить три наиболее распространенные модели номенклатурной карьеры руководителей местной вертикали государственной власти и управления.

Первая – «советско-хозяйственная»: человек занимал различные должности в системе государственного административного и хозяйственного управления, при этом либо вообще не работая в партийных структурах, либо лишь кратковременно занимал какую-либо должность.

Классический пример – председатель Минского горисполкома (ГИК) 1967–1977 гг. М.В. Ковалев: 1948–1949 гг. – рабочий Минского мотороремонтного завода, с 1954 г. по 1966 г., после окончания Ленинградского горного института, последовательно работал мастером, прорабом, старшим прорабом, начальником стройуправлений стройтрестов в Минске и Солигорске, начальником солигорского стройтреста, в 1966–1967 гг. – заместитель министра строительства БССР. После ухода из Минского горисполкома занимал должности первого заместителя председателя Госплана БССР, заместителя, первого заместителя Председателя Совета Министров БССР, в 1986–1990 гг. – Председателя Совмина БССР¹.

Другой пример – Хусаинов Ю.М. – председатель Гомельского облисполкома (ОИК) с 1974 по 1978 гг.: с 1952 г. работал мастером, инженером-конструктором завода «Гомсельмаш», главным инженером, заместителем начальника облсельуправления, кратковременно (с 1960 по 1962 г.) – вторым секретарем Мозырского горкома КПБ, с 1962 г. – заместителем председателя Гомельского облисполкома, заместителем министра сельского хозяйства БССР².

Коробков Б.И. после окончания БСХА долгое время работал экономистом в совхозах и колхозах Толочинского района, с 1971 по 1979 гг. – начальником Толочинского районного управления сельского хозяйства и после окончания Минской ВПШ в 1979 г. занял должность председателя Ушачского райисполкома (РИК). Председателем Волковысского РИК в том же году стал Жебрак М.В., до того работавший бригадиром колхоза, председателем сельсовета, 11 лет – заместителем председателя колхоза и председателем колхоза, с 1975 по 1980 г. – начальником управления сельского хозяйства³.

Вторая модель – «партийно-советская»: временное занятие лицами из числа партработников номенклатурных должностей в местном советском аппарате государственной власти и управления. Для этой категории управленцев советские должности служили лишь этапом их дальнейшей партийной карьеры и в своем абсолютном большинстве они, пройдя кратковременную «проверку советской работой» и узнав её «изнутри», возвращались на более престижные партийные должности (чаще всего – в том же регионе).

Примером может служить карьерный путь председателей облисполкомов А.С. Камая, А.А. Малофеева, В.В. Григорьева. Так, А.С. Камай с 1968 г. работал на различных партийных должностях в райкомах (РК), обкоме (ОК) и ЦК КПБ, а после непродолжительной работы председателем Гомельского облисполкома (1983–1985 гг.) перешел на должность первого секретаря Гомельского ОК КПБ, а затем – секретаря ЦК КПБ. А.А. Малофеев с 1962 г. был на партийной работе (инструктор, заведомо райкома, заведующий сектором обкома КПБ, инструктор ЦК КПБ, первый секретарь горкома КПБ, секретарь обкома КПБ), с 1978 по 1982 г. занимал должность председателя Гомельского облисполкома, с 1982 г. – первого секретаря Гомельского, с 1990 г. – Минского обкомов КПБ, первого секретаря ЦК КПБ⁴.

Из руководителей районного уровня можно отметить служебную карьеру первого секретаря Пинского РК КПБ Г.М. Вронского: семь лет работал учителем, с 1971 по 1979 г. – в аппарате Пинского РК КПБ, в 1979–1980 гг. – заместитель председателя Пинского райисполкома, затем – второй, первый секретарь Пинского РК КПБ. В 1980 г. должность председателя Брагинского РИК занял А.Г. Терещенко, который после окончания Белорусского технологического института работал инженером лесхоза, руководил кабинетом политпросвещения Рогачевского РК КПБ, учился в Минской ВПШ, был инструктором, заведующим орготделом, секретарем, вторым секретарем Рогачевского РК КПБ, вторым секретарем Рогачевского ГК КПБ⁵.

¹ Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. Оп. 62. Д. 695. – Л. 142.

² Председатели областных и окружных исполкомов БССР [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. (дата обращения: 18.02.2024).

³ НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 134. Д. 121. – Л. 68–69, 87–88.

⁴ См. сноску № 2.

⁵ НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 134. Д. 121. – Л. 65–66, 83–84.

Чаще всего встречался третий вариант – «комбинированный»: чередование партийных, советских и хозяйственных номенклатурных должностей. Этот вариант наглядно демонстрирует сращивание партийного и государственного аппаратов, их неразрывное единство при доминировании партийных структур в иерархии системы управления. Например, А.А. Зеленовский (председатель Брестского облисполкома с 1985 по 1987 гг.) до 1985 г. работал мастером-строителем, прорабом, главным инженером, начальником управления Минводхоза СССР, инструктором, заместителем заведующего отделом ЦК КПБ, начальником управления при Минводхозе СССР, с 1987 г. – первым секретарем Брестского обкома КПБ. Председатель Гродненского облисполкома в 1983–1993 гг. Д.Г. Арцименя до 1983 г. – старший мелиоратор, секретарь райкома ЛКСМБ, председатель райисполкома, первый секретарь райкома КПБ, секретарь обкома КПБ, заместитель председателя облисполкома⁶. Занявший в 1980 г. пост первого секретаря Ушачского РК КПБ П.Н. Плаксицкий до этого трудился механиком в колхозе, инженером ДЭУ, главным инженером и директором совхоза, с 1978 по 1980 гг. – председателем Ушачского РИК. Первый секретарь Шарковщинского РК КПБ (1980–1991 гг.) М.Ч. Сезеневский после окончания БСХА работал агрономом, главным агрономом, директором совхоза, начальником районного управления сельского хозяйства, с 1978 по 1980 гг. – председателем Россонского РИК⁷.

Обязательным условием занятий руководящих должностей (председателей и их заместителей) в исполкомах Советов областного, городского и районного уровней являлось членство в КПСС. Лишь в сельских и поселковых Советах допускалось незначительное число руководителей из числа беспартийных, но и это число неуклонно уменьшалось: в 1965 г. из 3052 председателей и заместителей председателей сельсоветов беспартийными было 352, в 1985 г. – 98 из 3011⁸. Другим фактором успешной карьеры в период «развитого социализма» служило не просто наличие высшего (в ряде случаев допускалось и среднее специальное) образования, – роль играла и полученная специальность. Заметно значительное усиление позиций технократов в государственных органах управления. В 1965 г. ни один из председателей облисполкомов не имел «производственного» образования, а в 1985 г. большинству их них (4 из 6) были с базовым сельскохозяйственным образованием. Райисполкомы в 1965 г. возглавляли лица без инженерных и сельскохозяйственных специальностей, в 1985 г. – в большинстве своем специалисты сельского хозяйства (41,1%) и инженерно-технические работники (33,3%). В 1965 г. среди 74 председателей ГИК лишь пятеро имели инженерно-техническое образование (высшее и среднее специальное), а в 1985 г. здесь доминировали инженерно-технические работники. Лишь в поселковых исполкомах и сельских Советах среди имевших высшее и среднее специальное образование главную роль и в 1965 г., и в 1985 г. продолжали играть руководители с педагогическим образованием⁹.

«Технократизм» руководства исполкомов несколько нивелировался различного рода формами повышения квалификации, среди которых, прежде всего, ценилось получение высшего партийно-политического образования (в Москве – это Высшая партийная школа при ЦК КПСС, в БССР – республиканская и областные партшколы), в рамках которого слушатели получали теоретические знания по искусству управления и экономической теории. По словам В.М. Мясникова, занимавшего различные высокие государственные должности и в БССР, и в Республике Беларусь: «знания, полученные в Минской партийной школе, были тем необходимым дополнением к инженерно-технологическому багажу, который мною приобретен в инженерно-строительном институте» [15, с. 89].

Высшее партийно-политическое образование всё более превращается в важное условие занятия руководящих должностей и успешной служебной карьеры. Для председателей облисполкомов это стало практически обязательным – в 1970-е гг. его имели все, в первой половине 1980-х гг. – пять из шести. Для остальных категорий руководителей это условие было желательным, но, всё же, не обязательным: среди заместителей председателей облисполкомов лица, имевшие высшее партийно-политическое образование, составляли в 1970 – 1980-е гг. от 50% до 70%, среди председателей горисполкомов городов областного подчинения – от 40% до 60%, председателей сельских райисполкомов – 50% – 65%, заместителей председателей ГИК и РИК – от 15% до 20%¹⁰.

Важным являлся и возраст управленца, наличие у него опыта руководящей работы. В эти годы «лицо» руководства исполкомов неизменно составляли лица в возрасте от 30 до 49 лет, при этом для каждого административного уровня формировались свои доминирующие возрастные категории. Для областных исполкомов характерны руководители в возрасте 50 лет и выше. Среди председателей сельских райисполкомов в 1971 г. лица 30–49 лет составляли 89,8% при доле лиц в возрасте свыше 50 лет в 10,2%, в 1985 г. – соответственно 92,3% и 7,7%. При этом «омоложение» идет, прежде всего, за счет расширения категории руководителей 30–39 лет.

⁶ См. сноску № 2.

⁷ НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 134. Д. 121. – Л. 66–67, 70–71, 73–74, 84–85.

⁸ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся Белорусской ССР 1965 г. / отдел по работе Советов Президиума Верховного Совета БССР. – Минск: Беларусь, 1965. – С. 63–64; НАРБ. – Ф. 968. Оп. 3. Д. 2487. – Л. 8.

⁹ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся Белорусской ССР 1965 г. / отдел по работе Советов Президиума Верховного Совета БССР. – Минск: Беларусь, 1965. – С. 63–64; НАРБ. – Ф. 968. Оп. 3. Д. 2487. – Л. 12, 16, 20, 24, 28, 30.

¹⁰ НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 156. Д. 969. – Л. 3–14, 39–76, 146–154.

Национальный состав руководителей местных Советов в 1965–1985 гг. соответствовал национальному составу республики – примерно 80% их были белорусами (председатели областных и сельских районных исполкомов – от 80 до 90%, председатели городских исполкомов – от 70 до 80%), далее шли последовательно русские, поляки и украинцы¹¹.

Успешному движению по карьерной лестнице во-многом способствовало не только образование, партийность и специальность, но и стартовая позиция при начале трудовой деятельности. И официально, и неофициально приветствовалось, если человек начинал трудовую деятельность рабочим или колхозником. В 1980-е гг. (тогда появилась соответствующая статистика) в среднем 65–70% председателей сельский РИК (в 1985 г. – 77 из 117), 40–50% председателей облисполкомов (в 1985 г. – 4 из 6) и горисполкомов, более половины их заместителей начинали свой трудовой путь рабочими или колхозниками¹². Трудно сказать, выбор рабочей профессии был либо просчитанным заранее шагом для дальнейшей удачной карьеры руководителя, либо на тот момент осознанным выбором рабочей профессии, либо носил ситуативный характер («не поступил в ВНУ, ССУЗ» и др.).

Заключение. Таким образом, в 1960-е – 1980-е гг. существовали отработанные на практике модели карьерного роста, предполагавшие последовательное, начиная с низовых руководящих должностей, и постепенное, без резких рывков, продвижение по вертикали власти и управления. Карьерные перспективы зависели от множества формальных и неформальных факторов, но в целом существовавшая кадровая парадигма давала возможность каждому управленцу понимать свои перспективы, возможности и границы служебного роста, выбирать соответствующую этому линии поведения.

Наиболее распространенная «комбинированная» траектория должностного роста как наглядное подтверждение сращивания партийного, советского государственного и хозяйственного аппаратов вытекала из самой парадигмы развития советского общества. В советских практиках партийный руководитель (особенно местного звена) отвечал за все сферы жизни своего региона и должен был разбираться в конкретных вопросах, связанных с работой как производственной сферы, так и сферы обслуживания населения. В свою очередь, наличие опыта работы в партийном аппарате делали руководящих работников советского государственного аппарата «своими» в партийных кругах, что способствовало (в разной степени успешности) выработке необходимого для существовавшей системы «политического подхода» к своим обязанностям, умений и навыков работы с людьми.

В качестве институциональных факторов успешной управленческой карьеры выступали партийность, высшее партийно-политическое, высшее специальное техническое или сельскохозяйственное образование, возраст и опыт работы на нижестоящих должностях (в том числе и начало трудовой деятельности рабочими или колхозниками). Наличие практического опыта руководящей работы, а также специальной производственной (технической или сельскохозяйственной) подготовки, как полагали, вполне нивелирует отсутствие теоретических знаний в сфере управления. Главное, чтобы руководитель знал непосредственный процесс производства (фабрично-заводского, колхозно-совхозного), прошел проверку умения руководить людьми.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Каф. парт. стр-ва. – М.: Мысль, 1976. – 340 с.
2. Разумов Е.З. Проблемы кадровой политики КПСС. – М.: Политиздат, 1983. – 192 с.
3. Розенбаум Ю.А. Формирование управленческих кадров: Социально-правовые проблемы. – М.: Наука, 1982. – 230 с.
4. Шабанов Ю.В. Ленинские принципы работы государственного аппарата – Минск: Выш. шк., 1971. – 294 с.
5. Браун А. Взлет и падение коммунизма. – М.: Полит. энцикл., 2014. – 863 с.
6. Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945–1991). – Кемерово: Кузбассвузиздат; 2006. – 635 с.
7. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). – Пермь: Перм. кн. изд-во, 2003. – 240 с.
8. Elites and political power in the USSR / D. Lane, ed. – Hampshire England: Edward Elgar, 1988. – 299 p.
9. Смяховіч М.У. Сельская гаспадарка Беларусі ў 1943–1991 гадах: этапы развіцця, дасягненні, вопыт. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – 438 с.
10. Тимофеев Р.В. Транспорт Белорусской ССР в социально-экономическом развитии общества (конец 1943–1991 год). – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2013. – 400 с.
11. Вечер Л.С. Государственная кадровая политика и государственная служба: практикум. – Минск: АУППРБ, 2008. – 228 с.
12. Государственное управление / Н.Б. Антонова, Л.С. Вечер, Л.М. Захарова, О.Б. Хорошко, В.И. Яковчук – Минск: Акад. управл. при Президенте Респ. Беларусь, 2012 – 439 с.
13. Ящук В.С. Формирование организационно-экономического механизма регулирования кадрового потенциала системы государственного управления Республики Беларусь. – Минск: ИООО «Право и экономика», 2004. – 131 с.
14. Урбан М. Беларуская савецкая эліта (1966–1986): алгебра ўлады. – Вільня: Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт, 2010. – 195 с.

¹¹ Там же. – Л. 1–85.

¹² Там же.

15. Мясникович М.В. Так было. + Личное. – Минск: Беларус. навука, 2022. – 53 с.

Поступила 19.03.2024

**MODELS AND INSTITUTIONAL FACTORS OF THE CAREER OF HEADS
OF LOCAL PUBLIC AUTHORITIES AND MANAGEMENT (1965–1985)**

S. ELIZAROV

(Sukhoi State Technical University of Gomel)

The article deals with the issues of personnel policy in relation to the heads of local government bodies – the chairmen of the executive committees of the Soviets of the period of "developed socialism". In the 1960s and 1980s, there were models of career growth worked out in practice, which assumed consistent, starting from grassroots leadership positions, and gradual, without sudden jerks, promotion along the vertical of power and management. Based on the analysis of statistical material and the study of the biographies of specific heads of local state bodies, three main trajectories of their career growth are distinguished: "Soviet-economic", "party-Soviet", "combined". It is noted that the most common was the third option – "combined": the alternation of party, Soviet and economic nomenclature positions. Institutional factors of career growth are highlighted: membership in the CPSU, higher specialized technical or agricultural education, higher party-political education, age and work experience in lower positions (including the beginning of work as workers or collective farmers).

The article was prepared as part of the task of the state scientific research program "Society and Humanitarian Security of the Belarusian State", subprogram "History", topic 12.1.3.11 "Local government bodies of the Byelorussian SSR – the Republic of Belarus: organizational, legal, material, financial and personnel foundations of functioning (1944–2020)" for 2021–2025.

Keywords: Byelorussian SSR, developed socialism, local Soviets, executive committees, government and management bodies, personnel policy, career.

УДК 392:273.2(476.5)

DOI 10.52928/2070-1608-2024-71-3-103-111

СТАРАВЕРСКІЯ АБШЧЫНЫ ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 1980-х – 2020-х гг.

канд. гіст. навук, дац. У.Я. АЎСЕЙЧЫК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6433-0039>

У артыкуле характарызуецца стан стараверскіх абшчын на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў другой палове 1980-х – 2020-х гг. У гэты перыяд вобласць з’яўлялася абсалютным лідарам па колькасці стараверскіх рэлігійных аб’яднанняў у краіне. У канфесійнай гісторыі Беларусі сярэдзіна 1980-х гг. адзначаецца ажыўленнем рэлігійнага жыцця, якое было выклікана мерапрыемствамі перабудовы. Аднак на дзейнасць стараверскіх аб’яднанняў вобласці гэтыя працэсы мала паўплывалі. У артыкуле выяўляюцца заканамернасці функцыянавання стараверскіх абшчын у рэгіёне ў другой палове 1980-х гг. Адзначаюцца асаблівасці дзяржаўна-канфесійных адносін у гэты перыяд. Больш істотныя змены ў рэлігійным ландшафце вобласці былі выкліканы атрыманнем Беларуссю незалежнасці і прыняццем новага заканадаўства, якое рэгламентавала дзейнасць рэлігійных абшчын. У працы паказаны працэс утварэння (рэгістрацыі) новых стараверскіх рэлігійных арганізацый у 1990-я гг., ахарактарызавана іх становішча ў 1990 – 2020-я гг., прааналізаваны колькасныя паказчыкі.

Ключавыя словы: стараверы, рэлігійная абшчына, этнічная група, канфесія, Віцебская вобласць, дзяржаўна-канфесійныя адносіны.

Уводзіны. Паўночнабеларускія землі з’яўляюцца адным з важнейшых цэнтраў стараверства ў межах краіны, гісторыя якога налічвае больш за тры стагоддзі. У рэгіёне былі сфарміраваны дзве зоны кампактнага рассялення стараверскага насельніцтва – на ўсходзе і на захадзе (гл. падраздзялы: [1]). Як у мінулым, так і ў сучасны перыяд паўночная частка Беларусі па колькасці стараверскага насельніцтва і іх рэлігійных абшчын з’яўлялася лідарам у краіне. Аднак нягледзячы на гэта, стараверства на паўночнабеларускіх землях не знайшло належнага адлюстравання ў навуковых даследаваннях. І калі па гісторыі старавераў рэгіёна яшчэ маецца некаторая колькасць публікацый (гл. падраздзялы: [2]), то функцыянаванне стараверскіх абшчын Віцебшчыны ў канцы XX – пачатку XXI ст. вучоныя абдзялілі ўвагай.

Неабходна адзначыць, што гісторыя стараверскіх рэлігійных аб’яднанняў другой паловы 1980-х – 2020-х гг. у Беларусі ўвогуле не з’яўлялася прадметам асобнага комплекснага даследавання. Не было сістэматызаваных прац і па асобных рэгіёнах (адміністрацыйных адзінках) Беларусі. У той жа час дадзеная праблема ўсё ж знайшла некаторае адлюстраванне ў шэрагу публікацый. Так, матэрыялы з паўночнага рэгіёна аб стане стараверства, зафіксаваныя ў другой палове 1980-х гг., былі прааналізаваны ў калектыўным даследаванні “Старообрядчество в Беларуси” (1992) [3]. У яе асобным раздзеле “Деятельность старообрядческих общин в Беларуси” [3, с. 43–56] разгледжаны некаторыя аспекты функцыянавання стараверскіх абшчын у другой палове 1980-х гг. Зусім сцісла інфармацыя аб стане стараверскіх рэлігійных арганізацый у Беларусі ў другой палове 1980-х – 1990-х гг. утрымліваецца ў выданні “Канфесіі на Беларусі” [4, с. 302, с. 334]. Магілёўскі даследчык В.У. Старасценка ў шэрагу артыкулаў прааналізаваў дынаміку колькасці стараверскіх абшчын у рэгіёне ў 2000-я гг. [5–6]. А этнолаг У. Іваноў у сваёй працы “Аб кабетах, якія “папуець”: аб ролі і месцы жанчынаў у рэлігійным жыцці стараверства Віцебшчыны” [7] закранаў некаторыя аспекты сучаснага функцыянавання стараверскіх абшчын ва Усходняй Віцебшчыне. Шэраг фактаў з гісторыі старавераў-паморцаў на беларускіх землях у канцы XX ст. прааналізаваў А.А. Безгадаў у артыкуле “Поморское древлеправославие в Белоруссии” (2002) [8].

Спробу абагульніць даныя аб сучасным стане стараверства ў Беларусі, у т.л. на тэрыторыі Віцебскай вобласці, зрабіла Т.І. Хурсан у навукова-папулярным выданні “Стараабраднікі Беларусі: мінулае і сучаснасць” (2020) [9]. Аднак інфармацыя, прадстаўленая ў яе публікацыі, аказалася даволі фрагментарнай і несістэмнай. Больш таго, у працы ўтрымліваецца шэраг недакладнасцей і памылак. Так, даследчыца “прыдумала” некалькі стараверскіх абшчын на тэрыторыі Віцебскай вобласці, якія тут ніколі не існавалі. Яна адзначыла, што “сучасныя працэсы ў грамадстве не маглі не адбіцца на жыцці стараабраднікаў. У гарадах з’яўляюцца новыя абшчыны і пашыраюцца існуючыя. Гэта датычыць Браслава, Глыбокага, Полацка, Віцебска, Барысава, Бабруйска, Гомеля, Пастаў, Мінска” [9, с. 36]. Але трэба заўважыць, што ні ў Глыбокім, ні ў Паставах стараверскія абшчыны на сучасным этапе не функцыянуюць. Далей яна піша, што “акрамя гэтага, у Беларусі дзейнічаюць наступныя абшчыны паморцаў: Браслаўскі раён – Браслаў, Булавішкі, Друя, Кірыліна, Мінкавічы, Мікалаюнцы, Відзы; Міёрскі раён – Дзісна, Кублішчына, Нівінікі; Шаркаўшчынскі раён – Германавічы, Раковце, Варонка; Глыбоцкі раён – Глыбокае, Ластавічы; Пастаўскі раён – Апідомы, Паставы...” [9, с. 36–37]. І ў дадзеным фрагменце былі чамусці згаданыя стараверскія абшчыны ў Глыбокім і Паставах, якіх не існуе. Таксама аўтар “прыдумала” і абшчыну ў Дзісне, якой таксама ніколі не існавала і не існуе на сучасным этапе. У сваю чаргу, Т.І. Хурсан у гэтым выказванні не прывяла яшчэ адну абшчыну ў Браслаўскім раёне (в. Бусеўшчына), а таксама няправільна ўказала шэраг назваў населеных пунктаў, дзе знаходзяцца цэнтры стараверскіх рэлігійных аб’яднанняў. Так, замест “Нівінікі” трэба “Ніўнікі”, а замест “Раковце” – “Ракаўцы”. Больш таго, ужо даволі працяглы час апошняя абшчына адміністрацыйна адносіцца да г.п. Шаркаўшчына. Даследчыца адзначае, што ў 2014 г. у Віцебскай вобласці было зарэгістравана 20 стараверскіх абшчын [9, с. 37]. У сваю чаргу ў рэальнасці на яе тэрыторыі ў гэты час іх было 18 (гл. ніжэй).

Мэтаі дадзенага артыкула з'яўляецца характарыстыка стану стараверскіх абшчын з другой паловы 1980-х гг. па сучасны перыяд. У якасці рэгіёна даследавання выступае тэрыторыя Віцебскай вобласці ў яе сучасных адміністрацыйных межах. Аснову даследавання склалі матэрыялы Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці.

Асноўная частка. Пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Паўночнай Беларусі налічвалася даволі значная колькасць стараверскіх абшчын. Па-ранейшаму яны былі сканцэнтраваны ў заходняй і ўсходняй частках Падзвіння. На ўсходзе рэгіёна дзейнасць многіх стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў, якія былі зачынены ў 1920 – 1930-я гг., аднавілася яшчэ ў гады вайны. У пасляваенны перыяд у межах Віцебскай вобласці, якая ў той перыяд ахоплівала паўночна-ўсходнюю частку Беларусі, на 1947 г. афіцыйную рэгістрацыю атрымалі 16 стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў. Аднак ужо з канца 1940-х гг. ажыццяўляецца зніццё з рэгістрацыі большасці з іх. У наступным легальную працу ў рэгіёне працягнулі толькі 2 стараверскія рэлігійныя аб'яднанні: у Віцебску і в. Светагарава Бешанковіцкага раёна [12, с. 81]. А ўжо ў 1968 г. абшчына ў Светагарава была знята з рэгістрацыі і спыніла сваю легальную дзейнасць [13, арк. 79, 83].

Адразу пасля Вялікай Айчыннай вайны ў паўночна-заходнім рэгіёне Беларусі (на той час, у межах Полацкай і Маладзечанскай абласцей) дзейнічала каля 30 рэлігійных аб'яднанняў старавераў. Аднак ў канцы 1940-х – першай палове 1950-х гг. афіцыйную рэгістрацыю прайшлі не ўсе з іх. А некаторыя з зарэгістраваных рэлігійных арганізацый у хуткім часе былі знятыя з афіцыйнага ўліку. Так, на 1955 г. у межах гэтага рэгіёна афіцыйна дзейнічала толькі 17 стараверскіх абшчын. У гэты час 16 з іх размяшчаліся на тэрыторыі Маладзечанскай вобласці, а 1 (у г. Полацку) з 1954 г. адміністрацыйна адносілася ўжо да Віцебскай вобласці [10, с. 91].

У 1960 г. Маладзечанская вобласць была ліквідавана, а яе раёны ўвайшлі ў склад Віцебскай, Мінскай і Гродзенскай абласцей. У выніку 13 стараверскіх абшчын, якія раней дзейнічалі на яе тэрыторыі (у вв. Апідамы, Кукляны, Ніўнікі, Кублішчына, Ластавічы, Ракаўцы, Германавічы, Варонка, Булавішкі, Мінкавічы, Мікалаюнцы, Кірыліна і пас. Відзы), апынулася ў Віцебскай вобласці, 2 (у пас. Свір і в. Масцішча) – у Мінскай, а 1 (у в. Стрыпшкі) – у Гродзенскай [10, с. 91]. Такім чынам, у межах Віцебскай вобласці на 1960 г. аказалася 16 стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў¹. Пасля зніцця з рэгістрацыі абшчын у Светагарава Бешанковіцкага раёна (1968 г.) і Мікалаюнцах Браслаўскага раёна (1969 г.; [14, арк. 68, 73]), іх стала 14.

На працягу 1970 – 1980-х гг. колькасць зарэгістраваных стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў на тэрыторыі Віцебскай вобласці заставалася стабільнай. Такая ж колькасць (14) абшчын у вобласці фіксавалася ў 1974 г. [15, арк. 39]. На 1984 г. архіўныя дакументы таксама паведамляюць аб 14 зарэгістраваных стараверскіх рэлігійных аб'яднаннях на яе тэрыторыі [16, арк. 13–14]. На 1986 г. іх таксама налічвалася 14 [17, арк. 25]. Столькі ж іх было ў канцы 1980-х гг. Згодна з афіцыйнымі данымі, у 1988 г. па Віцебскай вобласці фіксавалася 14 стараверскіх абшчын, у якіх працавала 10 святароў [18, арк. 25]. На 01.01.1991 г. у межах вобласці таксама функцыянавала 14 зарэгістраваных рэлігійных аб'яднанняў старавераў [19, арк. 40].

У канфесійным плане усе зарэгістраваныя абшчыны адносіліся да паморскай царквы. Яшчэ ў 1950 – 1960-х гг. шэраг беспাপоўскіх абшчын рэгіёна атаясамліваліся з федасееўцамі, што нават увасобілася ў іх назвах (гл. падразна: [10; 11]), але ў другой палове XX ст. усе яны перайшлі да паморскай царквы. Апошняя да паморскай традыцыі далучылася ў 1985 г. Віцебская абшчына старавераў-беспাপоўцаў [8, с. 226]. Пры гэтым трэба адзначыць, што ў саміх абшчынах паморская традыцыя працягвала спалучацца з федасееўскай, а, як вынікае з матэрыялаў апытання духоўных настаўнікаў, нават на першым з'ездзе духоўных настаўнікаў беспাপоўскіх абшчын Беларусі, які адбыўся ў 1998 г., востра дыскатувалася пытанне адносна афіцыйнага аднясення беспাপоўскіх абшчын Беларусі. Толькі падчас гэтага з'езда дадзенае пытанне было канчаткова вырашана і абшчыны старавераў-беспাপоўцаў Беларусі канчаткова сталі паморскімі.

Як вынікае з аналізу архіўных крыніц і матэрыялаў палявых даследаванняў, у пасляваенны перыяд у межах Віцебскай вобласці дзейнічалі і незарэгістраваныя групы вернікаў-старавераў. Так, яшчэ архіўныя крыніцы 1950–1960-х гг. паведамлялі, што ў рэгіёне па-ранейшаму працягвалі сваю дзейнасць рэлігійныя аб'яднанні старавераў, якія былі знятыя з афіцыйнай рэгістрацыі, або ўвогуле ў пасляваенны перыяд не былі зарэгістраваныя. Крыніцы паведамляюць аб дзейнасці груп вернікаў у Віцебску, на тэрыторыі сучаснага Шумілінскага, Чашніцкага, Браслаўскага, Пастаўскага раёнаў [10, с. 89, с. 91; 12, с. 81]. Аднак за перыяд 1960 – 1980-х гг. многія з іх спынілі сваю дзейнасць, а іх вернікі далучыліся да дзеючых (афіцыйна зарэгістраваных) рэлігійных аб'яднанняў. Пры гэтым неабходна адзначыць, што шэраг з гэтых абшчын працягвалі функцыянаваць нелегальна, без рэгістрацыі, яшчэ ў другой палове 1980-х гг. Архіўныя крыніцы і матэрыялы палявых даследаванняў сведчаць аб дзейнасці шэрагу з іх у Віцебску, Браслаўскім, Шумілінскім раёнах.

У пасляваенны перыяд у Віцебску, апроч абшчыны старавераў-беспাপоўцаў, дзейнічала незарэгістраваная група старавераў-папоўцаў Белакрыніцкага сагласа. Яна аднавіла сваю дзейнасць яшчэ ў часы Вялікай Айчыннай вайны, але ў пасляваенны перыяд не атрымала афіцыйнай рэгістрацыі. У 1966 г. гэтая група вернікаў здзейсніла спробу яе атрымаць, аднак Віцебскі аблвыканкам адмовіў у яе просьбе [20, арк. 4, 6]. Нягледзячы на адмову, рэлігійная група працягвала сваю дзейнасць нелегальна, без рэгістрацыі. Новая спроба атрымаць афіцыйнае афармленне была прадпрынята ў канцы 1980-х гг. У 1988 г. была накіравана заява ў Віцебскі гарвыканкам з просьбай аб рэгістрацыі абшчыны старавераў-папоўцаў Белакрыніцкага сагласа. У 1989 г. гарвыканкам ухваліў

¹ Да 13 з былой Маладзечанскай вобласці дадаліся абшчыны ў Віцебску, Полацку і Светагарава, якія да 1960 г. знаходзіліся ў складзе Віцебскай вобласці.

гэту просьбу і хадайнічаў перад абласным выканкамам зацвердзіць рашэнне. У 1991 г. абшчына старавераў Белакрыніцкага сагласа была зарэгістравана [20, арк. 8, 12, 13].

Архіўныя крыніцы паведамляюць і аб “нелегальнай” дзейнасці ў сярэдзіне 1980-х гг. абшчын у Друі і Грыгараўшчыне Браслаўскага раёна. У гэтых населеных пунктах стараверскія рэлігійныя аб’яднанні перапынілі сваю легальную дзейнасць пасля Вялікай Айчыннай вайны [10], аднак працягвалі дзейнічаць “падпольна”. Пра гэта сведчаць архіўныя крыніцы, а таксама матэрыялы палявых даследаванняў. У другой палове XX ст. у гэтых месцах адсутнічалі стараверскія храмы, а таму вернікі на службу збіраліся ў хатах. Спрыяў іх “нелегальнай” дзейнасці і той факт, што ў абшчынах старавераў-беспапоўцаў узначальваў богаслужэнне і выконваў абрады духоўны настаўнік, які абіраўся вернікамі. У шэрагу выпадкаў, як сведчаць матэрыялы другой паловы XX ст., абавязкі святара магла выконваць і жанчына. Архіўныя крыніцы сведчаць аб тым, што за парушэнне заканадаўства аб рэлігійных культах у 1986 г. былі пакараны С.А. Аляксеў (Друя) і Е.І. Ануфрыева (Грыгараўшчына), якія праводзілі ў сваіх дамах богаслужэнні і выконвалі іншыя рэлігійныя абрады: “За нарушение законодательства о религиозных культах в 1986 г. наказаны административной комиссией следующие граждане: 1. Алексеев Савва Арсеньевич (старообр.) за нарушение законодательства о религиозных культах, выразившиеся в сборе верующих и устройстве молебнов в своем доме, а также в выдаче себя за священника не имея регистрационной справки и совершение религиозных обрядов по домам. Постановлением административной комиссии гр. Алексеев С.А. предупрежден. 2. Ануфриева Евдокия Ивановна (старообр., Григоровщина Козьянский с/с) за нарушение законодательства о религиозных культах, выразившиеся в сборе верующих в своем доме и устраивания молебна, за что имела денежное вознаграждение. Постановлением административной комиссии предупреждена” [21, арк. 29].

Вышэй прыведзены прыклад з в. Грыгараўшчына Браслаўскага раёна, дзе абавязкі святара выконвала жанчына, – не адзінкавы для рэгіёна. У другой палове XX – пачатку XXI ст. такія выпадкі хоць і не з’яўляюцца распаўсюджанымі, але раз-пораз фіксуюцца. Часцей яны сустракаюцца ва ўсходняй частцы Віцебскай вобласці, дзе з сярэдзіны XX ст. працягвалі легальную працу толькі дзве стараверскія абшчыны. Пра традыцыю “папавання” (г.зн. выкананне абавязкаў святара) у г.п. Шуміліна, вв. Забор’е і Мяхі Шумілінскага раёна згадваў даследчык стараверства У. Іваноў. Як вынікае з яго матэрыялаў, у гэтай мясцовасці жаночае стараверскае святарства існавала не толькі ў другой палове XX ст., але фіксавалася яшчэ ў 2000-я гг. [7, с. 34]. Для Шуміліншчыны гэта цалкам зразумелая сітуацыя, паколькі легальная дзейнасць усіх стараверскіх абшчын на тэрыторыі раёна (у той час раён называўся Сіроцінскім) спынілася яшчэ ў канцы 1940-х гг. [12, с. 80]. Варта адзначыць, што на сучасным этапе такая практыка не супярэчыць кананічнаму праву паморскай царквы ў Беларусі. Згодна з “Положением о полномочиях церковнослужителей Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь”, такія сітуацыі цалкам магчымыя: “В случае отсутствия кандидата мужчины, соборной службой временно может руководить, в качестве уставщика, вдовица или девица или старица, как исключение, по крайней нужде”².

Архіўныя матэрыялы другой паловы 1980-х гг. утрымліваюць значную колькасць даных, якія характарызуюць стан стараверскіх абшчын вобласці. Як і ў мінулыя перыяды, у дакументах Савета па справах рэлігій і раённых органаў улады даволі часта адзначалася, што стараверскія рэлігійныя аб’яднанні вобласці пераважна малаколькасныя, знаходзяцца ў даволі дрэнным стане, а іх дзейнасць “затухае”. Нават характарыстыка стараверскай абшчыны г. Віцебска, адной з самых вялікіх у рэгіёне, у 1986 г. прадстаўлена ў такім жа ключы: “Старообрядческая церковь в настоящее время переживает серьезные кризисные явления. Старообрядческую церковь можно отнести к общине с устойчивой тенденцией к затуханию” [21, арк. 147]. Што датычылася сельскіх абшчын, то яны характарызаваліся яшчэ больш негатыўна. У дакументах за 1986 г. сустракаем наступную характарыстыку абшчыны ў в. Ластавіцы Глыбоцкага раёна: “Ластовичская церковь находится в упадке. Службы бывают только лишь в наиболее почитаемые религиозные праздники. Очень неграмотные священник и члены исполнительного органа, не могут даже отчет составить” [21, арк. 165]. Падобная ж характарыстыка датычылася Куклянскай і Апідамскай абшчын Пастаўскага раёна: “В стадии затухания деятельность Апидамской и Куклянской старообрядческой церквей. Посещают церкви в основном люди преклонного возраста. В 1986 г. в данных церквях не было венчаний, а в Апидамской – крещений. Дух. наставник Куклянской церкви Ситников А.П. имеет преклонный возраст, проживает в Поставах, поэтому моления происходят только по большим религиозным праздникам” [21, арк. 132]. А ў адносінах стараверскай абшчыны ў в. Кірыліна Браслаўскага раёна ў 1985 г. увогуле адзначалася, што яна ў хуткім часе спыніць сваё існаванне: “Религиозное объединение идет на затухание и закрытие, и незначительное имущество будет передано другой церкви” [22, арк. 32].

У той жа час у архіўных дакументах некалькі лепш характарызуецца стан стараверскіх абшчын вялікіх гарадоў рэгіёна – Полацка і Віцебска. Пры гэтым трэба адзначыць, што і іх дзейнасць з боку мясцовых органаў улады і ўпаўнаважаных Савета па справах рэлігій ацэньвалася неадназначна. З аднаго боку, у 1986 г. Полацкая стараверская абшчына характарызавалася не дужа пазітыўна: “В состав старообрядческой общины входят пенсионеры, возраст которых в подавляющем большинстве старше за 60 лет. Наблюдается снижение численности объединения в связи с тем, что старые люди умирают, а новыми община не пополняется. Старообрядцы не проявляют особой активности и в проведении религиозных обрядов” [21, арк. 128]. Але ў адносінах да яе за той жа год сустракаецца і наступная характарыстыка: “Старообрядческую церковь в г. Полоцке по сравнению с сельскими

² Вестник Центрального Совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2009. – № 6. – С.11.

старообрядческими общинами еще, как говорится, нельзя списывать со счета” [17, арк. 15]. Як было адзначана вышэй, “тэндэнцыі да затухання” бачыліся ўпаўнаважанаму Савета па справах рэлігій і ў дзейнасці рэлігійнага аб’яднання старавераў-беспапоўцаў Віцебска, але з іншага боку, у тагачасных дакументах Савета пастаянна адзначалася масавае наведванне Віцебскага храма на вялікія святы, а самі богаслужэнні апісваліся вельмі ўрачыстымі. Так, на Пасху 1986 г. у царкве прысутнічала больш 1 тыс. чалавек [17, арк. 22]. Пра наведванне стараверскага храма ў Віцебску на Пасху 1988 г. звыш тысячы вернікаў таксама паведамляюць архіўныя крыніцы [23, арк. 11].

Аналізуючы архіўныя крыніцы і матэрыялы палявых даследаванняў, варта ўсё ж адзначыць некаторае “затуханне” ў 1980-я гг. у дзейнасці сельскіх стараверскіх абшчын рэгіёна (у першую чаргу, у выніку міграцыйных працэсаў). Пра гэта сведчаць і матэрыялы сацыялагічных даследаванняў, праведзеныя ў 1984–1987 гг. [3, с. 46–54]. Такую сітуацыю адзначалі і самі стараверы рэгіёна. Так, у 1986 г. духоўны настаўнік Кублішчанскай абшчыны М.Ф. Папкоў адзначаў: “На нас, стариках и старухах, кончится век нашей церкви. Богослужения проводятся только по большим праздникам, в воскресенье церковь закрыта. Детей и молодежи в церкви почти нет. За последние пять лет нет ни одного крещения, зато часто погребения. Многие мои прихожане почти не соблюдают постов, раньше постили больше – ведь жили беднее, а теперь какие посты – когда в магазинах можно купить любые продукты” [17, арк. 73]. Але пры гэтым трэба ўсё ж адзначыць схематызм і тэндэнцыйнасць ў апісанні стану стараверскіх абшчын рэгіёна з боку органаў мясцовай улады і Савета па справах рэлігій. Тым больш у дакументах другой паловы 1980-х гг. сустракаюцца ўпамінанні пра ажыўленне дзейнасці абшчын, звязанае з палітыкай перабудовы. Так, стан стараверскай царквы па Віцебскай вобласці ў 1986 г. характарызаваўся ўжо больш пазітыўна, у параўнанні з мінулым перыядам: “Наблюдения свидетельствуют, что в 1986 г. несколько оживилась и старообрядческая церковь, хотя она за последние 10 лет имеет тенденцию к затуханию. Так, на Пасху 1986 г. в церквях было 3 085 чел. против 2 118 в 1985 г.” [17, арк. 91].

У такой сітуацыі з разнароднымі па характары дакументамі даволі складаным з’яўляецца вызначэнне колькасці вернікаў у стараверскіх рэлігійных аб’яднаннях рэгіёна. Як і ў мінулых перыяды (гл. падрабязна: [10; 11; 12]), у афіцыйнай статыстыцы другой паловы 1980-х гг. за агульную колькасць прыхажанаў у абшчынах часцей прымаліся лічбы наведвання храмаў у важнейшыя святы (пераважна на Пасху). У архіўных дакументах другой паловы 1980-х гг. сустракаюцца наступныя даныя. У 1985 г. па Віцебскай вобласці стараверскія храмы на Пасху наведалі 2 118 вернікаў, у 1986 г. – 3 085 (гл. вышэй), у 1987 г. – 2 735, у 1988 г. – 2 517 [23, арк. 18]. Павярхоўны аналіз дадзенай інфармацыі будзе сведчыць аб істотным павелічэнні колькасці вернікаў у 1986 г. і іх паступовым памяншэнні ў наступныя гады. Але больш пільны аналіз гэтых даных паказвае іх умоўнасць. Як вынікае з матэрыялаў, Віцебскую стараверскую царкву на Пасху 1986 г. і 1988 г. наведала звыш тысячы вернікаў (гл. вышэй). Але ў той жа час у іншых архіўных дакументах сустракаюцца другія лічбы. Так, згодна з імі на Пасху 1986 г. у Віцебскім храме прысутнічала толькі 250 чалавек (па даных назірання) [21, арк. 9]. Роўна такая ж колькасць вернікаў (250) была зафіксавана і на Пасху ў Віцебскім храме ў 1988 г. [23, арк. 38]. Такім чынам, нават на аснове даных па адной абшчыне рэгіёна бачым сур’ёзныя разыходжанні ў розных дакументах, якія паходзяць з адной і той жа ўстановы (Савета па справах рэлігій). Тое ж назіраецца і пры падліках вернікаў з іншых абшчын. Так, згодна з адным дакументам, у Полацкай маленнай на Пасху 1988 г. прысутнічала толькі 50 чалавек, а ў іншым дакуменце гаворка ідзе ўжо пра 105 чалавек [23, арк. 11, арк. 48].

Разам з тым, умоўнасць такога спосабу падліку колькасці вернікаў (па наведваннях храма) падмацоўваецца і тым фактам, што ў некаторых храмах рэгіёна богаслужэнні на вялікія святы па пэўных прычынах маглі не праводзіцца, а таму ў афіцыйнай статыстыцы агульная колькасць вернікаў-старавераў па Віцебскай вобласці прадстаўлялася без іх уліку. Так, у 1986 г. на Пасху у Кірылінскай царкве службы не было [17, арк. 22]. А на Пасху 1988 г. богаслужэнні не адбываліся ў той жа Кірылінскай царкве, а таксама ў Булавішскай. У Кірылінай абшчыне ўвогуле на той час не было святара, а ў Булавішскай святар захварэў [23, арк. 31].

Нягледзячы на пачатак перабудовы ў СССР, у сярэдзіне 1980-х гг. стаўленне да рэлігійных абшчын мала змянілася. Па-ранейшаму існаваў строгі кантроль за выкананнем стараверскімі рэлігійнымі аб’яднаннямі і іх святарамі заканадаўства аб культах. У архіўных дакументах другой паловы 1980-х гг. даволі часта сустракаюцца ўпамінанні аб парушэннях з боку духоўных настаўнікаў гэтага заканадаўства. Асабліва гэта датычылася перыяду 1985–1987 гг., у наступныя гады такіх фактаў фіксавалася значна менш. Памяншэнне парушэнняў, як можна меркаваць, было абумоўлена істотнай зменай дзяржаўнага курсу ў пытаннях рэлігіі і царквы, якая адбылася ў 1988 г. Як было адзначана вышэй, за нелегальнае правядзенне ў сваіх дамах богаслужэнняў у 1986 г. былі пакараны С.А. Аляксееў (Друя) і Е.І. Ануфрыева (Грыгараўшчына), а згодна з інфармацыяй на 1986 г., святар Ластавіцкай стараверскай царквы І.П. Палавінчыкаў “отпевает умерших на дому, а деньги за совершаемые обряды присваивает” [17, арк. 51]. За 1987 г. адзначалася, што адсутнічаў сістэматычны кантроль дзейнасці святара Варонкаўскай стараверскай царквы, у выніку чаго: “он допускает нарушения законодательства о религиозных культах, совершая религиозные обряды в населенных пунктах Браславского района” [21, арк. 124].

Як ужо было адзначана вышэй, у 1990 г. колькасць стараверскіх абшчын у Віцебскай вобласці заставалася той жа (14), як і ў папярэднім дзесяцігоддзі. Па краіне у гэты ж год іх налічвалася 22, але дзейнічала толькі 19 [19, арк. 3]. Ужо з пачатку 1990-х гг. афіцыйнае афармленне пачынаюць атрымліваць новыя рэлігійныя аб’яднанні старавераў. Як было адзначана вышэй, у 1991 г. атрымала рэгістрацыю абшчына старавераў-папоўцаў у Віцебску. Хадайніцтва аб рэгістрацыі абшчыны было ўзбуджана яшчэ ў 1988 г.

Але сапраўдныя змены ў рэлігійным ландшафце вобласці былі выкліканы атрыманнем Беларуссю незалежнасці і прыняццем новага заканадаўства, якое рэгламентавала дзейнасць рэлігійных абшчын. У 1992 г. з'явіўся Закон “Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацый”. Ён карэнным чынам змяніў прававыя аспекты дзейнасці рэлігійных арганізацый. Калі савецкае заканадаўства не дазваляла рэлігійную дзейнасць без рэгістрацыі абшчыны, то новае беларускае заканадаўства вызначала рэгістрацыю толькі іх статутаў для атрымання правоў юрыдычнай асобы. З гэтай прычына рэлігійныя абшчыны маглі ўтварацца і дзейнічаць нават без рэгістрацыі статута [4, с. 318–319].

Пасля прыняцця новага заканадаўства ў рэгіёне ўзрастае колькасць стараверскіх рэлігійных арганізацый. Так, у 1992 г. па Браслаўскім раёне функцыянавала ўжо 5 абшчын. Апроч раней дзеючых (Булавішская, Відзаўская, Кірылінская, Мінкавіцкая) у дакументах ужо згадваецца і рэлігійнае аб'яднанне старавераў у в. Буюшчына [24, арк. 11, 14]. Гэтая абшчына вядзе сваю гісторыю з другой паловы XIX ст., аднак пасля Вялікай Айчыннай вайны не прайшла афіцыйную рэгістрацыю і дзейнічала нелегальна [10, с. 89–91]. У 1994 г. афіцыйнае афармленне атрымала абшчына ў Друі, якая таксама з пачатку 1950-х гг. дзейнічала нелегальна. У 1995 г. аднавіла сваю працу і Мікалаюнцаўская абшчына ў Браслаўскім раёне, якая была знята з афіцыйнага ўліку ў 1969 г. (гл. вышэй) [25, арк. 62]. Калі ўсе вышэйпрыведзеныя абшчыны былі раней дзеючымі і толькі аднавілі сваю легальную працу, то стараверскае рэлігійнае аб'яднанне ў Браславе, якое пачало працу ў 1995 г., раней не існавала. Гістарычна г. Браслаў з'яўляецца адным з ранніх цэнтраў стараверства на паўночнабеларускіх землях, але абшчыны тут ніколі не было. Стараверскае рэлігійнае аб'яднанне ў Браславе ў 1995 г. атрымала ад горада памяшканне былой ветлячэбніцы для пераабсталявання ў маленную. Асвячэнне гэтага храма адбылося ў 1997 г.³ Яшчэ адна стараверская абшчына паўстала ў Віцебску. Гэта абшчына Рускай Дрэўлеправаслаўнай царквы. У Віцебску на сучасным этапе існуе храм і абшчына РДЦ у гонар Свяціцеля Ніколы. У 2015 г. яе наведваў патрыярх РДЦ Аляксандр (Калінін), асвяціў храм і адслужыў першую літургію⁴.

Трэба адзначыць, што стараверскія абшчыны Віцебскай вобласці ў першыя гады пасля прыняцця закона “Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацый” не імкнуліся да афіцыйнай рэгістрацыі сваіх статутаў і даволі позна, у параўнанні з іншымі рэлігійнымі аб'яднаннямі, прыступілі да яе. На гэтую акалічнасць пастаянна звярталі ўвагу органы мясцовай улады, пры гэтым адзначаючы, што ніякіх абмежаванняў у дзейнасці абшчын, якія не зарэгістравалі свае статуты, не было. Так, па інфармацыі на 1992 г. па Міёрскім раёне адзначалася наступная сітуацыя: “Пока не зарэгістраваны ўставы старообрядческих общин <...> Хотя уставы названных религиозных организаций пока и не зарегистрированы, никаких ограничений на их деятельность никто не накладывал, они пользуются своими правами наравне со всеми остальными общинами” [24, арк. 42].

Як вынікае з аналізу архіўных дакументаў, большасць стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў рэгіёна яшчэ да 1996 г. так і не зарэгістравалі свае статуты. У якасці прычын у дакументах адзначаліся розныя абставіны. Так, абшчыны ў Кублішчыне і Ніўніках Міёрскага раёна не былі зарэгістраваныя належным чынам яшчэ ў 1994 г. Прычынай гэтага, па меркаванні міёрскіх улад, была “слабасць” абшчын: “Остались незарегистрированными Уставы только старообрядческих общин. По сути дела это отмирающие объединения, представленные глубокими стариками и одним большим престарелым духовным наставником, которые просто не в состоянии решать вопросы регистрации” [27, арк. 63]. Аднак, як сведчаць крыніцы, ужо ў 1995 г. Кублішчанская абшчына прыступіла да вырашэння гэтага пытання, у той жа час Ніўнікаўская з-за смерці святара яго не вырашала: “В настоящее время [на 10.01.1995 г. – А.У.] одна из них (Кублиценская старообрядческая церковь) готовит документы для регистрации, вторая же (Нивникская старообрядческая церковь) к этому пока не готова. Здесь в 1994 г. умерли духовный наставник, некоторые члены приходского совета, оставшиеся старики, представляющие общину, просто не в состоянии решать данный вопрос – по сути дела это отмирающая община” [25, арк. 40]. Дакументы на рэгістрацыю Кублішчанскай абшчыны былі накіраваны толькі ў канцы 1995 г. [26, арк. 47].

Як можна меркаваць з матэрыялаў апытання духоўных настаўнікаў і аналізу архіўных крыніц, запазданне з рэгістрацыяй статутаў было абумоўлена адсутнасцю “арганізацыйнага цэнтра” на тэрыторыі Беларусі. Справа ў тым, што абсалютная большасць стараверскіх абшчын Віцебскай вобласці былі беспанапоўскімі. У другой палове XX ст. у якасці духоўнага і арганізацыйнага цэнтра ўсіх гэтых абшчын выступаў Вышэйшы стараверскі савет, які знаходзіўся ў Вільні. І да канца 1980-х гг. ён апекаваўся беспанапоўскімі абшчынамі на тэрыторыі Беларусі. Сувязі беларускіх стараверскіх абшчын з ім захоўваліся і ў 1990-я гг., аднак той ужо не меў ранейшага значэння і ўплыву, таму разрозненыя і малаколькасныя беспанапоўскія стараверскія абшчыны рэгіёна доўгі час не маглі вырашыць пытанні падрыхтоўкі і рэгістрацыі статутаў. На гэтую асаблівасць звяртаў увагу яшчэ ў 1992 г. Шаркаўшчынскі райвыканкам, вызначаючы прычыны адсутнасці рэгістрацыі ў стараверскіх абшчын: “Все общины, за исключением трех старообрядческих, зарегистрировали в установленном порядке свои уставы. Основной причиной не предоставления на регистрацию уставов старообрядческих религиозных организаций является то, что ими слабо осуществляется руководство религиозным центром, который в настоящее время находится в Вильнюсе. Эти религиозные организации пока не выработали единого основополагающего направления уставных требований. К тому же, они являются наиболее малочисленными по количеству своих членов и возраст верующих, состоящих в них, наиболее преклонный” [24, арк. 33].

³ Храм Покрова Пресвятой Богородицы. Браслав. – URL: https://ruvera.ru/commune/hram_pokrova_presvyatoi_bogorodicy_braslav.

⁴ Приходы РДЦ в Беларуси. – URL: <https://belstarover.org/parishes/>.

Актывізацыя стараверскай царквы ў рэгіёне ў 1990-я гг. увасобілася і ў будаўніцтве новых храмаў, а таксама рамонце існуючых. У 1994 г. было прынята рашэнне аб будаўніцтве стараверскага храма ў Полацку. Нягледзячы на тое, што ў другой палове XX ст. Полацкая стараверская абшчына была адной з самых вялікіх у рэгіёне, свайго храма яна не мела. Стараверская царква, пабудаваная ў Полацку ў пачатку XX ст., была моцна пашкоджана ў час Вялікай Айчыннай вайны. Пасля яе заканчэння паўразбураны храм яшчэ некаторы час выкарыстоўваўся вернікамі, але ў наступным быў разабраны і на яго месцы была пабудавана школа. Увесь наступны час стараверы горада мусілі арэндаваць жылы дом для правядзення богаслужэння. 28 жніўня 1998 г. Свята-Успенскі храм быў асвечаны⁵. У 2010-я гг. быў пабудаваны храм свяціцеля Ніколы ў Віцебску (абшчына РДЦ). З 2002 г. пачаўся капітальны рамонт (фактычна, перабудова) стараверскага храма ў Браславе, у выніку чаго ён стаў цагляным. Істотныя рамонтныя работы былі праведзены ў Кублішчанскім, Варонкаўскім і інш. храмах.

Малюнак 1. – Стараверская Свята-Успенская царква ў г. Полацку (фота аўтара, 2021 г.)

Значную ролю ў арганізацыі і актывізацыі дзейнасці стараверскіх беспаспоўскіх рэлігійных аб'яднанняў на беларускіх землях адыграла ўтварэнне Цэнтральнага Савета Дрэўлеправаслаўнай Поморскай Царквы Рэспублікі Беларусь (ЦС ДПЦ РБ). Рашэнне аб яго арганізацыі было прынята на з'ездзе духоўных настаўнікаў, які адбыўся 11 кастрычніка 1998 г. у Кублішчанскім Свята-Троіцкім храме (Міёрскі раён). На ім прысутнічалі прадстаўнікі 15 беспаспоўскіх абшчын Беларусі. На гэтым з'ездзе адбыўся ўстаноўчы сход ЦС і было абрана яго кіраўніцтва⁶. Так, старшынёй ЦС быў абраны Г.А. Карпаў (Браслаў), сустаршынёй – Г.А. Бучкін (Віцебск), адказным сакратаром – П.А. Арлоў (Полацк). Акрамя таго, на з'ездзе быў складзены статут ЦС ДПЦ РБ, а таксама прынята рашэнне аб скліканні Сабора ДПЦ [8, с. 227]. Першы Усебеларускі Сабор ДПЦ адбыўся 28 снежня 1998 г. у Полацкім Свята-Успенскім храме. На ім прысутнічалі прадстаўнікі больш чым 20 беспаспоўскіх абшчын з Беларусі. На Саборы былі зацверджаны рашэнні з'езда духоўных настаўнікаў, створаны духоўны аддзел, рэвізійная камісія і канцылярыя. Былі таксама вызначаны асноўныя накірункі дзейнасці ЦС. На Другім Усебеларускім Саборы, які адбыўся 28 снежня 1999 г. у Полацку, старшынёй ЦС быў абраны П.А. Арлоў, які ўзначальваў яго да 2010 г. [8, с. 227]. З 2010 г. старшынёй ЦС стаў А.М. Бялоў, які яго ўзначальвае на сённяшні дзень. ЦС ДПЦ РБ уваходзіў у Міжнародны Савет ДПЦ, які ў 2001 г. быў пераўтвораны ў Адзіны Савет ДПЦ. У дзейнасці ЦС ДПЦ РБ вядучую ролю заўсёды адыгрывалі святары з Віцебшчыны.

Як вынікае з матэрыялаў, у 2000 г. на тэрыторыі Віцебскай вобласці налічвалася 20 стараверскіх абшчын. У той жа час, у Беларусі іх было 35 (табліца). Такім чынам, у гэты перыяд у межах вобласці было засяроджана больш паловы (57,14%) ад усёй колькасці стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў краіны. Пры гэтым у заходняй частцы вобласці (Пастаўскі, Браслаўскі, Міёрскі, Глыбоцкі, Шаркаўшчынскі раёны) іх налічвалася 16, што скла-

⁵ Орлов П.А. История Полоцка и его старообрядчества. – [Полоцк]: б.и. – 2008.

⁶ У дакументах гэты з'езд якраз і фігуруе пад назвай “Першы ўсебеларускі Устаноўчы Сабор” (гл.: Вестник Центрального Совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2008. – №5. – С. 12).

дала 45,71% ад усёй колькасці ў Беларусі. У 2003 г. іх лік у Віцебскай вобласці зменшыўся да 18. Такая іх колькасць (18) заставалася стабільнай на працягу наступных двух дзесяцігоддзяў (гл. табліцу). Паказальна, што ў гэты перыяд на тэрыторыі Віцебскай вобласці скарацілася колькасць толькі стараверскіх і мусульманскіх (з 5 да 4) абшчын. У сваю чаргу, колькасць рэлігійных арганізацый іншых канфесій у гэтыя гады расла [5, с. 175]. На сучасным этапе на тэрыторыі Віцебскай вобласці афіцыйна дзейнічаюць 18 рэлігійных аб'яднанняў старавераў. З іх 17 адносяцца да ДПЦ, 1 – да РДЦ (малюнак 2). Такім чынам, па-ранейшаму ў рэгіёне дамінуюць беспаспоўскія стараверскія абшчыны.

Табліца 1. – Колькасць стараверскіх абшчын на тэрыторыі Віцебскай вобласці (1988–2024 гг.)

Рэгіён	Колькасць абшчын па гадах					
	1988	1990	2000	2010	2020	2024
Віцебская вобласць	14	14	20	18	18	18
Усяго па краіне	22	22	35	32	34	34

Складзена на аснове: [18, арк. 25; 19, арк. 3; 28; 6, с.141, с. 145].

Аналізуючы статыстычныя даныя, варта адзначыць, што з канца 1980-х гг. па канец 1990-х гг. колькасць стараверскіх абшчын у Беларусі вырасла больш чым на палову. Так, калі ў 1988 г. іх налічвалася 22, то ў 1999 г. іх стала 36 [6, с. 141]. Пры гэтым іх рост (з 14 да 18) у Віцебскай вобласці за гэты час не быў такім істотным (менш чым на 30%). Калі прыняць да ўвагі той факт, што большасць з гэтых “новаўтвораных” абшчын на тэрыторыі вобласці ў 1990-я гг. толькі афіцыйна легалізавалі сваю дзейнасць, то павелічэння фактычна не адбылося. Такім чынам, дзеючыя нелегальна ў другой палове ХХ ст. рэлігійныя аб'яднанні ў 1990-я гг. змаглі афіцыйна аформіць сваю працу. У сваю чаргу, павелічэнне стараверскіх абшчын у іншых рэгіёнах Беларусі было куды больш істотным. Без уліку Віцебскай вобласці, колькасць стараверскіх абшчын з канца 1980-х па канец 1990-х узрасла амаль у два разы (з 8-мі ў 1988 г. да 15-ці ў 2000 г.). У наступныя два дзесяцігоддзі іх колькасць заставалася адносна стабільнай. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што амаль усе (за выключэннем Віцебска) стараверскія абшчыны Віцебскай вобласці, якія ў 1990-я гг. былі ўтвораны або аднавілі сваю легальную дзейнасць, размяшчаюцца ў заходняй яе частцы. Ва ўсходніх раёнах вобласці з вялікай канцэнтрацыяй стараверскага насельніцтва (Шумілінскі, Чашніцкі, Бешанковіцкі раёны) і дзе адразу пасля Вялікай Айчыннай вайны дзейнічала значная колькасць абшчын, у 1990 – 2020-я гг. стараверскія рэлігійныя аб'яднанні так і не аднавілі сваю дзейнасць.

Цэнтры абшчын:

Пастаўскі раён: 1. Апідамы.

Браслаўскі раён: 2. Відзы, 3. Мінкавічы, 4. Мікалаюнцы, 5. Булавішкі, 6. Браслаў, 7. Буеўшчына, 8. Кірыліна, 9. Друя.

Міёрскі раён: 10. Ніўнікі, 11. Кублішчына.

Шаркаўшчынскі раён: 12. Варонка, 13. Шаркаўшчына, 14. Германавічы.

Глыбоцкі раён: 15. Ластавічы.

16. Полацк. 17. Віцебск (ДПЦ). 18. Віцебск (РДЦ).

Малюнак 2. – Стараверскія абшчыны на тэрыторыі Віцебскай вобласці на сучасным этапе

Нягледзячы на тое, што на сучасным этапе ў рэгіёне налічваецца афіцыйна 18 стараверскіх абшчын, не ўсе яны ў роўнай ступені праяўляюць сваю дзейнасць. Так, калі ў стараверскіх храмах у Віцебску, Полацку, Шаркаўшчыне, Браславе, Кублішчане, Відзах рэгулярна праводзяцца богаслужэнні, то ў шэрагу невялікіх сельскіх абшчынах Заходняй Віцебшчыны яны адбываюцца толькі ў вялікія гадавыя святы. Некаторыя рэлігійныя аб'яднанні на сучасным этапе не маюць сваіх духоўных настаўнікаў (вв. Мінкавічы, Мікалаюнцы, Булавішкі, Буюшчына, Кірыліна, Ніўнікі, Друя, Германавічы, Апідамы). Імі апякуюцца святары з суседніх стараверскіх абшчын рэгіёна.

Заклучэнне. Такім чынам, на аснове аналізу матэрыялаў прыходзім да наступных высноў. У сярэдзіне 1980-х гг. на тэрыторыі Віцебскай вобласці функцыянавала значная колькасць стараверскіх абшчын. Афіцыйна зарэгістраванымі былі 14, шэраг дзейнічала таксама нелегальна. Палітыка перабудовы, якая пачалася ў сярэдзіне 1980-х гг. і выклікала дэмакратызацыю дзяржаўна-канфесійных адносін у СССР, напачатку мала закранула стараверскія абшчыны рэгіёна. Па-ранейшаму адсочвалася іх дзейнасць, асабліва ў плане выканання заканадаўства аб культах. Найбольш сур'ёзна сітуацыя змянілася ўжо ў пачатку 1990-х гг. з атрыманнем Беларуссю незалежнасці і прыняццем новага заканадаўства, якое рэгламентавала дзейнасць рэлігійных арганізацый. Гэта дазволіла шэрагу стараверскіх абшчын легалізаваць сваё становішча, а таксама ўтварыць новыя. Ужо ў 2000 г. на тэрыторыі вобласці афіцыйную рэгістрацыю прайшлі 20 абшчын. Аднак у 2003 г. іх лік зменшыўся да 18. Такая колькасць афіцыйна зарэгістраваных стараверскіх рэлігійных аб'яднанняў на тэрыторыі Віцебскай вобласці застаецца стабільнай да нашага часу. Паказальна, што большасць абшчын размяшчаецца ў заходняй частцы Віцебшчыны (15), што абумоўлена канфесійнай палітыкай на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы ў міжваенны перыяд, а таксама спецыфікай дзяржаўна-рэлігійных адносін у рэгіёне ў сярэдзіне 1940-х – 1980-х гг. У выніку, на сучасным этапе стараверскія абшчыны Заходняй Віцебшчыны складаюць каля паловы (44,12%) ад усёй колькасці па Беларусі. Аднак не ўсе яны на сучасным этапе актыўна праяўляюць сваю дзейнасць. Шэраг сельскіх абшчын на захадзе рэгіёна малаколькасныя, а богаслужэнні адбываюцца ў іх толькі па вялікіх гадавых святах. Некаторыя з іх не маюць сваіх духоўных настаўнікаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Аўсейчык У.Я. Стараверы Беларусі ў 1830–1860-я гг.: тэрыторыя рассялення і колькасны склад // Беларускі гістарычны часопіс. – 2022. – № 11. – С. 10–17.
2. Аўсейчык У.Я. Гісторыя вывучэння старавераў Паўночнай Беларусі // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуман. науки. – 2020. – № 1. – С. 18–32.
3. Короткая Т.П., Прокошина Е.С., Чудникова А.А. Старообрядчество в Беларуси. – Минск: Наука і тэхніка, 1992. – 115 с.
4. Канфесіі на Беларусі (к.ХVIII–XX ст.) / В.В. Грыгор'ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава. – Мінск: Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
5. Старостенко В.В. Специфика конфессиональной структуры Витебской области в контексте религиозной жизни Республики Беларусь // Романовские чтения-12: сб. ст. Междунар. науч. конф. / Под общ. ред. А.С. Мельниковой. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2017. – С. 175–176.
6. Старостенко В.В. Региональная структура старообрядчества в Восточной Беларуси в 2000-х гг.: особенности и динамика развития // Религия и общество-13: сб. науч. ст. / Под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2019. – С. 141–146.
7. Іваноў У. Аб кабетах, якія «папуноць»: аб ролі і месцы жанчынаў у рэлігійным жыцці стараверства Віцебшчыны // Жёнцыны ў політыке: новыя падходы к політычэскаму. Фемінісцкі образовальны альманах. – Прага: Адліга, 2013. – Вып. 2. Личное как политическое. – С. 31–37.
8. Безгоднов А.А. Поморское древлеправославие в Белоруссии (современный аспект развития) // Старообрядчество: история, культура, современность: Материалы VI Междунар. науч. конф., 19–20 нояб. 2020 г., Москва. – М., 2002. – С. 225–229.
9. Хурсан Т.І. Стараабраднікі Беларусі: мінулае і сучаснасць. – Мінск: Беларуская навука, 2020. – 175 с.
10. Аўсейчык У.Я. Стараверскія абшчыны паўночна-заходняй Беларусі ў сярэдзіне 1940-х – 1950-я гг. // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуман. науки. – 2023. – № 2(67). – С. 86–93.
11. Аўсейчык У.Я. Стараверскія абшчыны Віцебскай вобласці ў 1960 – першай палове 1980-х гг. // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. статей. – Минск: РИВШ, 2023. – Вып. 23, ч. 1: Исторические науки. – С. 11–19.
12. Аўсейчык У.Я. Стараверскія абшчыны Віцебскай вобласці ў 1945 – першай палове 1950-х гг. // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуман. науки. – 2023. – № 1. – С. 76–82.
13. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 151.
14. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 145.
15. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 29.
16. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 68.
17. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 59.
18. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 84.
19. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 105.
20. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 152.
21. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 58.
22. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 53.

23. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 79.
24. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 119.
25. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 126.
26. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 128.
27. ДАВВ. – Ф. 1439. Воп. 5. Спр. 122.
28. Сведения о количественном росте религиозных общин в Республике Беларусь (1996 – 2024 годы). [Электронный ресурс] – URL: <https://belarus21.by/Articles/svedeniya-o-kolichestvennom-roste-religioznyh-obshhin-v-respublike-belarus-1996-2020-gody> (дата обращения: 25.04.2024).

Паступіў 03.03.2024

СТАРООБРЯДЧЕСКИЕ ОБЩИНЫ ВИТЕБСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1980-х – 2020-х гг.

канд. ист. наук, доц. В.Е. ОВСЕЙЧИК

(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)

В статье характеризуется состояние старообрядческих общин на территории Витебской области во второй половине 1980-х – 2020-х гг. В этот период область являлась абсолютным лидером по количеству старообрядческих религиозных объединений в стране. В конфессиональной истории Беларуси середина 1980-х гг. отмечается оживлением религиозной жизни, которое было вызвано мероприятиями перестройки. Однако на деятельность старообрядческих объединений области эти процессы мало повлияли. В статье выявляются закономерности функционирования старообрядческих общин в регионе во второй половине 1980-х гг. Отмечаются особенности государственно-конфессиональных отношений в этот период. Более существенные изменения в религиозном ландшафте области были вызваны обретением Беларусью независимости и принятием нового законодательства, которое регламентировало деятельность религиозных общин. В работе показан процесс образования (регистрации) новых старообрядческих религиозных организаций в 1990-е гг., охарактеризовано их положение в 1990–2020-е гг., проанализированы количественные показатели.

Ключевые слова: старoverы, религиозная община, этническая группа, конфессия, Витебская область, государственно-конфессиональные отношения.

OLD BELIEVER COMMUNITIES OF VITEBSK REGION IN THE SECOND HALF OF 1980S – 2020S

U. AUSEICHYK

(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The article characterizes the state of the Old Believer communities in the territory of Vitebsk region in the second half of the 1980s – 2020s. During this period the region was the absolute leader in the number of Old Believer religious associations in the country. In the confessional history of Belarus, the mid-1980s is marked by the revitalization of religious life, which was caused by perestroika measures. However, these processes had little impact on the activities of the Old Believers' associations of the region. The article reveals the regularities of functioning of the Old Believers' communities in the region in the second half of the 1980s. The peculiarities of state-confessional relations in this period are noted. More significant changes in the religious landscape of the region were caused by the independence of Belarus and the adoption of new legislation that regulated the activities of religious communities. The paper shows the process of formation (registration) of new Old Believer religious organizations in the 1990s, characterizes their situation in the 1990 – 2020s, and analyzes quantitative indicators.

Keywords: Old Believers, religious community, ethnic group, confession, Vitebsk region, state-confessional relations.

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Войтехович А.В. Поселение и курганный могильник возле д. Бирули Докшицкого района в контексте синхронных древностей конца I – начала II тыс. н.э. региона верховьев Березины Днепровской	2
Юрэцкі С.С. Археалагічны комплекс Саннікі: гісторыя і перспектывы вывучэння	9
Магалінскі І.У. Хімічны склад рэшткаў металічнай сыравіны на сценках ліцейных форм і тыгляў як крыніца па гісторыі ювелірнай вытворчасці на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі ў X–XVIII стст.	13
Торшын Я.М., Зыкаў П.Л., Коц А.Л. Барабан Спаса-Праабражэнскага храма ў Полацку (па матэрыялах новых даследаванняў у 2021 года)	18
Труевцева О.Н., Шаламов И.К. Систематизация коллекции холодного оружия в Национальном музее Республики Алтай им. А.В. Анохина	27
Субоцін А.А. Апісанне кліматычных з’яў другой паловы XVII – XVIII ст. у Магілёўскай хроніцы Т.Р. Сурты і Трубніцкіх	32
Макоўская Я.У. Сацыяльны партрэт і становішча рабочых вотчынных мануфактур на тэрыторыі Беларусі ў XVIII ст.	36
Кореневский В.И. Из истории Спасо-Преображенской церкви в первой трети XIX в.: рапорт архимандрита Богоявленского монастыря Макария архиепископу Могилевскому и Витебскому Даниилу (Натток-Михайловскому)	41
Хаванскі А.В. Увядзенне ваенна-акруговай сістэмы кіравання на беларускіх землях у другой палове 1850-х – пачатку 1860-х гг.	45
Мизярска Н.А. История изучения культурно-просветительской и благотворительной деятельности дворянства Беларуси (1861–1914 гг.)	51
Гавриленко К.Е. Реализация чиншевой реформы 1886 г. в колониях бужских голендров	55
Гарматны В.П. Гістарыяграфія памешчыцкага землеўладання на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.	61
Страленя А.А. Дзейнасць земскіх начальнікаў Мінскай губерні па вырашэнні сацыяльных і грамадскіх пытанняў у весцы ў пачатку XX ст. (па матэрыялах справаздач).....	67
Тютюнков А.Н. Материальное положение работников рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1932 годах (на примере Могилевской области)	72
Крыварот А.А. Баявое ўзаемадзеянне партызан Беларусі і суседніх савецкіх рэспублік напярэдадні і падчас аперацыі «Баграціён» (красавік – ліпень 1944 г.)	75
Надточаев В.Н. Карательные операции полевых комендатур в тыловом районе группы армий «Центр» (1941–1944): новые факты	81
Кузнецова-Тимонова А.В. Советские военнослужащие в локальных войнах 2-й половины XX в. (на примере представителей Беларуси): историко-статистический аспект	85
Мох Е.Н. Детские дома в системе государственных учреждений для детей, оставшихся без попечения родителей в БССР: типы, функции, роль в социализации воспитанников (1944–1956 гг.)	88
Сумко Е.В. Применение Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. (по материалам Зонального государственного архива города Полоцка)	94
Елизаров С.А. Модели и институциональные факторы карьеры руководителей местных органов государственной власти и управления (1965–1985 гг.)	98
Аўсейчык У.Я. Стараверскія абшчыны Віцебскай вобласці ў другой палове 1980-х – 2020-х гг.	103